

Azərbaycan Hüquq Jurnalı

№2-2025

ISSN 1810-9055 (çap üçün / print)

ISSN 3079-8973 (elektron / online)

DOI: 10.61638/AZLAWJL

REDAKSIYA HEYƏTİ:

Baş redaktor:	<i>H.e.d., prof.</i> Əmir Əliyev, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası al.amir.ibr@gmail.com; amir.aliyev@bsu.edu.az
Baş redaktorun müavini:	<i>H.ü.f.d.</i> Pərvanə Bayramova, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası parvana_bairamova@hotmail.com
Redaksiya Heyətinin sədri:	<i>H.e.d.</i> Turqay Hüseynov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası turguy1973@gmail.com

Redaksiya Heyətinin üzvləri:

<i>H.e.d., prof., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü</i> Məsumə Məlikova, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	ahmedova.hulya@bk.ru
<i>H.e.d., prof.</i> Rüstəm Məmmədov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	rustam-56@mail.ru
<i>H.e.d.</i> Nizami Səfərov, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Bakı, Azərbaycan Respublikası	safarnizi@gmail.com
<i>H.e.d., prof.</i> Kamil Səlimov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	bsu.kamil.salimov@mail.ru
<i>H.e.d., prof.</i> Şəhla Səmədova, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	shahlats@mail.ru
<i>H.e.d., prof.</i> Mayis Əliyev, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	aliyev.mayis@mail.ru
<i>H.e.d., prof.</i> Firuzə Abbasova, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	firuz.a.abbasova@gmail.com
<i>H.ü.f.d., prof.</i> Ziyafət Əsgərov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	ziyafat.asgerov@meclis.gov.az
<i>H.ü.f.d., dos.</i> Zaur Əliyev, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	alievzh@gmail.com
<i>H.ü.f.d., dos.</i> Şükür Yusifov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	shukuryusifov@gmail.com
<i>H.ü.f.d., dos.</i> Əlizadə Məmmədov, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	elizade.memmedov@mail.ru
<i>H.ü.f.d., dos.</i> Əsmər Əliyeva, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası	asmer_1985@yahoo.com
<i>H.e.d., prof.</i> Fethi Gedikli, İstanbul Universiteti, İstanbul, Türkiyə Cümhuriyyəti	fgedikli@istanbul.edu.tr
<i>H.e.d., prof.</i> Cavid Abdullazadə, Ankara Universiteti, Ankara, Türkiyə Cümhuriyyəti	cavidabdullahzade@hotmail.com

H.e.d., prof. Adel Abdullin, Kazan Federal Universiteti, Kazan, Rusiya Federasiyası adelabdoulline@yandex.ru

H.e.d., prof. Viktoriya Romanova, Musin Enerji Hüququ və Müasir Hüquq Elmi Mərkəzi, Moskva, Rusiya Federasiyası musinlc@musinlc.ru

H.ü.f.d., dos. Elvin Teymurov, Moskva Dövlət Hüquq Universitetinin Ali Hüquq Məktəbi, Moskva, Rusiya Federasiyası esteymurov@gmail.com

H.ü.f.d., prof. Yuri Boşitskiy, Ukrayna Milli Elmlər Akademiyasının Hüquq Universiteti, Kiyev, Ukrayna Respublikası rector@kul.kiev.ua

H.e.d., prof. Oleksandr Merejko, Ukrayna Ali Radası, Kiyev, Ukrayna Respublikası amerezhko@yahoo.com

H.e.d., prof. Azər Əliyev, Martin Luther Halle-Wittenberg Universiteti, Halle, Almaniya Federativ Respublikası azar.aliyev@jura.uni-halle.de

H.e.d., prof. Tomas Davilius, Vilnüs Universitetinin Hüquq fakültəsi, Vilnüs, Litva Respublikası tomas.davulis@tf.vu.lt

H.ü.f.d. Tamar Zarandia, Tbilisi Dövlət Universiteti, Tbilisi, Gürcüstan Respublikası tamar.zarandia@tsu.ge

H.e.d., prof. Daulet Baydeldinov, Əl-Fərabi adına Qazax Milli Universiteti, Almatı, Qazaxıstan Respublikası baideldinovd@gmail.com

H.ü.f.d. Thomas Glassman, Sinsinnati Universiteti, Ohayo, ABŞ thos.glassman@gmail.com

Məsul katib:

H.ü.f.d. Şahin Məmmədrzalı, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan Respublikası memmedrzali@gmail.com

Bu jurnal 2002-2012-ci illər ərzində gənc alim Elçin Qarabalovun redaktorluğu altında dərc edilmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının elmi nəticələrin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir. 2018-ci ildən jurnalın fəaliyyəti Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin təşəbbüsü ilə davam etdirilir. Məqsəd Azərbaycan hüquq elminin inkişafına töhfə vermək və onun beynəlxalq müstəvidə tanınmasına nail olmaqdır.

©Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq fakültəsi, 2025

EDITORIAL BOARD:

Editor-in-Chief:	<i>Doctor of Laws (DoL), prof.</i> Amir Aliyev, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan al.amir.ibr@gmail.com; amir.aliyev@bsu.edu.az
Deputy editor-in-Chief:	<i>PhD</i> Parvana Bayramova, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan parvana_bairamova@hotmail.com
Chairman of the Editorial Board:	<i>DoL</i> Turgay Huseynov, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan turguy1973@gmail.com

The Editorial Staff:

<i>DoL, prof., corresponding member of Azerbaijan National Academy of Sciences</i> Masuma Malikova, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan	ahmedova.hulya@bk.ru
<i>DoL, prof.</i> Rustam Mammadov, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan	rustam-56@mail.ru
<i>DoL</i> Nizami Safarov, the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan, Baku, the Republic of Azerbaijan	safarnizi@gmail.com
<i>DoL, prof.</i> Kamil Salimov, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan	bsu.kamil.salimov@mail.ru
<i>DoL, prof.</i> Shahla Samedova, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan	shahlats@mail.ru
<i>DoL, prof.</i> Mais Aliyev, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan	aliyev.mayis@mail.ru
<i>DoL, prof.</i> Firuza Abbasova, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan	firuza.abbasova@gmail.com
<i>PhD, prof.</i> Ziyafat Asgarov, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan	ziyafat.asgerov@meclis.gov.az
<i>PhD, Assoc. prof.</i> Zaur Aliyev, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan	alievzh@gmail.com
<i>PhD, Assoc. prof.</i> Shukur Yusifov, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan	shukuryusifov@gmail.com
<i>PhD, Assoc. prof.</i> Alizade Mammadov, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan	elizade.memmedov@mail.ru
<i>PhD, Assoc. prof.</i> Asmar Aliyeva, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan	asmer_1985@yahoo.com
<i>DoL, prof.</i> Fethi Gedikli, Istanbul University, Istanbul, the Republic of Türkiye	fgedikli@istanbul.edu.tr
<i>DoL, prof.</i> Javid Abdullazadeh, Ankara	cavidabdullahzade@hotmail.com

University, Ankara, the Republic of Turkiye	
<i>DoL, prof.</i> Adel Abdullin, Kazan Federal University, Kazan, Russian Federation	adelabdouline@yandex.ru
<i>DoL, prof.</i> Victoria Romanova, Musin Energy Law and Modern Legal Science Center, Moscow, Russian Federation	musinlc@musinlc.ru
<i>PhD, Assoc. prof.</i> Elvin Teymurov, Law Faculty of Moscow State Law University, Moscow, Russian Federation	esteymurov@gmail.com
<i>PhD, prof.</i> Yurii Boshytskyi, Law University of National Academy of Sciences, Kyiv, the Republic of Ukraine	rector@kul.kiev.ua
<i>DoL, prof.</i> Oleksandr Merezhko, Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv, the Republic of Ukraine	amerezhko@yahoo.com
<i>DoL, prof.</i> Azer Aliyev, Martin Luther University Halle-Wittenberg, Halle, the Federal Republic of Germany	azar.aliyev@jura.uni-halle.de
<i>DoL, prof.</i> Thomas Davilius, Law Faculty of Vilnius University, Vilnius, the Republic of Lithuania	tomas.davulis@tf.vu.lt
<i>PhD</i> Tamar Zarandia, Tbilisi State University, Tbilisi, the Republic of Georgia	tamar.zarandia@tsu.ge
<i>DoL, prof.</i> Daulet Baydeldinov, Kazakh Al-Farabi National University, Almaty, the Republic of Kazakhstan	baideldinovd@gmail.com
<i>PhD</i> Thomas Glassman, Cincinnati University, Ohio, the USA	thos.glassman@gmail.com

Executive Secretary:

PhD Shahin Mammadzali, Baku State University, Baku, the Republic of Azerbaijan
memmedrzali@gmail.com

This journal was published between 2002 and 2012 under the editorship of young scholar Elchin Qarabalov and was included in the list of periodic scientific publications recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for the publication of scientific results. Since 2018, the journal's activities have been continued at the initiative of the Faculty of Law of Baku State University. The goal is to contribute to the development of legal science in Azerbaijan and to achieve its recognition on an international level.

©Baku State University, Faculty of Law, 2025

MÜNDƏRİCAT

İNFORMASIYA HÜQUQU

GÜLNAZ RZAYEVA

SÜNİ İNTELLEKT SİSTEMLƏRİNİN TƏTBİQİNƏ DAİR QADAĞALAR: SÜNİ İNTELLEKT AKTININ 5-Cİ MADDƏSİNİN TƏHLİLİ 8

KAMRAN XƏLİLOV

ELEKTRON TİCARƏTDƏ KİBERHÜCUMLARIN TƏHLİLİ: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ DİGƏR ÖLKƏLƏRİN HÜQUQİ YANAŞMALARI ... 22

MÜLKİ HÜQUQ

NATİQ XƏLİLOV

AZƏRBAYCANIN SEKULYAR MÜLKİ QANUNVERİCİLİYİNƏ DİNİ HÜQUQ İNSTİTUTLARININ İNTEQRASIYA PERSPEKTİVLƏRİ 43

KIRLAN MARÇEL

MÜSTƏQİL DÖVLƏTLƏR BİRLİYİ ÖLKƏLƏRİNDƏ İSLAM BANKÇILIĞININ MÜLKİ-HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ MODELƏRİ 68

CİNAYƏT-PROSESSUAL HÜQUQ

LALƏ MƏMMƏDOVA

CİNAYƏT İŞLƏRİ ÜZRƏ HÜQUQİ YARDIM VƏ EKSTRADİSIYA: BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQDA MÖVCUD PROBLEMLƏR VƏ HÜQUQİ ÇAĞIRIŞLAR 85

ZÜBEYDƏ RÜSTƏMLİ

CİNAYƏT PROSESİNİN PRİNSİPLƏRİ KONTEKSTİNDƏ İBTİDAİ ARAŞDIRMANIN HƏRTƏRƏFLİLİYİ, TAMLIĞI VƏ OBYEKTİVLİYİ TƏLƏBİ 108

İNZİBATİ HÜQUQ

LALƏ MƏMMƏDLİ

ÖHDƏLİYİN İCRASI HAQQINDA İDDİALARA BAXILMASI ZAMANI SÜBUTETMƏ YÜKÜNÜN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ 125

RÖYA MİRTALİBOVA

İNZİBATİ ORQANLARLA MÜNASİBƏTDƏ İNSAN HÜQUQLARININ TƏMİNATININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ 143

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

SİYAVUŞ BAĞIROV

MUZDLU DƏSTƏLƏR VƏ ÖZƏL HƏRBİ ŞİRKƏTLƏRİN LAKONİK MÜQAYİSƏSİ VƏ CİNAYƏT-HÜQUQİ ZƏRURƏT 168

CONTENT

INFORMATION LAW

GULNAZ RZAYEVA

PROHIBITIONS ON THE APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE SYSTEMS: ANALYSIS OF ARTICLE 5 OF THE ARTIFICIAL INTELLIGENCE ACT 8

KAMRAN KHALILOV

ANALYSIS OF CYBERATTACKS IN ELECTRONIC COMMERCE: LEGAL APPROACHES OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND OTHER COUNTRIES 22

CIVIL LAW

NATIG KHALILOV

INTEGRATION PERSPECTIVES OF RELIGIOUS LEGAL INSTITUTIONS INTO AZERBAIJAN'S SECULAR CIVIL LEGISLATION ... 43

KYRLAN MARCHEL

MODELS OF CIVIL-LAW REGULATION OF ISLAMIC BANKING IN THE COUNTRIES OF THE COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES 68

CRIMINAL PROCEDURE LAW

LALA MAMMADOVA

LEGAL ASSISTANCE AND EXTRADITION IN CRIMINAL MATTERS: CURRENT CHALLENGES AND LEGAL ISSUES IN INTERNATIONAL COOPERATION 85

ZUBEYDA RUSTAMLI

THE REQUIREMENT OF COMPREHENSIVENESS, OBJECTIVITY AND COMPLETENESS OF THE PRELIMINARY INVESTIGATION IN THE CONTEXT OF THE PRINCIPLES OF CRIMINAL PROCEDURE 108

ADMINISTRATIVE LAW

LALA MAMMADLI

THE IMPORTANCE OF THE DISTRIBUTION OF THE BURDEN OF PROOF IN CLAIMS FOR THE PERFORMANCE OF OBLIGATIONS 125

ROYA MIRTALIBOVA

CURRENT ISSUES IN ENSURING HUMAN RIGHTS IN RELATIONS WITH ADMINISTRATIVE AUTHORITIES 143

INTERNATIONAL LAW

SIYAVUSH BAGHIROV

A BRIEF COMPARISON OF MERCENARIES AND PRIVATE MILITARY COMPANIES, AND THE CRIMINAL LAW NECESSITY 168

İNFORMASIYA HÜQUQU

SÜNİ İNTELLEKT SİSTEMLƏRİNİN TƏTBİQİNƏ DAİR QADAĞALAR: SÜNİ İNTELLEKT AKTININ 5-Cİ MADDƏSİNİN TƏHLİLİ

GÜLNAZ RZAYEVA*

Annotasiya

Dövrümüzün aktuallığına çevrilmiş süni intellekt sistemləri gündəlik həyatımızda istənilən sferaya sirayət etmişdir. Bu gün avtomobil idarə etməkdən tutmuş iş həyatımıza qədər bütün məsələlərdə süni intellektin köməyindən faydalanırıq. Lakin bir tərəfdən çətinliklərimizi aradan qaldırmağa xidmət edən bu cür sistemlər digər tərəfdən də bəzən hüquq və azadlıqlarımızı pozur. Ona görə də süni intellekt sistemlərinin sərhədsiz tətbiqi yolverilməzdir ki, bu da hüquqi tənzimləmələrin zəruriliyini şərtləndirir. Bu istiqamətdə həmçinin konkret qadağaların müəyyən olunması hüquq pozuntularının qarşısının alınmasına xidmət edir. Avropa məkanında qəbul edilmiş Süni İntellekt Aktının 5-ci maddəsi qeyd olunan məsələlərin tənzimlənməsi sahəsində mühüm əhəmiyyətli addım kimi qiymətləndirilə bilər. Məqalədə qeyd olunan Aktın öz təsbitini tapmış qadağalar təhlil olunmuş, onların hansı formada milli qanunvericiliyimizdə təsbit edilməsi ilə bağlı təkliflər təqdim edilmişdir.

Açar sözlər: *süni intellekt, Süni İntellekt Aktı, süni intellekt sistemi, qadağalar, manipulyasiya, subliminal təsir, biometrik məlumatlar.*

I. Süni intellektin hüquqi anlayışı

Süni intellektin təhlil etmə qabiliyyətinə malik olması xüsusiyyətindən irəli gələrək, bir çox tədqiqatçılar süni intellektə insanlarla müqayisə etməklə anlayış verirlər: Süni intellekt maşınları orta zəkaya sahib bir insanın edə biləcəyi əməliyyatları tamamlaya biləcək səviyyəyə gətirmək kimi bir məqsəd daşıyır. Əslində süni intellekt üçün belə məqsədin müəyyənləşdirilməsi onun digər faydalı tərəflərini diqqətdən kənarda qoyur.

Süni intellektə müxtəlif hüquq elmləri çərçivəsində müxtəlif cür anlayışlar verilmişdir. Lakin bunlar onun hüquqi tərəfini şərh etmir. Uzun müddət beynəlxalq-hüquqi tənzimləmələrdə süni intellektin vahid anlayışının verilməsinə səy göstərilməmişdir ki, bu da tədqiqatçılar tərəfindən kəskin tənqid olunurdu [15]. Hətta bir çox beynəlxalq təşkilatların tövsiyələrində də süni intellektə vahid tərif vermək niyyəti olmadığı bəyan olunur və belə bir tərifin texnoloji inkişafa uyğun olaraq zamanla dəyişməsi zərurəti vurğulanır [21, s. 10]. Ümumi şəkildə, süni intellekt sistemləri maddi və virtual mühitdə proqnozlaşdırma və qərar qəbul etmək kimi nəticələrə gətirib çıxaran idrak

* Hüquq elmləri doktoru / Bakı Dövlət Universiteti, İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının müəllimi / email: gulnazrzayeva@mail.ru

tapşırıqlarını yerinə yetirmək qabiliyyəti yaradan modelləri və alqoritmləri birləşdirən məlumat emal texnologiyaları kimi şərh olunur.

Lakin Avropa müstəvisində 2024-ci ilin iyun ayında imzalanmış və avqustda qüvvəyə minmiş Süni İntellekt Aktı dünya üzrə ilk məcburi üfüqi tənzimləmə kimi qiymətləndirilir [5]. Akt süni intellektin hüquqi tənzimlənməsinə gətirdiyi bir çox yeniliklərlə yanaşı, süni intellekt sisteminə hüquqi anlayış da sərgiləyir: Süni intellekt sistemi – müxtəlif səviyyələrdə muxtariyyətlə işləmək üçün nəzərdə tutulmuş, yerləşdirmədən sonra uyğunlaşma qabiliyyətini nümayiş etdirə bilən, aşkar və gizli məqsədlər üçün qəbul etdiyi məlumatlardan həm fiziki, həm də virtual mühitdə təsir qabiliyyəti olan proqnozlar, məzmun, tövsiyələr və ya qərarlar kimi nəticələr çıxarmaq qabiliyyətinə malik maşın əsaslı sistemdir (maddə 3) [5].

Yuxarıdakı hüquqi tərfi Süni İntellekt üzrə Yüksək Səviyyəli İşçi Qrupunun tərfi ilə müqayisə edək: Süni intellekt sistemləri insanlar tərəfindən hazırlanmış proqram (və ya aparat) sistemləridir ki, mürəkkəb bir məqsədlə öz mühitini verilənlər vasitəsilə dərk etməklə, toplanmış strukturlaşdırılmış və ya strukturlaşdırılmamış məlumatları əldə etməklə, biliklər üzərində əsaslandırma və ya bu məlumatlardan əldə edilən məlumatları işləməklə və verilən məqsədə çatmaq üçün görülməli ən yaxşı tədbirlərə qərar verməklə fiziki və ya rəqəmsal ölçüdə fəaliyyət göstərir [3, s. 6].

Hər iki tərfin müsbət və mənfi tərəflərini təhlil edək:

✓ Süni İntellekt üzrə Yüksək Səviyyəli İşçi Qrupunun tərfi üzrə – süni intellektin *insan tərəfindən yaradılması xüsusiyyəti* qeyd olunmuşdur. Lakin Süni İntellekt Aktında bu element nəzərdə tutulmamışdır. Hesab edirik ki, insanlar tərəfindən yaradılma elementi mütləq göstərməlidir. Zaman keçdikcə süni intellektin inkişafı elə bir səviyyəyə çatdı ki, süni intellekt sisteminin özü tərəfindən yeni obyektlər yaradıla bilər. Belə vəziyyətlərdə insanların mənafeyi və maraqlarının nəzərə alınacağı məsələsi mübahisəli ola bilər. Bu baxımdan, süni intellekt sistemlərinin yaradılması və fəaliyyəti ilə bağlı bütün tənzimləmələrdə insan nəzarəti faktorunun diqqət mərkəzinə çəkilməsi vacib məsələdir.

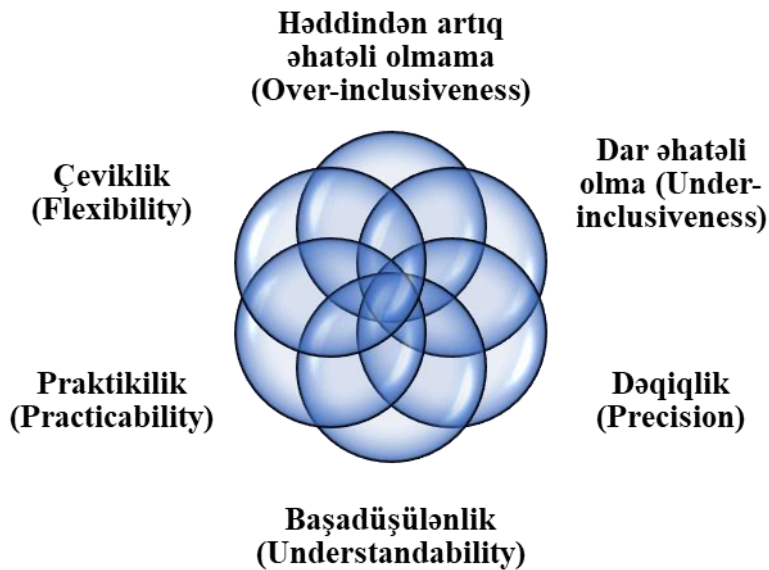
✓ *Fiziki və ya rəqəmsal (virtual) ölçüdə fəaliyyət göstərmək* xüsusiyyəti də hər iki hüquqi tərifdə öz əksini tapmışdır ki, bu, süni intellekt sisteminin geniş mənada qəbul edilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, müxtəlif cihazların virtual mühitdə öz aralarındakı qarşılıqlı əlaqəsini də ifadə edir.

✓ Süni İntellekt Aktında *muxtariyyət elementi* nəzərdə tutulmuşdur ki, bu xüsusiyyətin hüquqi tərifdə öz əksini tapması təqdirəlayiq haldır. Məhz bu keyfiyyət süni intellekt sistemini informasiya sistemlərindən fərqləndirir. Aktın 12 sayılı Şərhdə də deyilir ki, süni intellekt sistemləri sistemin məhsula fiziki olaraq inteqrasiya olunmasından (inteqrasiya edilmiş) və ya məhsula inteqrasiya olunmadan (yerləşmiş olmayan) məhsulun funksionallığına xidmət etməsindən asılı olmayaraq, müstəqil əsasda və ya məhsulun komponenti kimi istifadə edilə bilər [9]. Süni intellekt sistemləri, sistemin məhsula fiziki olaraq inteqrasiya olunmasından (inteqrasiya edilmiş) və ya məhsula inteqrasiya olunmadan

(yerləşmiş olmayan) məhsulun funksionallığına xidmət etməsindən asılı olmayaraq, müstəqil əsasda və ya məhsulun komponenti kimi istifadə edilə bilər.

✓ Süni İntellekt Aktında *maşın əsaslı olma elementi* təsbit olunmuşdur ki, bu, süni intellekt yaradıldığı dövrdən onu xarakterizə edən ən başlıca xüsusiyyət olmuşdur.

Bəs yuxarıda sadalanan element və xüsusiyyətlər süni intellekt sisteminin hüquqi tərifini vermək üçün yetərlidirmi? – Bununla bağlı, J.Schuettin maraqlı izahı vardır. Belə ki, o, hüquqi tərifə dair tələblər müəyyənləşdirir və mövcud hüquqi şərtləri həmin tələblər əsasında təhlil edir [15, s. 5]:

J.Schuett hesab edir ki, süni intellektə dair mövcud təriflər birinci üç tələbə (həddindən artıq əhatəli olmama, dar əhatəli olma və dəqiqlik) cavab vermir. Hətta “süni intellekt” sözünün özünün qeyri-müəyyən olduğunu iddia edən tədqiqatçı sistemin rəşional hesab olunması üçün lazımi şərtlərin dairəsinin də qeyri-müəyyən olduğunu bildirir [15, s. 10]. Dördüncü və beşinci tələblərə riayət olunmasının mübahisəli olduğunu yazan Schuett yalnız çeviklik tələbinin təmin olunduğunu qeyd edir: Təriflər kifayət qədər çevik görünür. Onlardan bəzilərinin onilliklə yaşa malik olması onların texniki tərəqqiyə uyğunlaşa bildiyini göstərir [15, s. 11].

Beləliklə, süni intellekt sisteminə “insan tərəfindən yaradılmış, müxtəlif səviyyələrdə muxtariyyətlə işləmək üçün nəzərdə tutulmuş, yerləşdirmədən sonra uyğunlaşma qabiliyyətini nümayiş etdirə bilən, aşkar və gizli məqsədlər üçün qəbul etdiyi məlumatlardan proqnozlar, məzmun, tövsiyələr və ya qərarlar kimi nəticələr çıxarmaq qabiliyyətinə malik, fiziki və ya rəqəmsal ölçüdə fəaliyyət göstərən maşın əsaslı sistem” kimi hüquqi tərif vermək olar.

II. Süni İntellekt Aktına dair ümumi şərh

Süni İntellekt Aktının elə birinci maddəsindən bu gün Avropa regionunda süni intellektin tətbiqi nəticələrindən narahatlıq özünü büruzə verir. Belə ki, Aktın əsas məqsədləri sırasında “süni intellekt sistemlərinin zərərli təsirlərinə qarşı və innovasiyaların dəstəklənməsi”nin və “insan-mərkəzli” ifadəsinin yer alması ilə tərtibatçılar əsas insan hüquq və azadlıqlarının qorunması məsələsini diqqət mərkəzinə gətirmişlər [5].

Aktın tənzimləmə dairəsinə diqqət yetirdikdə, üç məqamı qeyd etməliyik:

1. Bazara çıxarılma şərtinin mövcudluğu. Belə ki, Aktın müddəaları elmi tədqiqat və təkmilləşdirmə məqsədilə hazırlanmış və istifadəyə verilmiş süni intellekt sistemlərinə şamil edilmir (Akta dair Şərh 25). Belə tənzimləmə elm azadlığına hörmət prinsipinin təminatına və innovasiyaların dəstəklənməsinə xidmət edir. Lakin əgər hər hansı bir sistem real dünyada sınaqdan keçirilərək tətbiq olunmalıdırsa, bu, artıq qeyd olunan məqsədə xidmət etmədiyi üçün bazara çıxarılma şərti mövcud olacaqdır.

2. Avropa Birliyi ərazisində istehsal və tətbiq şərtinin olması. Məhz bu şərtlə Akt üçüncü dövlətlərin ərazisinə də “şamil olunma” məsələsini diqqət mərkəzinə gətirir. Belə ki, Birlik daxilində yaradılan və üçüncü dövlətdə tətbiq olunan, eləcə də üçüncü dövlətdə yaradılan və Birlik daxilində tətbiq olunan süni intellekt sistemləri də Aktın əhatə dairəsinə düşür.

3. Legitim maraqların müdafiəsi məqsədilə istisna şərtlərin mövcudluğu. Əslində Aktın 2-ci maddəsi bu barədə müddəə nəzərdə tutmur. Lakin TEU-nun 4(2)-ci maddəsi və V Bölməsinin II Fəslinin tətbiqi baxımdan, növündən asılı olmayaraq istənilən süni intellekt sistemi hərbi, müdafiə və ya milli təhlükəsizlik məqsədləri üçün bazara çıxarıldığı, istismara verildiyi və ya istifadə olunduğu təqdirdə, Aktın müddəaları şamil edilmir (Akta dair Şərh 24).

Aktın müsbət tərəflərindən biri kimi burada süni intellekt savadlılığına anlayış verilməsini qeyd edə bilərik. Hələ informasiya cəmiyyətinin formalaşdığı ilkin dövrlərdən informasiya mədəniyyəti, informasiya savadlılığı, elektron təhlükəsizlik mədəniyyəti, kibertəhlükəsizlik mədəniyyəti kimi terminlərdən istifadə olunmağa başlanmışdır. Hüquq ədəbiyyatında bu anlayışlara aydınlıq gətirilməklə yanaşı, beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə müstəvisində də yanaşma sərgilənmişdir. Məsələn, BMT Baş Məclisinin 20 dekabr 2002-ci il tarixli 57/239 sayılı qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş “Qlobal kibertəhlükəsizlik mədəniyyətinin yaradılması” və ona əlavə olan “Qlobal kibertəhlükəsizlik mədəniyyətinin yaradılması üçün elementlər” [7] qeyd olunmalıdır ki, burada bütün iştirakçılardan – informasiya sistemləri və şəbəkələrini yaradan, onlara sahib olan, idarə edən, xidmət edən və istifadə edən dövlət orqanlarından, müəssisələrdən və digər təşkilatlardan, fərdi istifadəçilərdən bir-birini tamamlayan aşağıdakı doqquz elementə əməl etmələri tələb olunurdu: məlumatlılıq; məsuliyyət (cavabdehlik); reaksiya; etika; demokratiya; təhlükəsizliyin təminatı vasitələrinin layihələndirilməsi və tətbiqi; təhlükəsizliyin idarə edilməsi; yenidən qiymətləndirmə.

Aktda öz əksini tapan “süni intellekt savadlılığı” termini isə müvafiq hüquq və öhdəliklərini nəzərə alaraq provayderlərə, yerləşdiricilərə və təsirə məruz qalan şəxslərə süni intellektin imkanları və riskləri və onun verə biləcəyi mümkün zərərlər haqqında məlumat əldə etməyə, eləcə də həmin sistemləri məlumatlı şəkildə yerləşdirməyə imkan verən bacarıq, bilik və anlayışları ehtiva edir. Süni intellekt sistemlərinin təchizatçıları və yerləşdiriciləri texniki biliklərini, təcrübələrini, o cümlədən süni intellekt sistemlərinin istifadə olunacağı şəxslər və ya şəxslər qruplarını nəzərə almaqla, öz işçilərinin və onların adından süni intellekt sistemlərinin istismarı və istifadəsi ilə məşğul olan digər şəxslərin süni intellekt haqqında savadlılığının ən yaxşı səviyyədə təmin edilməsi üçün tədbirlər görməlidirlər (maddə 4). Göründüyü kimi, süni intellekt savadlılığı əsas etibarilə istifadəçilərin məlumatlılıq səviyyəsinin artırılmasını nəzərdə tutur ki, bu da onların bilmədən etdikləri hər hansı davranış səbəbilə öz hüquq və azadlıqlarının pozulmasına şərait yaratmasının qarşısını almaq məqsədi daşıyır. Ona görə də məlumatlılıq səviyyəsi həm süni intellekt sisteminin tətbiqi zamanı texniki elementlərin düzgün başa düşülməsini, həm də onun istifadəsi nəticələrini şərh etməyin uyğun yollarının və süni intellektin köməyi ilə qəbul edilən qərarların ayrı-ayrı şəxslərə necə təsir edəcəyinin dərk edilməsini ehtiva etməlidir (Akta dair Şərh 20).

III. Süni İntellekt Aktında tətbiqi qadağan olunmuş süni intellekt sistemləri

Süni İntellekt aktının 5-ci maddəsində qadağan olunmuş süni intellekt sistemlərinin dairəsi konkret şəkildə müəyyən olunmuşdur:

Manipulyativ süni intellekt sistemlərinin qadağası

Bu qadağa şəxsin və ya bir qrup şəxsin əsaslandırılmış qərar qəbul etmə qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə zəiflətməklə və ya onların normalda qəbul etməyəcəyi qərarları qəbul etmələrinə səbəb olmaqla insan davranışının təhrif olunması və bununla da şəxsin özünə, başqa şəxsə və ya bir qrup şəxsə əhəmiyyətli zərər vuran və ya vura biləcək qərarların qəbulu ilə nəticələnən, insanın şüurundan kənarda olan subliminal və ya məqsədyönlü şəkildə manipulyativ və yaxud da aldadıcı üsulları tətbiq edən süni intellekt sisteminin bazara çıxarılması, istismara buraxılması və istifadəsini nəzərdə tutur. Belə yönəldici və aldadıcı üsullardan istifadə edən süni intellekt sistemləri insanların qavraya bilməyəcəyi audio, görüntü, video stimulları kimi subliminal komponentləri yerləşdirir ki, bu stimullar insan qavrayışının həddlərindən kənardadır və ya insanlar onların müstəqilliyini, qərar verməsini və ya azad seçimini pozan digər manipulyasiya və ya aldadıcı üsullar haqqında şüurlu şəkildə xəbərdar deyillər və ya onlardan xəbərdar olduqları halda belə sistemə nəzarət etmək və müqavimət göstərmək iqtidarında deyillər. Belə ki, virtual reallıq vasitəsilə insanların davranışını asanlıqla təhrif etmək və onlara nəzarət etmək mümkündür. Bu, həm yanlış informasiyanın təqdim edilməsi ilə, həm də müxtəlif aldadıcı təsvirlərlə reallaşdırıla bilər. Məsələn, 2024-cü il prezident seçkiləri ərəfəsində ABŞ prezidenti Baydenin seçicilərə səs verməmələrini söyləyən süni intellekt tərəfindən yaradılan robot zənglərin hədəfinə

çevrilməsini nümunə qismində göstərmək olar [8]. Başqa bir fakt kimi 2023-cü ildə ABŞ-da Pentaqonun yaxınlığında baş verən partlayışın süni intellekt tərəfindən yaradılan təsvirinin geniş yayılması nəticəsində ABŞ-ın fond bazarında əhəmiyyətli enişin baş verməsini qeyd edə bilərik [23]. Belə hadisə və faktları “Süni intellekt hallüsinasiyası” adlandıran tədqiqatçılar xüsusilə süni intellekt tərəfindən yaradılan məzmunların insanlara yanlış təsirlərini təhlil etmişlər. Məsələn, ChatGPT tərəfindən verilən oftalmoloji məlumatların düzgünlüyünü araşdıran bir araşdırmada ChatGPT-nin ümumi oftalmoloji xəstəliklər haqqında natamam, yanlış və potensial zərərli məlumat verməsi qeyd edilmişdir [6]. ChatGPT-ni astma xəstəlikləri ilə bağlı tədqiq edən digər bir tədqiqatda da “Astmanın ən həssas testi nədir?” sualına ChatGPT-nin yanlış cavab verdiyi və buna görə də bu süni intellekt sisteminin verdiyi bir çox cavabların qeyri-dəqiqliyi müəyyən olunmuşdur [19]. Son dövrlərdə akademik hüquqi yazıda geniş istifadə olunma hallarını araşdıran müəlliflər də ChatGPT-nin biblioqrafik məlumatlarla bağlı etibarlı sistem olmadığını iddia edirlər [10]. Əslində, belə tədqiqatların sayını artırmaq olar. Ümumilikdə, elmi tədqiqatlar zamanı ChatGPT-nin qeyri-mötəbər informasiya verməklə istifadəçiləri yanlış istiqamətə yönəltdiyi mövqeyinin formalaşdığını müşahidə etmək mümkündür. Bəs belə olduğu halda, ChatGPT kimi sistemlər Süni İntellekt Aktının 5-ci maddəsində təsbit olunmuş “manipulyativ məqsədlər üçün istifadə” qadağasının əhatə dairəsinə düşürmü? – Bu sualın cavablandırılması üçün manipulyasiyaya qısaca aydınlıq gətirək. Manipulyasiyanı xarakterizə edən iki başlıca xüsusiyyət kimi aşağıdakılar qeyd olunur: Birincisi, şüurlu qərar qəbul etmə prosesini gizli təsir üsulları ilə alt-üst etmək cəhdidirsə, ikincisi, əksər hallarda “idrak, emosional və ya qərar qəbulu zamanı digər həssaslıqların” istismarını ehtiva etmədir [20]. Daha konkret desək, manipulyasiyanın nəticəsində şəxs öz iradəsindən asılı olmayaraq, təsir altına düşərək yanlış qərarlar verə bilər. Bu baxımdan, ChatGPT-ni birbaşa subliminal təsir göstərən sistem kimi qiymətləndirə bilmərik. Çünki burada şəxs özü nə sorğu verirsə, ona uyğun olaraq cavablar verilir.

İstismaredici süni intellekt sistemlərinin qadağası

Aktın 5-ci maddəsinə əsasən, fiziki şəxsin və ya müəyyən bir qrup şəxsin yaşı, əlilliyi və ya konkret sosial və ya iqtisadi vəziyyətinə görə hər hansı zəifliklərindən istifadə edən süni intellekt sisteminin bazara çıxarılması, istismara verilməsi və ya istifadəsi həmin şəxsin və ya həmin qrupa daxil olan şəxsin davranışını həmin şəxsə və ya digər şəxsə əhəmiyyətli zərər vuran və ya gətirə biləcək şəkildə əhəmiyyətli dərəcədə təhrif etmək məqsədi daşdığı və ya belə nəticələrə səbəb olacağı təqdirdə qadağan olunmalıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, müəyyən həssas qruplara aid olan şəxs süni intellekt sisteminin aldadıcı və ya manipulyativ üsullarını aşkar və dərk etmək iqtidarında olmaya bilər. Bunun, xüsusilə uşaqlar, sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslər üçün təhlükəsi vardır. Mövcud alqoritmlər diqqəti maksimum dərəcədə artırmaq üçün tez-tez sensasiyalı məzmunu təbliğ etdiyi halda, özünü real insanlar kimi təqdim edən generativ süni intellekt chatbotları əvvəlcə

uşaqların etibarını qazana və zaman keçdikcə kommersiya və ya siyasi qazanc əldə etmək üçün onlara daha incə üsullarla təsir göstərə bilər [11]. Və yaxud ilkin baxışdan yeniyetmələr üçün faydalı görünən və istənilən fakt, hadisə haqqında məlumat verən, eləcə də lazım olan sualları cavablandıran çatbotlar onların özlərinin xəbəri olmadan yanlış mövqeləri qəbul etməyə sövq edə bilər.

Sosial qiymətləndirmə üçün süni intellekt sistemlərinin qadağan olunması

Müəyyən müddət ərzində fiziki şəxslərin və ya şəxslər qruplarının sosial davranışlarına və ya məlum, təxmin edilən və ya proqnozlaşdırılan şəxsi və ya şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə görə qiymətləndirilməsi və təsnifləşdirilməsi məqsədilə süni intellekt sistemlərinin bazara çıxarılması, istismara verilməsi və ya istifadəsi aşağıdakılardan birinə və ya hər ikisinə gətirib çıxararsa qadağan olunur:

(i) məlumatların ilkin yaradıldığı və ya toplandığı kontekstlərlə əlaqəsi olmayan sosial kontekstlərdə müəyyən fiziki şəxslərə və ya şəxslər qruplarına qarşı zərərli və ya əlverişsiz rəftar;

(ii) müəyyən fiziki şəxslərə və ya şəxslər qruplarına qarşı əsassız və ya onların sosial davranışına və ya onun çəkisinə uyğun olmayan zərərli və ya əlverişsiz rəftar.

Proqnozlaşdırıcı cinayətkarlığa qarşı mübarizə üçün süni intellekt sistemlərinin qadağası

Aktda nəzərdə tutulan dördüncü qadağa fiziki şəxsin cinayət törətməsi riskini qiymətləndirmək və ya proqnozlaşdırmaq üçün fiziki şəxsin profilinə və ya onun şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsinə əsaslanan süni intellekt sisteminin bazara çıxarılması, istismara verilməsi və ya istifadəsi ilə bağlıdır. Bu qadağa artıq cinayət fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəli olan obyektiv və yoxlanıla bilən faktlara əsaslanan şəxsin cinayət fəaliyyətində iştirakının insan tərəfindən qiymətləndirilməsini dəstəkləmək üçün istifadə edilən süni intellekt sistemlərinə şamil edilmir.

Təqsirsizlik prezumpsiyasına uyğun olaraq, fiziki şəxs hər bir zaman faktiki davranışlarına görə qiymətləndirilməlidir. Əsaslı şübhə olmadan şəxsi xüsusiyyətlərə əsaslanaraq, şəxsin cinayət törətmə ehtimalını irəli sürmək qadağandır. Lakin belə qadağa artıq cinayətkar fəaliyyətlə əlaqəli olan hadisə və faktlara aid deyil. Məsələn, süni intellekt vasitəsilə insan alveri ilə məşğul olan şəxslərin şəbəkəsini aşkar etmək mümkündür [12]. Hesab edirik ki, Süni İntellekt Aktının 5-ci maddəsinin d bəndi baxımından, bu cür faktların qoyulmuş qadağanı pozduğunu qəbul etsək, o zaman pozuntuların qarşısını almaq üçün süni intellekt sistemlərindən istifadə qarşısında maneə yaratmış olacağıq. Ona görə də, d bəndində istisna hala əsaslanaraq, cinayətkarlığın qarşısının alınması məqsədilə qiymətləndirmələrə icazə verilməlidir.

Üz fotoşəkillərinin məqsədsiz istifadəsinin yolverilməzliyi

İnternetdən və ya müşahidə kameralarının görüntülərindən məqsədsiz şəkildə üztanıma məlumat bazalarını yaradan və ya genişləndirən süni intellekt sistemlərinin bazara çıxarılması, istismara verilməsi və ya istifadəsi qadağan edilir. Çünki süni intellekt sistemlərindən bu məqsədlə istifadə şəxsi toxunulmazlıq hüququna bilavasitə qəsd edir.

İş yerində və ya təhsil müəssisələrində emosiyaların tanınması üçün süni intellekt sistemlərinin qadağan olunması

Süni İntellekt Aktına uyğun olaraq, tibbi və ya təhlükəsizlik məqsədləri ilə istifadənin nəzərdə tutulduğu hallar istisna olmaqla, iş yerində və təhsil müəssisələrində fiziki şəxsin emosiyalarını üzə çıxarmaq üçün süni intellekt sistemlərinin bazara çıxarılması, istismara verilməsi və ya istifadəsi birbaşa qadağandır.

Son zamanlar çağrı mərkəzləri, maliyyə, bankçılıq, tibb və s. bu kimi sahələrdə geniş istifadə olunan Emosiyaların Süni İntellekti biometrik məlumatlar (məsələn, səs tonu, sifət cizgiləri və s.) əsasında şəxslərin hisslərini aşkar etmək və proqnozlaşdırmaq imkanları təqdim edir. Burada əsas diqqət yetirilməli məqam məhz emosiya dedikdə, nəyin başa düşülməsindən ibarətdir. Aktın izahlı qeydlərinə diqqət yetirsək, Akta dair Şərh 44 belə emosiyaların biometrik məlumatlar əsasında əldə edildiyini bildirir: Biometrik məlumatlar əsasında fiziki şəxslərin emosiyalarını və ya niyyətlərini müəyyən edən və ya nəticə çıxaran süni intellekt sistemləri ayrı-seçkilik doğuran nəticələrə gətirib çıxara bilər və müvafiq şəxslərin hüquq və azadlıqlarına müdaxilə edə bilər. Bu cür sistemlərin müdaxilə xarakterini nəzərə alsaq, iş və ya təhsil kontekstində belə sistemlər müəyyən fiziki şəxslərə və ya onların bütün qruplarına zərərli və ya əlverişsiz münasibətə səbəb ola bilər.

Əslində, Süni İntellekt Aktında məhz belə qadağanın nəzərdə tutulması yaxın keçmişdə sənaye sahələrində, müxtəlif şirkətlərdə Emosiyaların Süni İntellektindən geniş istifadədən irəli gəlir. Bununla bağlı, faktlara nəzər salsaq, hətta artıq insanın jestlərindən də onun hisslərini aşkar etmək üçün istifadə olunur [13].

Bir qədər xəbər portalları üzərindən araşdırma apardıq və nəticəyə görə, əvvəla, reklam sahəsində istifadəçilərin emosiyalarından istifadə olunmuşdur. Məsələn, 2009-cu ildə yaradılmış Affectiva adlı emosional süni intellekt şirkətinin istifadə etdiyi texnologiya imkan verir ki, müəyyən bir reklamı izləyərkən müştərinin reaksiyalarını müəyyən etmək üçün şəxsin telefon və ya noutbuk kamerasından ötürülən məlumatlardan istifadə olunsun. Bu zaman müştərilərin üz ifadələrinə (çaşqınlıq, bezmiş ifadə və ya əksinə maraq göstərmə) əsasən, süni intellekt reklamın sonrakı yayımlanması ardıcılığını və maraqlı olan müştəriləri müəyyənləşdirir [4].

Ümumiyyətlə, belə emosiyaları tanıma sistemləri həm təcrübi, həm də hüquqi cəhətdən nə dərəcədə faydalı ola bilər? – Bu, artıq tətbiq olunan sistemin tətbiq olunduğu ərazidən də çox asılıdır. Brynjolfssonun söylədiyi kimi, afroamerikalıların üzündəki emosiyaları tanımaq bəzən Qafqazlıların üzlərində təlim keçmiş bir maşın üçün çətin ola bilər [18]. Həmçinin unutmamalıyıq ki, ayrı-ayrı mədəniyyətlərdə üz ifadələri fərqli mənalara malikdir. Məsələn, bir təbəssüm Almaniyada bir, Yaponiyada başqa bir mənə ifadə edə bilər. Bu mənaları qarışdırmaq onun səhv qərarlar verməsinə səbəb ola bilər. Təsəvvür edin ki, Berlində mağazanı gəzərkən bir yapon turistin köməyə ehtiyacı vardır. Mağaza hansı müştərilərə dəstək verəcəyini ön plana çəkmək üçün duyğu tanıma üsulundan istifadə edirsə, mağaza

köməkçisi müştərinin gülümsəmələrini “kömək lazım olmamasının göstəricisi” əvəzinə evdəki nəzakət əlaməti kimi qiymətləndirib səhvə yol verə bilər” [17]. Həqiqətən də təbəssüm müxtəlif hisslərin büruzə verilməsidir. Süni intellekt bu hissləri müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkə bilər.

Maraqlı tərəf ondadır ki, Süni İntellekt Aktı iş yerlərində və təhsil müəssisələrində emosiyaların üzə çıxarılması üçün süni intellekt sistemlərinin tətbiqini qadağan edir. Bu, həmin sistemlərin müxtəlif öyrənmə proqramlarında istifadəsinin qarşısını almır. Məsələn, ingilis dili öyrənmə proqramının emosiyalara əsasən söhbət qurması mümkündür. Bununla bağlı, emosional süni intellektin beş imkanını müəyyənləşdirən tədqiqatçıların şərhinə görə, ingilis dili öyrənmə zamanı emosional süni intellekt insan kimi söhbətlərə imkan yaradır, fərdiləşdirilmiş təlim məzmunu yaradır və tapşırıqlar müəyyənləşdirir və s. Lakin yalnız emosional dəstəyin göstərilməsi tələbə öyrənməsini dəstəkləmək üçün kifayət olmaya bilər [22]. Deməli, bu cür proqramlarda emosiyaların təhlili maşın öyrənməsinin yalnız bir hissəsidir və ona görə də təhsil sahəsində emosiyaların üzə çıxarılması kimi qiymətləndirilməsi bir qədər düzgün olmazdı.

İş yerlərində emosional süni intellektin tətbiqi məsələsinə gəldikdə isə, burada təhlükəsizlik məqsədilə istifadə istisna olunur, qalan hallarda süni intellekt sistemlərindən istifadə nəticəsində emosiyaların üzə çıxarılması qadağandır. Bu da sırf şəxsi həyatın toxunulmazlığının təminatına xidmət edir. Çünki süni intellektin işçinin hisslərini, daha dəqiq desək, əhval-ruhiyyəsini müəyyənləşdirdiyi zaman onun şəxsi həyatı ilə bağlı məlumatları üzə çıxarması qaçılmazdır. Bu isə onun özünün razılığı olmadan həyatının özəl tərəflərinin işəgötürənə məlum olmasına gətirib çıxarır. Müəlliflərin bildirdiyi kimi, Emosiyaların Süni İntellekti emosional toxunulmazlığı pozur [16].

Şəxslərin biometrik təsnifatı üçün süni intellekt sistemlərinin qadağan olunması

Fiziki şəxsləri bərabərlik hüququnun əsasını təşkil edən meyarlar üzrə biometrik məlumatlara əsasən ayrı-ayrılıqda təsnifləşdirən süni intellekt sistemlərinin bazara çıxarılması, istismara verilməsi və ya istifadəsi yoverilməzdir. Bu qadağa Birlik və ya milli qanunvericiliyə uyğun olaraq, hüquq-mühafizə fəaliyyəti üzrə alınmış biometrik məlumat dəstlərinin qanuni etikətlənməsini, filtrasıyasını və ya təsnifatını (məsələn, saç rənginə və ya göz rənginə görə şəkillərin çeşidlənməsini) əhatə etmir (Akta dair Şərh 30).

Beynəlxalq normaların ayrı-seçkiliyi qadağan edən normalarına nəzər yetirdikdə, Süni İntellekt Aktında təsbit olunmuş meyarlarla fərqliliyin olduğunu görmüş oluruq. Məsələn, əmlak vəziyyətinə görə təsnifləşdirmə Aktda nəzərdə tutulmamışdır. Bu onunla izah oluna bilər ki, Akt biometrik məlumatları əhatə edir. Əmlak vəziyyəti haqqında fərdi məlumatlar isə biometrik məlumat deyil. Lakin siyasi partiyaya və ya həmkarlar ittifaqına üzvlüyün hansı əsasla biometrik məlumat kimi qiymətləndirilməsi artıq sual doğurur. Məsələ burasındadır ki, Aktın 3-cü maddəsində biometrik məlumat dedikdə, fiziki şəxsin fiziki, fizioloji və ya davranış xüsusiyyətləri ilə bağlı xüsusi texniki emal nəticəsində yaranan fərdi məlumatlar başa düşülür. Bu kontekstdən də şərh

verdikdə, hər hansı bir siyasi partiyaya üzvlüyü biometrik məlumat kimi qiymətləndirmək olmur. Hesab edirik ki, şəxslərin biometrik təsnifatı sistemlərinin dairəsinə aydınlıq və konkretlik gətirilməlidir.

Hüquq-mühafizə məqsədi ilə ictimai əlçatan yerlərdə real vaxt rejimində məsafədən biometrik identifikasiya üçün süni intellekt sistemlərinin qadağan olunması

Süni İntellekt Aktının 5-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş son qadağa ondan ibarətdir ki, aşağıdakı məqsədlərdən biri üçün istifadə istisna olmaqla, ictimai əlçatan yerlərdə real vaxt rejimində məsafədən idarə olunan biometrik identifikasiya sistemlərinin hüquq-mühafizə məqsədləri üçün istifadəsi qadağandır:

- oğurluğun, insan alverinin və ya cinsi istismarın konkret qurbanlarının məqsədyönlü axtarışı, habelə itkin düşmüş şəxslərin axtarışı;
- fiziki şəxslərin həyatı və ya fiziki təhlükəsizliyi üçün konkret, əhəmiyyətli və təxirəsalınmaz təhlükənin, eləcə də həqiqi və hazırkı və yaxud həqiqi və gözlənilən terror hücumu təhlükəsinin qarşısının alınması;
- II Əlavədə qeyd olunan və müvafiq üzv dövlətdə azadlıqdan məhrumetmə cəzası (ən azı 4 il müddətinə) nəzərdə tutulan cinayətlərə görə cinayət törətməkdə şübhəli bilinən şəxsin əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, cinayət təqibi və ya cəzaların icrası məqsədilə lokallaşdırılması və ya müəyyən edilməsi.

IV. Nəticə

Beləliklə, Süni İntellekt Aktında nəzərdə tutulan qadağaların siyahısına diqqət yetirdikdə, belə bir qənaətə gəlmək olur ki, Avropada əvvəlki illərdə edilmiş tənzimləmələrdən fərqli olaraq, bu Akt yalnız mülki-hüquqi məsuliyyət məsələlərinə diqqət yetirməyərək, süni intellekt sistemlərinin tətbiqinə daha geniş aspektdən yanaşır.

Hesab edirik ki, Süni İntellekt Aktında nəzərdə tutulmuş qadağaların respublikamızda da təsbiti labüddür. Lakin bu qadağalar siyahısında dəqiqləşdirmələrin aparılmasına görəkdir. Belə ki, Aktın 5-ci maddəsində öz əksini tapmış 8 qadağadan aşağıdakıların milli qanunvericilikdə Aktda olduğu kimi təsbiti məqsədəuyğun sayıla bilər:

- Manipulyativ süni intellekt sistemlərinin qadağası
- İstismaredici süni intellekt sistemlərinin qadağası
- Sosial qiymətləndirmə üçün süni intellekt sistemlərinin qadağan olunması
- Proqnozlaşdırıcı cinayətkarlığa qarşı mübarizə üçün süni intellekt sistemlərinin qadağası
- İş yerində və ya təhsil müəssisələrində emosiyaların tanınması üçün süni intellekt sistemlərinin qadağan olunması
- Hüquq-mühafizə məqsədi ilə ictimai əlçatan yerlərdə real vaxt rejimində məsafədən biometrik identifikasiya üçün süni intellekt sistemlərinin qadağan olunması

Digər iki qadağa ilə bağlı qeyd etməliyik ki, “üz fotosəkillərinin məqsədsiz istifadəsinin yolverilməzliyi” qadağası yalnız fotosəkilləri deyil, həmçinin videotəsvirləri və audioyazıları da ehtiva etməlidir. Bu yolla deepfake tətbiqlərinin insanlara zərər vurmasının qarşısını almaq olar.

Biometrik təsnifatla bağlı qadağa (şəxslərin biometrik təsnifatı üçün süni intellekt sistemlərinin qadağan olunması) ilə bağlı isə sırf biometrik məlumatları əhatə edən təsnifatların deyil, fərdi məlumatlar əsasında təsnifləşdirmələrin qadağan olunması qanunvericilik qaydasında təsbitini tapmalıdır.

Qeyd etməliyik ki, dünya dövlətlərinin əksəriyyətində süni intellekt sisteminə anlayış verilməsinə, hətta Avropa məkanında vahid Aktın qəbul olunmasına baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi hələ öz hüquqi münasibətini təqdim etməmişdir. Ölkənin informasiya qanunvericiliyində informasiya texnologiyaları və informasiya sistemləri kimi terminlərə anlayış verilsə də (İnformasiya, informasiyalasdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında Qanunun 2-ci maddəsi), süni intellekt sisteminin hüquqi izahı verilməmişdir. Hesab edirik ki, süni intellekt sisteminin şərh etdiyimiz əlamətlərini özündə ehtiva edən hüquqi tənzimləmənin qəbul edilməsi dövrümüzün zərurətidir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. A definition of AI: Main capabilities and disciplines // High-Level Expert Group on Artificial Intelligence. European Commission, Brussels, 2019, p. 6.
2. Affectiva.
URL:<https://www.affectiva.com/> (last access: 15.11.2024).
3. Artificial Intelligence Act.
URL:[https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2021\)698792](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2021)698792) (last access: 13.11.2024).
4. Cappellani F., Card K., Shields C., Pulido J., Haller J. Reliability and accuracy of artificial intelligence ChatGPT in providing information on ophthalmic diseases and management to patients, 2024.
URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/38245622/> (last access: 14.11.2024).
5. Creation of a global culture of cybersecurity: resolution / United Nations General Assembly (UNGA) Resolution 57/239, 31 January 2003.
URL: <https://www.sbs.ox.ac.uk/cybersecurity-capacity/content/unga-creation-global-culture-cybersecurity> (last access: 15.11.2024).
6. DEI. If Truth be Told: AI and its Distortion of Reality:
URL: <https://www.mea-integrity.com/ai-and-its-distortion-of-reality/> (last access: 15.11.2024).
7. EU Artificial Intelligence Act, Recital 12.
URL: <https://artificialintelligenceact.eu/recital/12/> (last access: 10.11.2024).
8. Faiza Farhat, Shahab Saquib Sohail, Dag Oivind Madsen. How trustworthy is ChatGPT? The case of bibliometric analyses // Cogent Engineering, 2023. Volume 10, Issue

- URL:<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23311916.2023.222988#abstract> (last access: 15.11.2024).
9. Generative AI: Risks and opportunities for children.
URL: <https://www.unicef.org/innocenti/generative-ai-risks-and-opportunities-children> (last access: 14.11.2024).
 10. Governments are testing artificial intelligence to reduce queues at passport control, spot potentially dangerous travellers and detect smuggled goods at their borders, but can this technology be trusted?
URL: <https://www.bbc.com/future/article/20190416-the-ai-border-guards-you-cant-reason-with> (last access: 15.11.2024).
 11. Gozzi, Paola. Human emotion recognition: the latest advances in emotion AI.
URL:<https://tech4future.info/en/human-emotion-recognition-ai/> (last access: 15.11.2024).
 12. Gülnaz Rzayeva, Aytekin İbrahimova. Artificial intelligence, human rights and personal data security. Textbook. Baku: “Nurlar” publishing house, 2020, 211 p. (in Azerbaijani / *Gülnaz Rzayeva, Aytəkin İbrahimova. Süni intellekt, insan hüquqları və fərdi məlumatların təhlükəsizliyi. Dərs vəsaiti. Bakı: “Nurlar” nəşriyyatı, 2020, 211 s.)*
 13. John McCarthy. What is AI?
URL: <http://jmc.stanford.edu/articles/whatisai.html> (last access: 10.11.2024).
 14. Jonas Schuett. Defining the scope of AI regulations // Law, Innovation and Technology, 2024, 15(1), pp. 60–82.
URL: <https://doi.org/10.1080/17579961.2023.2184135> (last access: 15.11.2024).
 15. Kat Roemmich, Florian Schaub, Nazanin Andalibi. Emotion AI at Work: Implications for Workplace Surveillance, Emotional Labor, and Emotional Privacy // Proceedings of the 2023 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems, Hamburg, Germany, April 2023.
URL: <https://doi.org/10.1145/3544548.3580950> (last access: 15.11.2024).
 16. Lutfi Zade (1921-2017). Official website of the Azerbaijan National Academy of Sciences. (in Azerbaijani / *Lütfi Zadə (1921-2017). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının rəsmi internet səhifəsi*)
URL: <http://science.gov.az/forms/skonchavshiesya-poch%D1%91tnyie-chlenyi/3117> (last access: 12.11.2024).
 17. Mark Purdy, John Zealley, Omaro Maseli. The Risks of Using AI to Interpret Human Emotions // Harvard Business Review, 2019,
URL: <https://hbr.org/2019/11/the-risks-of-using-ai-to-interpret-human-emotions> (last access: 11.11.2024).
 18. Meredith Somers. Emotion AI, explained. March 8, 2019.
URL: <https://mitsloan.mit.edu/ideas-made-to-matter/emotion-ai-explained> (last access: 15.11.2024).

19. Simon Høj, BSc, Simon Francis Thomsen, Charlotte Suppli Ulrik, Hanieh Meteran, Torben Sigsgaard, Howraman Meteran. Evaluating the scientific reliability of ChatGPT as a source of information on asthma. 2024.
URL: [https://www.jaci-global.org/article/S2772-8293\(24\)00126-7/pdf](https://www.jaci-global.org/article/S2772-8293(24)00126-7/pdf) (last access: 13.11.2024).
20. Tegan Cohen. Regulating Manipulative Artificial Intelligence // Volume 20, Issue 1, February 2023.
URL: <https://script-ed.org/article/regulating-manipulative-artificial-intelligence/> (last access: 15.11.2024).
21. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence, Adopted on 23 November 2021, 44 p.
URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381137> (last access: 14.11.2024).
22. Yuhan Liu, Heng Zhang, Meilin Jiang, Juanjuan Chen, Minhong Wang. A systematic review of research on emotional artificial intelligence in English language education // System, 2024. Vol 126.
URL: <https://doi.org/10.1016/j.system.2024.103478> (last access: 15.11.2024).
23. Yujie Sun, Dongfang Sheng, Zihan Zhou & Yifei Wu. AI hallucination: towards a comprehensive classification of distorted information in artificial intelligence-generated content // Humanities and Social Sciences Communications, 2024. Vol. 11.
URL: [https://www.nature.com/articles/s41599-024-03811-x#:~:text=In%20essence%2C%20%E2%80%9CAI%20hallucination%E2%80%9D,authorship%E2%80%9D%20\(Chen%202023](https://www.nature.com/articles/s41599-024-03811-x#:~:text=In%20essence%2C%20%E2%80%9CAI%20hallucination%E2%80%9D,authorship%E2%80%9D%20(Chen%202023) (last access: 15.11.2024).

Prohibitions on the application of artificial intelligence systems: analysis of article 5 of the Artificial Intelligence Act

GULNAZ RZAYEVA*

Abstract

Artificial intelligence systems, which have become a reality of our time, have spread to every sphere of our daily lives. Today, we benefit from the help of artificial intelligence in everything from driving a car to our work life. However, on the one hand, such systems, which serve to eliminate our difficulties, sometimes violate our rights and freedoms on the other. Therefore, the unlimited application of artificial intelligence systems is unacceptable, which necessitates the need for legal regulations. In this direction, the

* Doctor of Laws / Lecturer at the UNESCO Department of Human Rights and Information Law of Baku State University / email: gulnazrzayeva@mail.ru

establishment of specific prohibitions also serves to prevent violations of the law. Article 5 of the Artificial Intelligence Act adopted in Europe can be considered an important step in the field of regulating the above-mentioned issues. The article analyzes the prohibitions established in the Artificial Intelligence Act, and presents proposals on how to enshrine them in our national legislation.

Keywords: *artificial intelligence, Artificial Intelligence Act, artificial intelligence system, prohibitions, manipulation, subliminal influence, biometric data.*

Запреты на применение систем искусственного интеллекта: анализ статьи 5 Акта об Искусственном Интеллекте

ГЮЛЬНАЗ РЗАЕВА**

Резюме

Системы искусственного интеллекта, ставшие реальностью нашего времени, проникли во все сферы нашей повседневной жизни. Сегодня мы пользуемся помощью искусственного интеллекта во всем: от вождения до работы. Однако, хотя такие системы и помогают облегчить наши трудности, иногда они нарушают наши права и свободы. Поэтому неограниченное применение систем искусственного интеллекта недопустимо, что обуславливает необходимость правового регулирования. В этой связи установление конкретных запретов также служит предотвращению нарушений закона. Статью 5 принятого в Европе Закона об искусственном интеллекте можно считать важным шагом в регулировании вышеуказанных вопросов. В статье анализируются запреты, закрепленные в Законе, и излагаются предложения по их закреплению в национальном законодательстве.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, Акт об искусственном интеллекте, система искусственного интеллекта, запреты, манипуляция, подсознательное влияние, биометрические данные.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.11.2024

Çapa qəbul: 11.09.2025

** Доктор юридических наук / Преподаватель кафедры ЮНЕСКО по правам человека и информационному праву Бакинского Государственного Университета / email: gulnazrzayeva@mail.ru

ELEKTRON TİCARƏTDƏ KİBERHÜCUMLARIN TƏHLİLİ: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ DİGƏR ÖLKƏLƏRİN HÜQUQİ YANAŞMALARI

KAMRAN XƏLİLOV*

Annotasiya

XXI əsrin reallığında informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı global iqtisadiyyatda rəqəmsallaşma proseslərini stimullaşdıraraq ticarət sektorunda əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Elektron ticarətin yüksəlişi nəticəsində fərdi məlumatların elektron mühitdə toplanması, saxlanması və emalı geniş miqyas almışdır. Bu proses, bir tərəfdən istehlakçılar üçün rahatlıq və əlçatanlıq yaratdığı halda, digər tərəfdən fərdi məlumatların təhlükəsizliyi sahəsində yeni və kompleks risklərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə fərdi məlumatların geniş həcmdə emalı kibercinayətkarlar üçün əlverişli hədəflər yaratmış və elektron ticarət platformalarının müxtəlif tipli kibertəhlükələrlə qarşı-qarşıya qalmasına gətirib çıxarmışdır. Bu kontekstdə aparılan tədqiqat, elektron ticarət sektorunda fərdi məlumatların təhlükəsizliyini təhdid edən əsas risk faktorlarını və yayılmış kiberhücum üsullarını müəyyənləşdirir. Məqalədə sosial mühəndislik, fişinq, DDoS hücumları və zərərli proqram təminatları kimi metodların elektron ticarətə təsiri araşdırılır və bu risklərə qarşı tətbiq edilə biləcək qabaqlayıcı texnoloji və hüquqi tədbirlər təqdim olunur. Həmçinin tədqiqatda məlumat pozuntularının hüquqi nəticələri, şirkətlərin hesabatlılıq və məlumatların müdafiəsi üzrə öhdəlikləri və pozuntuların təsirindən irəli gələn reputasiya və iqtisadi itkilər qiymətləndirilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində, həm doktrinal, həm də müqayisəli hüquq metodologiyası əsasında müxtəlif ölkələrin normativ-hüquqi bazaları, xüsusilə Avropa İttifaqının Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydası (GDPR), ABŞ-nin Kaliforniya İstehlakçı Məlumatlarının Qorunması Aktı (CCPA) və Azərbaycan Respublikasının “Fərdi məlumatlar haqqında” Qanunu təhlil olunmuşdur. Müqayisə nəticəsində, bu normativ aktlar arasında məlumat emalı prinsipləri, məlumat pozuntularının bildirilməsi rejimləri, şəxsin razılığı, hüquqi məsuliyyət və sanksiya mexanizmləri baxımından nəzərəcarpacaq fərqlər müəyyən edilmişdir. Tədqiqatda xüsusi vurğu risk əsaslı yanaşmanın tətbiqinə və bu modelin həm informasiya təhlükəsizliyi siyasətlərinə, həm də milli hüquqi tənzimləmələrə integrasiya imkanlarına edilmişdir. Məqalənin elmi yeniliyi onun hüquqi və texniki yanaşmaları birləşdirərək kompleks və çoxsahəli bir təhlil təqdim etməsindən ibarətdir. Nəticə etibarilə, bu tədqiqat, elektron ticarət sektorunda kibertəhlükəsizliyin təmin olunması üzrə milli və beynəlxalq

* Doktorant / Cinayət prosesi kafedrası / Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin Heydər Əliyev adına Akademiyasının müəllimi / email: kamran.khalilov.isa@bsu.edu.az

praktikalardan istifadə etməklə, normativ uyğunluq, hüquqi cavabdehlik və texniki dayanıqlılıq aspektlərində effektiv modelin formalaşdırılması üçün praktik və nəzəri tövsiyələr irəli sürür.

Açar sözlər: kiberhücum, elektron ticarət, zərərli proqram, qanunvericilik bazası, təhlükəsizlik, tədbir, müdafiə, strategiya, hüquqi tənzimlənmə.

I. Giriş

Müasir rəqəmsal dünyada informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı insanların gündəlik həyat fəaliyyətindən başlayaraq biznes əlaqələrindəki proseslərə qədər bir çox sahələrə təsir göstərmişdir. Müəssisələrin informasiya-kommunikasiya texnologiyaları infrastrukturunu yaradırlarkən nəzərə alınmalı olan ən mühüm elementlərdən biri təhlükəsizlikdir. Son illərdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, biznes sahəsində həyata keçirilən kiberhücumlar nəticəsində maliyyə itkiləri ağılaşmaz məbləğlərə çatmışdır.

Informasiyanın vacib sərvət hesab olunduğu indiki dövrdə şirkətin daxili və xarici məlumatlarının başqa şəxslərin əlinə keçməsi arzuolunmazdır. Bu çərçivədə, elektron mühitə ötürülən fərdi məlumatlar həm qanunla qorunmalı, həm də texniki fərdi məlumatların təhlükəsizliyi təmin edilməlidir. Elektron ticarətdə əldə edilən fərdi məlumatların və müştəri verilənlər bazalarının ölçüsünü nəzərə alsaq, kiberhücumlar şəxsi məlumatların təhlükəsizliyinə ən böyük təhlükə yaradır. Elektron ticarət sektorunun kiberhücumların hədəfinə çevrildiyi günümüzdə kiberhücumlar günü-gündən fərqlilik qazanır və elektron ticarət saytları qarşılaşdıqları kiberhücumlardan sonra istehlakçı məlumatlarından tutmuş, şirkətlərin kommersiya sirlərinə qədər çoxlu məlumat və maliyyə itkisi ilə üzləşirlər. Fərdi məlumatların pozulması həm biznes, həm də istehlakçılar üçün iqtisadi itkilərə səbəb olmaqla yanaşı, həm də fərdi hüquq və azadlıqlar üçün təhlükə yaradır. Fərdi məlumatları emal edən elektron ticarət müəssisələrinin qanunla müəyyən edilmiş öhdəliklərini yerinə yetirməməsi və ya lazımi mühafizəni təmin edə bilməməsi səbəbindən zaman-zaman mövcud təhlükəsizlik boşluqlarından kibercinayətkarlar tərəfindən məharətlə istifadə edilir.

II. Rəqəmsal ticarətdə fərdi məlumatlara qarşı həyata keçirilən kiberhücumların növləri

Rəqəmsal ticarət saytlarının internetdə fəaliyyət göstərməsi və işçilərinin bir çoxunun internetlə bağlı əməliyyatlar həyata keçirməsi müəssisələri elektron hücumların açıq hədəfinə çevirir. Bu kontekstdə istifadə edilən bir çox hücum metodları və modelləri vardır. Fişinq hücumları, zərərli proqramlar, xidmətin rədd edilməsi hücumları (DDoS), sosial mühəndislik hücumları, *Man in the middle* hücumları (MITM) bunlardan yalnız bəziləridir. Kibercinayətkarlar bu hücum üsullarından istifadə etməklə daxil olduqları informasiya kommunikasiya sistemlərinə xeyli ziyan vurur, sistemi sıradan çıxarır və ya məhv edir, sistemin xidmət funksiyasını pozur və ya tərkibindəki məlumatları sızdırır. Dünya

İqtisadi Forumunun (WEF) 2022 Qlobal Risklər Hesabatına əsasən, rəqəmsal sistemlərdən asılılığın artması cəmiyyətləri dəyişmiş və kibertəhlükəsizlik təhdidləri gətirmişdir. Tədqiqat, 2024-cü ildə zərərli proqram təminatı ilə kiberhücumların 350% artdığını, *ransomware* hücumlarının 435% artdığını və cəmiyyətlərin bu təhdidlərin qarşısının alınmasında effektivlik və ya onlara cavab vermə sürətini geridə qoyduğunu bildirib. Kiberhücumların, əsasən, maliyyə, e-ticarət, dövlət və səhiyyə sektorlarına yönəldiyi müəyyən edilib [15]. Kiberhücumların qarşısının alınması səylərinin qeyri-adekvatlığı, aqressiv hücum üsullarının getdikcə dəyişməsi və kibertəhlükəsizlik üzrə mütəxəssislərin sayının azlığı mövcud riski daha da ciddiləşdirir.

Qeyd olunduğu kimi, rəqəmsal ticarət mühitində bir çox fərqli kiberhücum üsullarından istifadə edilir. Həmin hücumları, onların cinayətkar xarakteristikasını və törədilmə metodlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

I. Fişinq hücumları. Texnoloji terminologiyada “fişinq” ingiliscə balıqçılıq mənasını verən “fishing” sözünün ilk hərfinin “ph” hərfləri ilə əmələ gəldiyi “password harvesting fishing” ifadəsindən törəmişdir [8, s. 117]. Fişinq hücumları sosial mühəndislik proqramlarının köməyi ilə istifadəçiləri saxta məzmunla aldatmaq və ya inandırmaqla həyata keçirilir. Bu, istifadəçi adı, parolu, şəxsiyyət məlumatları və kredit kartı məlumatları kimi məlumatları ələ keçirmək üçün istifadə edilən hücum üsuludur. Fişinq hücumlarında insanlar diqqəti cəlb edən e-poçt və ya etibarlı qurumlardan və ya biznes sahiblərindən göndərilmiş kimi görünən və təcili və çox vacib məsələləri ehtiva edən mesajlardan istifadə etməklə əldə edilir [3, s. 110]. İstifadəçiyə göndərilən saxta e-poçt mesajlarında “təhlükəsizlik məqsədilə müştəri məlumatlarınızı yeniləyin”, “qısa müddətə bu xidmətdən pulsuz yararlanmaq üçün klikləyin”, “...ardıcıl əməliyyatınız təsdiqlənib. Əgər əməliyyat sizin deyilsə, bura klikləyin” kimi aldadıcı məlumatlar ehtiva edir. E-poçtda yerləşdirilmiş keçidlər vasitəsilə istifadəçilər müxtəlif texnikalarla hazırlanmış saxta sayta yönəldilir və onların şəxsiyyət nömrəsi, ad və soyadı, kart məlumatları, kart parolları və internet filial parolları əldə edilir. Hazırda informasiya texnologiyaları sayəsində rəsmi internet saytının dəqiq sürətini yaratmaq mümkün olmuşdur. E-poçt vasitəsilə göndərilən linkdə saxta veb sayt ola bilsə də, e-poçtda zərərli proqramların ola biləcəyi ehtimalı da var. E-poçt məzmununda olan keçidlərə zərərli proqram yüklənir və istifadəçiyə bu sənədi öz kompüterinə endirməyə imkan verir. Ümumilikdə, sistemə yeridilmiş bu cür proqramların sistem mühafizə proqramını söndürmək, keyloggerlər sayəsində basılan hər düyməni aşkar etmək, hətta ekran görüntüsünü çəkərək parolları və şəxsi məlumatları qeyd etmək funksiyalarına sahib olduğu məlumdur [10, s. 71].

II. Zərərli proqram təminatı. Bu növ kiberhücumlar istifadəçilərin xəbəri və iradəsi olmadan məlumat sızdırmaq və ya sistemlərin zədələnməsi kimi səbəblərdən istifadə etdikləri kompüterlərə quraşdırılmış proqram təminatını nəzərdə tutur [28]. Məlumdur ki, pulsuz proqramlar təklif edən, ümumiyyətlə, mənsəyi bilinməyən veb-səhifələr, xüsusən də maliyyə məlumatları əldə etmək

üçün bu proqramlara casus proqramlar quraşdıraraq kompüter sistemlərinə daxil olurlar. Zərərli proqram təminatı sayəsində sistemlərə icazəsiz giriş əldə edilir, kritik və vacib məlumatların əldə edilməsi asanlaşır və məqsəd sistem daxilində məlumatları oğurlamaq, şifrələmək və ya silməkdir [37]. Təkcə 2023-cü ildə dünya üzrə 6,6 milyard zərərli proqram hücumu aşkar edilib və məlum olub ki, zərərli proqramlar kiberhücumların ən çox yayılmış növlərindən biridir [33].

Bu kontekstdə, şəxsiyyət, əlaqə və ödəniş məlumatlarına əlavə olaraq satın alınan xidmətin sifariş nömrəsi, qiyməti, səfərdə istifadə olunacaq avtomobil və gediş-gəliş məlumatları, kredit məlumatları, səyahət sığortasının alınib-alınmadığına dair məlumatlar, saytdan istifadə məlumatları, hansı yoxlama addımının xəyata səbəb olduğuna dair məlumatlar kimi bir çox detallı informasiyanın əldə oluna biləcəyi müşahidə edilir. Müştərinin şəxsi məlumatları fırıldaqçılıq və ya müxtəlif cinayətlər üçün istifadə olunsun və ya satılsa da, alınmış mal və ya xidmətlərlə bağlı əhəmiyyətsiz görünən məlumatlar rəqib e-ticarət şirkətləri tərəfindən məlumat vermək və öz fəaliyyətlərini təkmilləşdirmək və ya qiymət siyasəti yaratmaq üçün istifadə edilə bilər. Zərərli proqramlar tez-tez digər kiberhücum üsullarını həyata keçirmək üçün bir pilləkən rolunu oynayır və kompüter şəbəkəsinə daxil olduqdan sonra müxtəlif növ hücumlar həyata keçirilə bilər. Elektron ticarətdə istifadə olunan zərərli proqram növlərindən daha çox Viruslar, Troyan atları, casus proqramları, ransomware və rootkitlər kimi tipləri misal çəkmək mümkündür.

III. DDoS hücumları. DOS (Denial of Service) Azərbaycan dilinə tərcümədə “xidmətin rədd edilməsi” deməkdir və bir qayda olaraq tək bir mənbədən gələn şəbəkə axınına yararsız hala çevirmək cəhdidir. DDoS (Distributed Denial of Service) hücumu Azərbaycan dilinə tərcümədə “paylanmış xidmətdən imtina hücumu” kimi başa düşülür. DDoS hücumları DoS hücumlarından fərqli olaraq tək bir neçə mənbədən gələn şəbəkə axını yararsız hala çevirmək cəhdi kimi müşahidə olunur [39, s. 2]. DDoS hücumları şəbəkələrə, xüsusən də internet bankçılığı və e-ticarət platformalarına ən çox yayılmış kiberhücum növü kimi tanınır və kiberhücumçular tərəfindən məlumat oğurluğu və məlumat sızması kimi kiberhücumlar həyata keçirərkən diqqəti yayındırmaq və xüsusilə də sistem sındırılı bilmədikdə, sistemə zərər vermək kimi məqsədlər üçün istifadə edilə bilər [26].

Bu hücum, sistemin mövcud şəbəkə tutumunu aşan ani sorğular və ani qoşulma sorğuları ilə sistemin tutumunu dolduraraq onun işləməsini və xidmət göstərməsini əngəlləmək məqsədi daşıyır. Hədəf sistemin imkanlarını aşan xidmət sorğusu nəticəsində server digər sistemlərdən və ya kompüterlərdən gələn xidmət sorğularına cavab verə bilmir və normal xidmət göstərə bilmir. DDoS hücumları ilə bağlı istifadə edilən digər konsepsiya Botnet konsepsiyasıdır. Bəzən kibercinayətkarlar böyük bir bot şəbəkəsi qurmaqla müəyyən hücumların həyata keçirilməsini daha asan idarəolunan hala gətirən, eləcə də bir-birilə bağlı və mütəşəkkil bir quruluş yaradır. Bu zərərli proqrama yoluxmuş kompüter şəbəkələri “Botnet” adlanır. Botnet identifikasiyası “zombi

kompyuterlər” və ya “kölə kompyuterlər” adlanan kompyuterlər tərəfindən qurulmuş bir şəbəkədir. Botnetlər zərərli proqram və ya spam tətbiq etmək və ya hücumları həyata keçirmək üçün istifadə edilən üçüncü tərəflər tərəfindən idarə olunan təhlükəyə məruz qalmış kompyuterlərdən ibarətdir. Botnet kimi istifadə edilən bu kompyuterlər əvvəlcədən quraşdırılmış proqramlar sayəsində lazım olduqda əmr yerinə yetirirlər. Hücumlar botnetlər vasitəsilə bir və ya bir neçə serverə yüklənərək həyata keçirilir və botnet server kompyuterinə çoxsaylı sorğular göndərərək serveri işlək vəziyyətə salmağa çalışır. Zərərli proqramlar sayəsində bir çox kompyuterlər bilmədən botnetə daxil edilə bilər və botnet hücumunda istifadə edilə bilərlər. Botnetə bənzər proqramlar istifadəçiyə göndərilən e-poçtlara əlavə edilmiş fayllar və ya mesaj məzmununda olan keçidlərə klikləməklə açılan veb-səhifələr və ya Troyan atı adlanan zərərli proqram vasitəsi ilə də ötürülə bilər [19, s. 4].

Elektron ticarət sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin Botnet hücumlarından əziyyət çəkməsinin əsas səbəbi rəqib şirkətlərin qiymətlərlə rəqabət aparmaq cəhdidir. Xüsusilə e-ticarət saytlarında inventar və qiymətlər haqqında məlumat almaq üçün e-ticarət saytlarını araşdıran botlar hazırlanır. Toplanmış məlumatlar rəqib şirkətlərə satıla bilər və təklif ediləcək mal və ya xidmətlər üçün qiymət siyasəti yaratmaq məqsədilə istifadə edilə bilər. Digər tərəfdən, real müştərilərin məhsulları almasının qarşısını almaq üçün botlar vasitəsilə bir çox məhsulu səbətə əlavə etmək olar. Avtomatik hücumlar inventarın süni tükənməsinə səbəb olduğu üçün satışları və marka dəyərini azalda bilər.

IV. Ortadakı adam hücumu (Man in the Middle Attack (MITM)). Bu növ kiberhücum, şəbəkə üzərində olan hədəf kompyuter və ya mobil cihaz ilə şəbəkə cihazı arasına girərək həmin şəbəkədən məlumat toplamaq əsasında həyata keçirilir [4, s. 208]. Təcavüzkarın iki şəbəkə arasındakı əlaqəni dinləməsi və müxtəlif məlumatların ələ keçirilməsi də təcavüzkarın ünsiyyətdə hər hansı bir dəyişiklik edərək yanıltıcı ünsiyyət yaratmasına imkan verir. Bu hücumların ən bariz xüsusiyyətlərindən biri onların antivirus proqramı tərəfindən fərqiyyə varmıdan istifadəçi məlumatlarını ələ keçirmə qabiliyyətidir. MITM hücumları ilə telefon viruslarından istifadə etməklə təhlükəsizlik təbəqəsi pozula bilər və autentifikasiya üçün istifadəçinin telefonuna göndərilən mesajlar ələ keçirilə bilər. Elektron ticarət sahəsində paylaşılan şəxsi məlumatları, parolları və bank məlumatlarını əldə etmək üçün kompyuter şəbəkəsində bir istifadəçi və ya cihazı təqlid edən bu tip hücum daxilolma (login) və şəxsiyyət məlumatlarının dəyişdirilməsinə və ya pul köçürməsinə səbəb olaraq ciddi ziyan vura bilər [6, s. 53].

III. Əsas müdafiə strategiyaları və onların tətbiqi

Elektron ticarət mühitində baş verəcək kiberhücumlara qarşı tətbiq oluna biləcək əks tədbirləri ümumilikdə 2 qrupda birləşdirə bilərik:

Birinci qrup tədbirlər - Fişinq xarakterli elektron poçtlara qarşı diqqətli olmağı, çox faktorlu autentifikasiyanı (Multi-factor Authentication) aktiv

etməyi, qoruyucu proqram təminatlarından istifadəni və maarifləndirmənin artırılmasını tələb edir. Belə ki, PDF fayllarda, “Microsoft Office” sənədlərində, e-poçt vasitəsilə göndərilən ZIP¹ və ya RAR² fayllarında saxlanılan zərərli proqram təminatı kompüter şəbəkəsinə və sisteminə sızma bilər. Bu, giriş ekranının monitorinqindən tutmuş klaviatura hərəkətlərinin qeydə alınmasına qədər bir çox üsullarla təmin edilir [5, s. 12]. Bu zaman hansı e-poçtların e-poçt şəbəkəsinə daxil olub-olmamasına nəzarət edən təhlükəsizlik proqramından istifadə etmək faydalı olardı. Bu zaman “Mail Gateway”³ proqram təminatı vasitəsilə e-poçtun istifadəçiyə çatdırılmasından əvvəl təhlükəsiz olub-olmaması müəyyən edilir, domen adı yoxlanılır və məzmunu qiymətləndirilir. Gələn e-poçt etibarsız və ya zərərli olarsa, e-poçt rədd edilir və ya blokadaya alınır. Bu yolla, zərərli məzmun ehtiva edən e-poçt məzmununun bloklanması, e-poçtdakı əlavələrin və URL-lərin yaxşı və ya zərərli kimi təsnifləşdirilməsi, e-poçtdakı qorunan məlumatların müəyyən edilərək icazəsiz şəxslərə və ya başqasına ötürülməsinin qarşısının alınması təmin edilir [31, s. 554].

Çoxfaktorlu autentifikasiya sistemləri, xüsusilə fişinq hücumlarına qarşı ən təsirli üsullardan biri hesab olunur. Çoxfaktorlu autentifikasiya ilə istifadəçidən sistemə daxil olarkən autentifikasiya baxımından iki və ya daha çox məlumat qatını (məsələn, mobil telefona SMS, barmaq izi, giriş şifrəsi/şəkillə göndərilən kod) daxil etməyi tələb edən sistem nəzərdə tutulur. Bir-birindən müstəqil olan autentifikasiya təbəqələrindən biri təcavüzkarlar tərəfindən pozulsa belə, digər təbəqəni pozmaq mümkün olmadığı üçün istifadəçi kiberhücumlardan qorunacaq [2, s. 123]. Belə ki, hər hansı istifadəçinin parolu müxtəlif vasitələrlə əldə edilsə belə, çoxfaktorlu autentifikasiya baş verməyəcəyindən hesaba daxil olmaq və ya kart məlumatlarına daxil olmaq mümkün olmayacaq.

Digər müdafiə strategiyalarından biri şəbəkədə baş verən kibertəhdidlərə qarşı tətbiq olunan kompleks tədbirlərdir. Bu məqsədlə, nəzərə alınması lazım olan ilk tədbir təhlükəsizlik divarları (Firewall) adlandırılan vasitədir. Bu texnoloji vasitə, qurumun və ya təşkilatın yerli şəbəkəsi ilə digər xarici şəbəkələr arasında keçid rolunu oynayan, əvvəlcədən müəyyən edilmiş qaydalar və prinsiplər əsasında şəbəkəyə daxil olan və gedən trafik idarə edən, eləcə də müəyyən edilmiş siyasətlərə uyğun olaraq məlumatların ötürülməsinə icazə verən və ya bloklayan proqram və ya aparat sistemləri kimi müəyyən edilə bilər [17, s. 109]. Bu kontekstdə, etibarsız xidmətlərin süzgəcdən keçirilməsi, sistemə nəzarət olunan girişin təmin edilməsi, təhlükəsizlik zəifliyi olan xidmətlərin

¹ ZIP faylı - məlumatların itkisiz sıxılmasını dəstəkləyən arxiv fayl formatıdır. ZIP faylı sıxılmış ola biləcək bir və ya bir neçə fayl və ya qovluqdan ibarət ola bilər.

² RAR və ya WinRAR – verilənlərin sıxılmasını, xətlərin düzəldilməsini və faylların yayılmasını dəstəkləyən xüsusi arxiv fayl formatıdır.

³ Mail Gateway – Elektron poçt şluzləri təşkilatları və ya istifadəçiləri daxili e-poçt serverlərini qoruyan bir e-poçt server növüdür. Bu server hər gələn və gedən e-poçtun keçdiyi bir şluz rolunu oynayır.

şəbəkəyə daxil olub-çıxmasının qarşısının alınması ilə rabitə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi hədəflənir. İnternetə çıxışda potensial problemlərin həlli üçün xüsusi olaraq hazırlanmış bu sistem şəbəkədən kənardan şəbəkənin içərisinə girişi idarə edir və icazəsiz şəbəkə trafikini müşahidə etdiyi an bloklayır [34, s. 51]. İcazəsiz istifadəçilərin şəbəkəyə daxil olmasının qarşısını almaqla sistem zərərli proqramlardan, fişinq və sosial mühəndislik hücumlarından və uzaqdan girişdən qorunur. Prinsipcə, təhlükəsizlik divarları təkcə şəbəkə hücumlarına qarşı deyil, həm də bütün hücum üsullarına qarşı kibertəhlükəsizliyin əsasını təşkil edir. Firewall ilə birlikdə istifadə olunacaq Virtual Şəxsi Şəbəkə (VPN - Virtual Private Network)⁴ və Məzmun Filtri (Content Filtering)⁵ kimi əlavə tədbirlərlə effektiv şəbəkə təhlükəsizliyini təmin etmək mümkündür. Məzmun filtrləmə üsulu, ümumiyyətlə, şirkətlərdə internet firewalllarının bir hissəsi kimi istifadə olunur və bu üsul, şirkət işçilərinin şirkətin informasiya sistemindən kənar istənilən sosial media platformasına girişini süzgəcdən keçirmək və bloklamaq üçün istifadə olunur. Bu yolla, müxtəlif proqram və ya texniki vasitələrlə daxil olmaq nəzərdə tutulan təhlükəli veb səhifələr və daxil olan e-poçtlar bloklanır [18, s. 845].

Bu istiqamətdə atılacaq addımlardan biri də hücumun aşkarlanması və qarşısının alınması sistemləridir ki, (Intrusion Detection System (IDS)) onlar təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə insan faktoru səhvlərini aradan qaldırmaq üçün istifadə olunur. Onlar şəbəkəyə yönəldilmiş bütün trafiki aşkar etmək, məlumat paketinin məzmununu yoxlamaq və hücum aşkar edildikdə avtomatik olaraq verilən əmrə yerinə yetirmək, onu qeyd etmək və administratora məlumat vermək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Başqa sözlə desək, hər hansı bir hücumun olması baxımından kompüter şəbəkəsində fəaliyyətə nəzarət etmək, təhlükə və pozuntuları aşkar etmək üçün məlumat trafikinin yoxlanılmasına və təhlilinə imkan verən bütün sistemlərdir [16, s. 24]. Müdaxilənin aşkarlanması sisteminə verilən əmr əlaqəni tamamilə kəsmək və ya bu əlaqəni kəsə biləcək başqa bir cihaza xəbərdarlıq etmək, sistem administratoruna məlumat vermək və hesabat vermək kimi hərəkətlər ola bilər. Mənbə ilə hədəf arasında birbaşa əlaqə yoluna yerləşdirilən bu sistem şəbəkə trafikində əvvəllər yaradılmış hücum imzalarına uyğun gələn hərəkətləri izləyir və hər hansı hücum zamanı trafiki bloklamaq xüsusiyyətinə malikdir [4, s. 196].

Müdafiə strategiyasına daxil olan növbəti addım kimi, DDoS hücumlarına qarşı görülməli tədbirləri sadalamaq mümkündür. DDoS hücumlarında serverlər, ümumiyyətlə, böyük yüklə üzləşdiyindən bu yük,

⁴ VPN - əlaqəni server vasitəsilə yönləndirərək və onlayn əməliyyatları gizlədərək internetə təhlükəsiz çıxışı təmin edən xidmətdir. Bu, ötürülən məlumatları şifrələməklə təhlükəsiz rabitə təmin etmək məqsədi daşıyır.

⁵ Məzmun filtrasiyası adətən şirkətlərdə internet firewalllarının bir hissəsi kimi istifadə olunur. Bu üsul şirkət işçilərinin şirkətin informasiya sistemindən kənar istənilən sosial media platformasına girişini filtrləmək və bloklamaq üçün istifadə olunur. Bunlar müxtəlif proqram və ya aparatlarla əldə edilən veb səhifələri və daxil olan e-poçtları süzgəcdən keçirən sistemlərdir.

serverlərin adekvat və lazımi cavab verməsinin qarşısını alır. Bu səbəbdən, Yük tənzimləməsi (Load Balancing) adlanan üsuldan istifadə vacibdir. Bu üsulla şəbəkə və ya proqram trafikini server mühitində çoxlu serverlər arasında paylanaraq daha sağlam bir axın təmin edilir. Serverdəki yük artdıqca, Load Balancer işə düşür və trafik serverlər arasında paylanır. Beləliklə, DDoS hücumları kimi zərərli trafik ictimai bulud provayderinə yönəldilir və süzülür, şəbəkə sisteminə yeni təhlükəsizlik qatı əlavə edilir [11, s. 131]. Bu üsul, həm də e-ticarət sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlər tərəfindən mal və xidmətlərin satışı zamanı internet saytlarında sıx trafikin qarşısını almaq və daha yaxşı istifadəçi təcrübəsini təmin etmək üçün istifadə olunur [41, s. 1806].

Digər bir addım isə “Məzmun Çatdırılma Şəbəkəsi” (Content Delivery Network) adlanan metod adlanır. Bu metod, veb-sayta daxil olmaq istəyən istifadəçiləri onlara ən yaxın olan serverlərə yönləndirən və bu serverlər vasitəsilə xidmət almağa imkan verən server şəbəkə sistemindən istifadədir. Fayllar istifadəçiyə ən yaxın yerdəki server vasitəsilə dünyanın müxtəlif yerlərindən istifadəçi sorğularına göndərilir. Bu yolla sorğular paylanacağı üçün istənilən məkanda server daha az sorğu qəbul edir və yükləmə problemlərinin qarşısı alınır. Paylanmış şəbəkə strukturu sayəsində veb-saytların DDoS hücumlarına məruz qalmasının qarşısı alınır, hücum trafikini effektiv şəkildə idarə olunur və serverlər normal trafiklə təmin edilir. Bundan əlavə, DDoS hücumları süni intellekt və maşın öyrənmə texnologiyalarından istifadə etməklə aşkarlana və ya azaldıla bilər. Süni intellekt normal şəbəkə trafikini ilə DDoS hücum trafikini arasındakı fərqi öyrənməklə daim təkmilləşir.

İkinci qrup tədbirlər - Elektron ticarət mühitində baş verəcək kiberhücumlara qarşı tətbiq oluna biləcək əks tədbirlərin ikinci qrupu ödəniş sistemləri ilə bağlıdır. Belə ki, Elektron ticarət mühitində paylaşılan əsas şəxsi məlumatlar istifadəçilərin kredit kartı məlumatlarıdır. Bir çox istifadəçi kredit kartı məlumatlarının oğurlanması nəticəsində yaşayacaqları iqtisadi itki səbəbindən kredit kartı məlumatlarını paylaşmaqda tərəddüd edir [29, s. 355]. Kiberhücumlar nəticəsində əldə edilən kredit kartı məlumatları qeyri-qanuni məqsədlər üçün istifadə edilə və ya qeyri-qanuni fəaliyyətlərin aparıldığı mühitlərdə satışa təqdim edilə bilər. Bu səbəbdən ödəniş üsullarının və kart məlumatlarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müxtəlif təhlükəsizlik protokollarının, eləcə də hüquqi tənzimləmələrin tətbiqi zəruri olmuşdur.

Ödəniş zamanı istifadəçilər kredit kartı sahibinin adı, kartın nömrəsi, istifadə müddəti və kartın təhlükəsizlik kodu (CVV)⁶ kimi bir çox məlumatları paylaşır. Bu məlumat paylaşıldıqdan sonra e-ticarət saytı müqavilə bağladığı

⁶ CVV - Kart yoxlama dəyəri (CVV) və ya kartın doğrulama kodu (CVC) ödəniş kartının məzmununun kriptografik bütövlüyünün yoxlanılmasıdır. Onun əsas funksiyası əməliyyatlar zamanı sizin, kart sahibinin fiziki karta malik olduğunuzu yoxlamaqdır.

maliyyə qurumunun sistemi vasitəsilə virtual POS terminala⁷ çıxışı təmin edir, kart məlumatlarını daxil etməklə alış-veriş məbləği üçün ehtiyat əldə edir və ödənişin təsdiq edilib-edilməməsi barədə müştəriyə bildiriş göndərir [2, s. 36]. Məhz bu hissədə paylaşılan kredit kartı məlumatlarını qorumaq üçün e-ticarət saytlarında ödəniş sistemini yaradan proqram təminatı kredit kartı məlumatlarının təhlükəsiz ötürülməsini təmin edən əlavə təhlükəsizlik tədbirləri ehtiva etməlidir.

Elektron ticarət mühitində ödəniş sistemlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bir çox proqramlar hazırlanmışdır. Bunlardan ikisi daha mühüm təhlükəsizlik protokolu hesab olunur. Bunlar “Secure Sockets Layer (SSL)” və “Secure Electronic Transaction (SET)” sistemləridir. SSL sertifikatı server və müştəri arasında təhlükəsiz (şifrələnmiş) əlaqə yaratmaq üçün istifadə edilən standart təhlükəsizlik protokoludur və azərbaycan dilinə “təhlükəsiz giriş təbəqəsi” kimi tərcümə edilə bilər. O, veb-saytın ziyarətçiləri arasında məlumat mübadiləsini şifrələmək və internet üzərindən təhlükəsiz məlumat rabitəsini təmin edərək veb-saytın şəxsiyyətini yoxlamaq üçün istifadə olunur. Bu sertifikatlardan təkə onlayn ödənişlərdə deyil, həm də təhlükəsizlik tələb edən bütün növ mesajlaşmalarda istifadə etmək mümkündür [7, s. 332]. SSL ilə göndəriləcək məlumat göndərilməzdən əvvəl şifrələnir və sistem məlumatın yalnız ünvan sahibi tərəfindən öyrənilməsinə imkan verir. Köçürülən məlumatlar şifrələmə alqoritmlərindən istifadə etməklə mürəkkəb olduğundan, təcavüzkarların əlaqə üzərindən göndərilən məlumatları oxumasının qarşısı alınır. Beləliklə, üzv girişləri (istifadəçi adı və şifrə), kredit kartı əməliyyatları və ya digər maliyyə əməliyyatları zamanı məlumat ötürülməsi daha təhlükəsiz olur və şəxsi məlumatların təhlükəsizliyi təmin edilir. Müştəri məlumatlarının təhlükəsiz olmasını təmin etmək, veb-saytın sahibliyini yoxlamaq, təcavüzkarların saytın saxta versiyasını yaratmasının qarşısını almaq və istifadəçiləri əmin etmək üçün e-ticarət saytlarının SSL sertifikatı da olmalıdır. Çünki istənilən istifadəçinin başına gələ biləcək ən pis vəziyyətlərdən biri onların şəxsi və ya maliyyə məlumatlarının oğurlanmasıdır. Bu səbəbdən SSL sertifikatı, xüsusilə e-ticarət müəssisələri üçün əvəzolunmaz bir vasitədir [1, s. 454].

SET protokolu isə internet saytında edilən alış-verişdə kart və ödəniş məlumatlarının məxfiliyini, kartdan istifadə edən şəxsin əsl kart sahibi olub-olmamasını və iş yerinin bankla müqaviləsinin olub-olmamasını təmin edən protokoldur. Elektron ticarətdə əməliyyatların etibarlılığını təmin etmək üçün hazırlanmış SET məhdud anonimlik təmin edir. Satıcı yalnız sifariş məlumatını görə bilir və müştərinin şifrələnmiş məlumatını banka ötürür. Bank alqı-satqı müqaviləsinin predmeti olan mallarla bağlı heç bir məlumat əldə edə bilmədiyi halda satış qiyməti və satıcının bank əlaqəsi haqqında məlumatı olur [9, s. 7].

⁷ POS terminal - ödəniş kartı vasitəsilə malların, iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi, valyuta mübadiləsi əməliyyatlarının aparılma-sı, habelə nağd pul vəsaiti-nin alınması üçün nəzərdə tutulmuş avadanlıq.

SET-in iş məntiqi araşdırıldığında, SSL-də olduğu kimi, e-ticarət istifadəçisi mal və ya xidmətin alınması üçün sifariş yaradır və ödəniş məlumatlarını sistemə daxil edir. Sistemə daxil edilmiş sifarişlə bağlı məlumat satıcının kompüterinə ötürülür. Eyni zamanda, sifariş və ödəniş məlumatları bir-birindən tamamilə ayrı şifrələnir və bu şifrələnmiş əməliyyatlar rəqəmsal imza ilə təsdiqlənir. Bu arada satıcının sistemi şifrələnmiş ödəniş məlumatlarına rəqəmsal imza əlavə edir və müvafiq bankın SET serverinə ötürür. Bankın serveri şifrələnmiş məlumatın şifrəsini açır və alıcının kredit kartı şirkətindən onlayn təsdiq tələb edir. Kredit kartı şirkəti bu əməliyyatı təsdiq edərsə, alıcının kredit kartı avtomatik olaraq debet edilir. Nəhayət, SET serveri satıcının sistemə ödənişin edilib-edilməməsi barədə mesaj göndərir. Doktrinada SET-in xüsusi ödəniş sistemi olmadığı, yalnız kredit kartı əməliyyatları üçün şifrələmə standartı olduğu bildirilir [24, s. 55].

Təhlükəsiz ödəniş məqsədilə onlayn əməliyyatlar üçün hazırlanmış əlavə autentifikasiya sistemi olan “3D Secure” üsulundan da istifadə olunur. Bu sistem kredit kartı və debet kartı əməliyyatlarında kart sahibinin şəxsiyyətini yoxlamağa kömək edir. Sistem çərçivəsində elektron ticarət istifadəçilərinin onlayn ödəniş etmək üçün sadəcə kart məlumatlarını daxil etmələri kifayət deyil. Kart məlumatı yoxlanıldıqdan sonra istifadəçi öz bankının 3D Secure ekranına yönləndirilir və sistemdə qeydiyyatdan keçmiş telefon nömrəsinə göndərilən birdəfəlik şifrəni müəyyən edilmiş vaxt ərzində daxil etməsi gözlənilir. Bu sistem sayəsində həm üzv müəssisələr, həm də kart sahibləri kart saxtakarlığından qorunur. Bu gün alıcıların kredit kartı məlumatlarının banklardan və ya şirkətlərin internet saytından oğurlanmasının qarşısını almaq üçün SET Standardı 3D Secure sistemi ilə əvəz edilmişdir [29, s. 180].

IV. Xarici ölkələrin və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində elektron ticarətin kibertəhlükəsizlik məsələləri

Dünya təcrübəsi göstərdi ki, kibertəhlükəsizlik infrastrukturunu olmadan elektron ticarətin təhlükəsizliyi və dayanıqlılığı istənilən səviyyədə təmin edilə bilməz. Dünyanın bir neçə inkişaf etmiş ölkələrində elektron ticarətdə tətbiq edilən modellər kibertəhlükəsizliyin qorunması baxımından öz töhfələrini göstərə bilmişdir. Belə ölkələrdən biri kimi ABŞ-ni misal çəkə bilərik. Belə ki, ABŞ-də elektron ticarət sektorunda kibertəhlükəsizlik, hüquqi tənzimləmə baxımından vahid və mərkəzləşdirilmiş qanunvericilik bazasına deyil, sektorial, könüllülük prinsipinə və çoxpilləli yanaşmaya əsaslanır. ABŞ modeli çevikliyi, texnoloji innovasiyaları təşviq etməyi və özəl sektorun özünü tənzimləməsini rəhbər tutur [14, s. 3].

Bu kontekstdə, müvafiq sahə üzrə bir sıra vacib qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Bunlardan ən vacibləri olan “Kibertəhlükəsizlikdə məlumat paylaşılması aktı” (Cybersecurity Information Sharing Act) və NIST-in kibertəhlükəsizlik çərçivəsi (NIST: Cybersecurity Framework) elektron ticarətin platformaları üçün texniki və hüquqi tələbləri formalaşdırır. Daha dəqiq desək, 2015-ci ildə qəbul edilmiş “Kibertəhlükəsizlikdə məlumat paylaşılması aktı”

özəl sektor və dövlət arasında kibertəhlükə məlumatlarının könüllü mübadiləsini təşviq edən ən vacib sənəddir. Bu sənəd elektron ticarət operatorlarına əvvəlcədən xəbərdarlıq və müdafiə tədbirləri üçün böyük imkanlar yaradır [36]. 2014-cü ildə ABŞ-nin Milli Standartlar və Texnologiyalar İnstitutu (NIST) tərəfindən hazırlanmış “Kibertəhlükəsizlik Çərçivəsi” isə şirkətlərə öz təhlükəsizlik səviyyələrini qiymətləndirmək və artırmaq üçün könüllü standartlar təqdim edir. Bu çərçivə 5 əsas funksional prinsipə əsaslanır: Risklərin müəyyən olunması (identify); təhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiqi (protect); hücumların aşkarlanması (detect); hücumlara cavab (respond); bərpa və davamlılıq tədbirləri (recover) [25, Art. 2.2]. Elektron ticarət şirkətləri bu çərçivədən istifadə etməklə könüllü əsaslı uyğunluq nümayiş etdirir və bazar reputasiyasını qoruyur. Onu da qeyd etmək olar ki, ABŞ-də rəqəmsal ticarətə ümumi nəzarətin formalaşdırılması üçün müvafiq qurumların fəaliyyəti və səlahiyyətləri də dəqiq müəyyən edilmişdir. Belə ki, rəqəmsal istehlakçı hüquqlarının pozulması və ya məlumat pozuntusu hallarında şirkətlərin məsuliyyəti və reklam fəaliyyəti üzrə əsas nəzarətçi olaraq Federal Ticarət Komissiyası (Federal Trade Commission) çıxış edir. Bu qurum illər üzrə hesabatlar tərtib etmək, pozuntu hallarını araşdırmaq və ticarət saytlarını cərimələmək kimi səlahiyyətlərə malikdir [32, s. 614].

ABŞ-dən fərqli olaraq, Çin kibertəhlükəsizlik sahəsində dövlət nəzarətinə əsaslanan, mərkəzləşdirilmiş və sərt tənzimləmə modelini tətbiq edir. Bu model, xüsusilə elektron ticarət sektorunda dövlətin məlumat axını və texnoloji infrastruktur üzərində ciddi nəzarəti təmin etməyə yönəlmişdir. Çin təcrübəsi suverenlik əsaslı kiberməkan siyasətinin hüquqi alətlər vasitəsilə reallaşmasının nümunəsidir. Bu ölkədə müvafiq sahəni tənzimləyən 3 əsas qanunvericilik aktını misal çəkmək mümkündür. Bunlardan birincisi, “Kibertəhlükəsizlik Qanunu” (Cybersecurity Law of the PRC (2017)) hesab olunur. Bu Qanun, Çində informasiya sistemlərinin və rəqəmsal platformaların təhlükəsizliyinə dair əsas hüquqi akt sayılır. Qanunun ümumi məzmunundan belə başa düşülür ki, elektron ticarət subyektləri kritik informasiya infrastrukturuna daxil olduqda dövlətin xüsusi tənzimləməsinə tabe olurlar. İstifadəçi məlumatlarının Çində lokal serverlərdə saxlanması məcburi hesab olunur. Bununla yanaşı, təhlükəsizlik auditi və sertifikatlaşdırma prosedurları məcburidir [27]. Digər iki normativ sənəd “Məlumat Təhlükəsizliyi” (Data Security Law (2021)) və “Şəxsi məlumatların qorunması Qanunudur” (Personal Information Protection Law (2021)). İlk qanun müvafiq olaraq məlumatların kateqoriyalara ayrılmasını və onlara uyğun təhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiqini tələb edir və “Əhəmiyyətli məlumat” və “əsas milli məlumat” kimi kateqoriyalar fərqli hüquqi rejimlərə tabe edilir. Həmçinin məlumatın xarici tərəflərlə paylaşılması üçün dövlətin öncədən razılığı tələb olunur [23, s. 214]. Digəri isə, Avropa İttifaqının GDPR modeli əsasında hazırlanmış olsa da, daha sərt dövlət nəzarəti mexanizmlərini ehtiva edir. Belə ki, həmin qanunda fərdi məlumatların emalı üçün hüquqi əsaslar, istifadəçinin açıq razılığı və məqsəd-məhdudiyyəti prinsipi müəyyənləşdirilmişdir. Əlavə olaraq,

məlumatların Çin xaricinə ötürülməsi üçün təhlükəsizlik qiymətləndirməsi, müqavilə və ya dövlətin təsdiqi tələb olunur [40, s. 37].

Avropa İttifaqı elektron ticarət sahəsində kibertəhlükəsizliyin təminini şəxsi həyatın toxunulmazlığı, rəqəmsal hüquqlar və rəqəmsal infrastrukturun etibarlılığı çərçivəsində həyata keçirir. Avropa İttifaqının hüquqi yanaşması risk əsaslı, prinsiplərə əsaslanan və texnoloji neytral tənzimləmə modelinə söykənir. 2016-cı ildə qəbul edilən “Şəbəkə və İnformasiya Sistemlərinin Təhlükəsizliyi üzrə Direktiv” (NIS), Avropa İttifaqında kibertəhlükəsizlik sahəsində ilk normativ sənəd kimi çıxış etmişdir. Direktivin məqsədi əsas xidmət operatorları və rəqəmsal xidmət təminatçılarının kibertəhlükəsizlik tədbirləri görməsini və insidentləri bildirməsini tələb etməklə vahid təhlükəsizlik səviyyəsi yaratmaq olmuşdur. Daha dəqiq desək, həmin sənədlə hücum və insidentləri müvafiq milli orqanlara 24 saat ərzində bildirmək öhdəliyini müəyyən edilmişdir [12].

2022-ci ildə qəbul edilən NIS2 Direktivi (EU) 2022/2555 bu sahədə öhdəlikləri daha da sərtləşdirmiş, əhatə dairəsini genişləndirmiş və səlahiyyətli nəzarət orqanlarının fəaliyyətini gücləndirmişdir. NIS2 aşağıdakı yeni tələbləri ehtiva edir: elektron ticarət platformaları, onlayn bazarlar və axtarış sistemləri də “əhəmiyyətli və vacib qurumlar” kimi öhdəlik altına alınır; şirkətlər risk əsaslı texniki və təşkilati təhlükəsizlik tədbirləri qəbul etməli, illik təhlükəsizlik auditi aparmalıdır; direktiv idarə heyətinə birbaşa məsuliyyət yükləyir və ciddi sanksiyalar tətbiq edir [13].

Elektron ticarətdə fərdi məlumatların qorunması ən vacib məsələlərdən biridir. Bu baxımdan, Avropa İttifaqı özünün ən məşhur sənədi olan “Ümumi Məlumatların Qorunması Reqlamenti”ndə (GDPR) məsələyə olan mövqeyini açıq-aşkar ortaya qoymuşdur. GDPR bu sahədə qlobal miqyasda standartlaşmış hüquqi mexanizm təqdim edir. GDPR-in 32-ci maddəsinə əsasən, məlumatları emal edən istənilən təşkilat (o cümlədən elektron ticarət platformaları) aşağıdakı tədbirləri həyata keçirməlidir: məlumatın şifrələnməsi və ya psixoloji təhlükəsizliyi təmin edən texnologiyaların tətbiqi; daimi məxfilik, bütövlük və əlçatanlığın təmin edilməsi üçün sistem və xidmətlərin dayanıqlığı; fiziki və texnoloji insidentlər zamanı məlumatlara çıxışı və sistemin fəaliyyətini bərpa etmə qabiliyyəti; müntəzəm test və auditlər vasitəsilə tədbirlərin effektivliyinin qiymətləndirilməsi. Göründüyü kimi, bu yanaşma risk əsaslı modelə əsaslanır və təşkilat riskin səviyyəsinə görə tədbirləri müvafiq şəkildə planlaşdırmalıdır [38]. Bundan başqa, GDPR-in 33-cü və 34-cü maddələrinin məzmununa əsasən istənilən məlumat sızması baş verdikdə məlumatı emal edən təşkilat bu barədə 72 saat ərzində nəzarət orqanını məlumatlandırmalıdır. Əgər insident fərdi şəxslərin hüquq və azadlıqlarına yüksək risk yaradırsa, həmin şəxslər birbaşa xəbərdar edilməlidir. Nəzəriyyədə qeyd olunur ki, məhz bu üsul, yalnız mühafizəni gücləndirmir, həm də insidentlərə cavab verilməsini sürətləndirir və şəffaflığı artırır [35, s. 147]. Nəticə olaraq, Avropa İttifaqında elektron ticarətlə məşğul olan subyektlər üçün hüquqi tələblər aydın, texniki standartlar konkret və

nəzarət mexanizmləri təsirli şəkildə qurulmuşdur. Bu, həm istifadəçilərin etimadını artırır, həm də bazar iştirakçıları üçün ədalətli və təhlükəsiz mühit yaradır.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik bazası rəqəmsal ticarət sahəsinin tənzimlənməsi üçün müxtəlif normativ mənbələri özündə cəmləşdirir. Biz bu mənbələri, ümumilikdə, 2 yerə bölə bilərik: Xüsusi (sahəvi) və Ümumi. Xüsusi qanunvericilik mənbələri məhz rəqəmsal ticarət sferasını, elektron müqavilələri, elektron imzanı, fərdi məlumatları, ödəniş vasitələrini və s. birbaşa tənzimləyən qanunvericilik aktlarıdır. Buraya “Elektron ticarət haqqında” Qanun (2005), “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Qanun (2004), “Fərdi məlumatlar haqqında” Qanun (2010), “Ödəniş xidmətləri və ödəniş sistemləri haqqında” Qanun (2023) və “Informasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Qanunlar (1998) aiddir. Qeyd edilən qanunlar birbaşa olaraq internet məkanında təhlükəsiz alış-veriş və ticarət fəaliyyətinin təmin edilməsinə istiqamətlənməsə də, ümumilikdə, ölkəmizdə müvafiq sahə üzrə bir çox qaydaların təşəkkül tapmasında və tətbiq mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsində vacib rol oynayır.

Xüsusilə, “Elektron ticarət haqqında” Qanunun 6-cı maddəsində elektron ticarətin təhlükəsizliyinin təmin olunması dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi qeyd olunur və elektron müqavilələrin təhlükəsiz mühitdə bağlanmasını şərtləndirir. Həmçinin iştirakçılar arasında məlumatların dəyişməzliyi və bütövlüyü prinsipi tanınır. Bundan başqa, Qanunun mühüm elementlərindən biri elektron sənəd və elektron imza anlayışlarının hüquqi tanınmasıdır. Eyni zamanda, elektron müqavilələrin bağlanması zamanı tərəflərin identifikasiyası, məlumatların bütövlüyü və transaksiyaların təhlükəsizliyi qanun çərçivəsində prinsipial əhəmiyyət kəsb edir [20]. Ümumiyyətlə, Qanunun əsas məqsədi elektron mühitdə aparılan ticarət əməliyyatlarının şəffaf, təhlükəsiz və hüquqi baxımdan etibarlı şəkildə həyata keçirilməsini təmin etməkdir. Qanunla elektron ticarət iştirakçıları (satıcı və alıcı), onların hüquq və vəzifələri, əməliyyatların hüquqi nəticələri və dövlət orqanlarının rolu müəyyən edilir. Bu hüquqi çərçivə həm daxili ticarət münasibətlərinə, həm də transsərhəd e-ticarət əməliyyatlarına şamil edilə bilər. Qanunun digər mühüm komponenti elektron kommersiya bildirişləri və reklamlarının qanuni statusudur. Qanun kommersiya bildirişlərinin göndərilməsi zamanı istifadəçinin əvvəlcədən məlumatlandırılmasını və razılığının alınmasını tələb edir [20]. Bu, e-ticarətdə istifadəçinin hüquqlarının qorunması baxımından mühüm məsələdir və “Fərdi məlumatlar haqqında” Qanunla vəhdət təşkil edir. Bununla belə, sözügedən Qanunun bir sıra boşluqları da mövcuddur. Belə ki, BMT-nin UNCITRAL Model Qanunu, Avropa İttifaqının e-Commerce Directive və OECD prinsiplərinə nisbətən daha ümumi və prinsipial yanaşma sərgiləyir. Qanun müasir rəqəmsal texnologiyaların, o cümlədən mobil ticarət, bulud texnologiyaları, avtomatlaşdırılmış alqoritm əsaslı qərar qəbul etmə sistemləri və süni intellekt platformalarının hüquqi münasibətlərdə iştirakını əhatə etmir.

Azərbaycan Respublikasının “Fərdi məlumatlar haqqında” Qanunu rəqəmsal ticarət münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində mühüm normativ-hüquqi baza təşkil edən sahəvi aktlardan biridir. Elektron ticarət çərçivəsində fərdi məlumatların toplanması, emalı və saxlanması prosesi geniş vüsət aldığından, bu sahədə şəxsin informasiya təhlükəsizliyinin və şəxsi həyat toxunulmazlığının qorunması məsələləri istər-istəməz aktuallıq qazanır. Qanun məhz bu ehtiyacları cavab vermək məqsədi daşıyır və rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas təməl daşlarından biri kimi çıxış edir. Qanuna əsasən, fərdi məlumatlar yalnız məlumat subyektinin razılığı ilə, qanuni və konkret məqsədlərlə toplanmalı, üçüncü şəxslərə ötürülməsi hallarında isə əlavə razılıq tələb olunmalıdır. Elektron ticarət sahəsində bu prinsip, xüsusilə əhəmiyyətlidir, çünki onlayn mağazalar, ödəniş sistemləri, mobil tətbiqlər və müxtəlif xidmət platformaları istifadəçilərdən geniş həcmdə şəxsi məlumatlar (ad, soyad, ünvan, ödəniş vasitələri, IP ünvanı, lokasiya məlumatları və s.) toplayır. Bu məlumatların emalı zamanı qanunun müəyyən etdiyi “məqsədyönlülük”, “qanunauyğunluq”, “məhdudiyyət” və “məlumat subyektinin məlumatlandırılması” prinsipləri tətbiq olunmalıdır [21].

Qanun həmçinin fərdi məlumatların təhlükəsizliyinə dair ümumi tələblər irəli sürür. Belə ki, fərdi məlumatların mühafizəsi məqsədilə məlumatı emal edən subyekt (yəni satıcı, platforma sahibi və ya xidmət təminatçısı) texniki və təşkilati tədbirlər görməlidir. Lakin qanunda bu tədbirlərin konkret texniki spesifikasiyası göstərilmir və beynəlxalq standartlarla (məsələn, ISO 27001 və ya GDPR) uyğunluq səviyyəsi aşağıdır. Məlumatların şifrələnməsi, müntəzəm təhlükəsizlik yoxlamaları, kibertəhlükəsizlik insidentlərinə dair xəbərdarlıq öhdəlikləri kimi müasir yanaşmalar qanunda açıq şəkildə öz əksini tapmamışdır.

Sahəvi qanunlardan biri kimi, “Ödəniş xidmətləri və ödəniş sistemləri haqqında” Qanunu, əsasən, ödəniş xidmətlərinin göstərilməsi, ödəniş sistemlərinin təşkili və iştirakçıların hüquq və vəzifələri ilə bağlı normativ çərçivəni müəyyənləşdirir. Əsas məqsəd, rəqəmsal ticarətdə istifadə olunan ödəniş mexanizmlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək, maliyyə texnologiyalarının tətbiqini stimullaşdırmaq və istifadəçilərin hüquqlarını müdafiə etməkdir. Qanun həm də rəqəmsal ticarətdə real vaxtlı ödəniş sistemləri, mobil və elektron cüzdanlar, rəqəmsal bankçılıq xidmətləri, eləcə də ödəniş vasitələrinin innovativ formaları üçün hüquqi zəmin yaradır. Rəqəmsal ticarət mühitində bu qanunun mühüm rolu odur ki, o, satıcı ilə alıcı arasında ödəniş əməliyyatlarının hüquqi əsaslarını sistemləşdirir. Xüsusilə də onlayn ticarətdə geniş istifadə olunan bank kartı, elektron pul, mobil ödəniş və internet bankçılıq vasitələrinin hüquqi statusu, onların istifadəsi zamanı məlumatların mühafizəsi, istifadəçinin razılığı və əməliyyatların geri qaytarılması prosedurları aydın şəkildə tənzimlənmişdir. Qanunun bir digər önəmli elementi ödəniş əməliyyatlarında şəffaflıq və informasiyanın açıqlanması prinsipidir. Xidmət göstərən tərəf (məsələn, elektron ticarət platforması və ya ödəniş təşkilatı) istifadəçini əməliyyat xərcləri, müddətlər və konvertasiya şərtləri barədə

əvvəlcədən məlumatlandırılmalıdır [22]. Bu yanaşma, istifadəçi hüquqlarının qorunması baxımından beynəlxalq maliyyə xidmətləri standartlarına uyğunluq niyyəti ilə səsləşir.

İkinci qrup qanunlara ümumi olaraq rəqəmsal ticarətə dolayı tətbiq edilən və ya ümumi ticarət münasibətlərinə aid edilə bilən normativ sənədlər daxildir. Bunlar əsasən, Mülki Məcəllə (elektron müqavilə hüququ, məsuliyyət məsələləri), Vergi Məcəlləsi (ƏDV, elektron xidmətlər üzrə məsələlər), Gömrük Məcəlləsi (elektron idxal/ixrac məsələləri), İnzibati Xətalər və Cinayət Məcəllələri (kibercinayətlər, məlumat sızması məsələləri) və müvafiq sahə üzrə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərman və Sərəncamlarıdır. Bunlardan ən vacibi kimi “Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizliyə dair 2023 – 2027-ci illər üçün Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında” Sərəncamı qeyd etmək olar. Bu sənəd elektron ticarət platformalarının texniki müdafiə səviyyəsinin artırılması, kibertəhlükəsizlik insidentlərinin aşkarlanması və cavab sistemlərinin formalaşdırılması, elektron identifikasiya və rəqəmsal etimad mühitinin gücləndirilməsi kimi konkret addımları nəzərdə tutur [30].

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ticarət sahəsinin hüquqi tənzimlənməsi son illərdə nəzərəcarpacaq dərəcədə inkişaf etmiş və müasir rəqəmsal münasibətlərin əsas istiqamətlərini əhatə edən normativ baza formalaşdırılmışdır. Elektron ticarət, ödəniş sistemləri və fərdi məlumatların qorunması sahəsində qəbul olunmuş qanunvericilik aktları rəqəmsal iqtisadiyyatın hüquqi əsaslarını təmin etməkdədir. Mövcud çərçivə rəqəmsal mühitdə hüquqi münasibətlərin başlıca elementlərini tənzimləyir və hüquqi müəyyənlik baxımından mühüm rol oynayır. Bununla belə, texnoloji inkişafın dinamikası nəzərə alındıqda tənzimləyici çərçivənin mərhələli şəkildə təkmilləşdirilməsi və çevikləşdirilməsi gələcək üçün prioritet istiqamətlərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

V. Nəticə

Elektron ticarətin adı nə qədər cəlbedici səslənsə də, kibertəhlükəsizlik təhdidləri ilə tez-tez üzləşir. Şirkətlər bu problemi həll etmək üçün davamlı olaraq çoxlu sərmayə qoysalar da, bu çıxış yolu hesab edilmir. Elektron ticarətə investisiya qoymaq və təhlükəsizliyini artırmaq rəqəbat üstünlüyü əldə etmək və e-ticarət biznesinin uğuru üçün əhəmiyyətli dərəcədə vacibdir. Həm təşkilati, həm də müştəri ilə bağlı hər hansı nasazlıqdan əvvəl güclü monitoring protokollarına əməl edilməlidir. Effektiv kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiqi rəqəmsal ticarətin etibarlılığını artırmaqla yanaşı, iqtisadi sabitliyin və istifadəçi hüquqlarının qorunmasına da xidmət edir. Belə nəticəyə gəlirik ki, işçilər və istehlakçılar e-ticarət etmək üçün nə qədər təlim keçmiş və bacarıqlı olsalar və e-ticarət firması nə qədər kibertəhlükəsizlik protokolları və siyasətlərini həyata keçirsə belə, kibertəhlükəsizlik təhdidlərinin çağırışı biznesə zərər vermək üçün həmişə aktual problem olaraq qalacaqdır. Beynəlxalq təcrübə və qanunvericilik

bazalarının təhlili göstərir ki, ABŞ, Çin və Avropa İttifaqı rəqəmsal ticarət və kibertəhlükəsizlik sahəsində daha inkişaf etmiş və kompleks hüquqi mexanizmlərə malikdirlər. Azərbaycan qanunvericiliyi isə sürətlə inkişaf edir və rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas komponentlərini əhatə edən normativ bazanı formalaşdırsa da, beynəlxalq standartlarla tam uyğunlaşma istiqamətində əlavə addımların atılması zəruridir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Al Naim, A.F., Ghouri, A.M. Exploring the Role of Cyber Security Measures (Encryption, Firewalls, and Authentication Protocols) in Preventing Cyber-Attacks on E-Commerce Platforms. *International Journal of eBusiness and eGovernment Studies*, 15(1), 2023, p. 444-469.
2. Araalan, Cemal. Teknik ve Hukuki Boyutlarıyla Elektronik Ödeme Sistemlerinde Siber Güvenlik, Seçkin Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara, 2021. s. 288.
3. Alsayed, Alhuseen Omar / Bilgrami, Anwar, “E-Banking Security: Internet Hacking, Phishing Attacks, Analysis and Prevention of Fraudulent Activities”, *International Journal of Emerging Technology and Advanced Engineering*, C. 7, S. 1, 2017. p. 184.
4. Altınkaynak, Mustafa. Applied Cybersecurity and Hacking. Abakus Publishing, 5th ed., 2018, p. 288 (in Turkish / *Altınkaynak, Mustafa. Uygulamalı Siber Güvenlik ve Hacking, Abaküs Kitap, 5. Baskı, 2018. s. 288*).
5. Burke, Stephen. “How to prepare for the onslaught of phishing email attacks”, *Computer Fraud & Security*, vol. 2021, Issue 5, p. 12-14.
6. Danish, Javeed and et. all., Man in the Middle Attacks: Analysis, Motivation and Prevention. VOL. 8, NO. 7, 2020, p. 52–58.
7. Dastres, R., Soori, M. Secure Socket Layer (SSL) in the Network and Web Security. World Academy of Science, Engineering and Technology, *International Journal of Computer and Information Engineering*, Vol:14, No:10, 2020. p. 330-333.
8. Dülger, Murat Volkan. Bilişim Suçları ve İnternet İletişim Hukuku, Seçkin Yayıncılık, 10. Baskı, 2023, s. 1008.
9. Elkamchouchi, Hassan M., An Improvement to the Set Protocol Based on Signcryption. *International Journal on Cryptography and Information Security (IJCIS)*, Vol.3, No. 2, 2013. p. 1-13.
10. Eralp, Özgür. “İnternet Bankacılığı ve Kredi Kartı Dolandırıcılığının Teknik, Hukuki ve Cezai Boyutu, Eralp Kitap, Ankara, 2012, s. 71-96.
11. Ezenwe, Adaoma / FUREY, Eoghan / CURRAN, Kevin. “Mitigating Denial of Service Attacks with Load Balancing”, *Letterkenny Institute of Technology School of Computing, Journal of Robotics and Control*, Vol 1 - 4, 2020, p. 129-135.
12. European Commission. (2016). Directive (EU) 2016/1148 (NIS Directive).

- URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/1148/oj/eng> (last access: 09.01.2025).
13. European Commission. (2022). Directive (EU) 2022/2555 (NIS2 Directive).
URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2555/oj/eng> (last access: 10.01.2025).
14. Greenleaf, G. California's CCPA as a Global Privacy Model. Privacy laws & Business International Report, (165), 2019. p. 1-4.
15. Global Risks Report 2024.
URL: <https://www.weforum.org/publications/global-risks-report-2024/> (last access: 09.01.2025).
16. Gómez, J.M., & Lichtenberg, J. Intrusion Detection Management System for eCommerce Security. Journal of Information Privacy and Security, 3(4), 2007. p. 19–31.
17. Gungor, Nevzat. Information Technologies and Cybersecurity in Internal Audit. 1st ed., Gazi Bookstore, Ankara, 2021, p. 139 (in Turkish / *Güngör, Nevzat, İç Denetimde Bilgi Teknolojileri ve Siber Güvenlik, 1. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara, 2021, s. 139*).
18. Harmening, T.J. Computer and Information Security Handbook (Third Edition), Chapter 58 - Virtual Private Networks. Morgan Kaufmann Publishers, Elsevier, 2017, p. 843-856.
19. Hogben, Giles. "Botnets: Measurement, Detection, Disinfection and Defence", ENISA's Emerging and Future Risk Programme, 2011. p. 138.
20. Law of the Republic of Azerbaijan on Electronic Commerce (in Azerbaijani / *"Elektron ticarət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/10406> (last access: 08.01.2025).
21. Law of the Republic of Azerbaijan on Personal Data (in Azerbaijani / *"Fərdi məlumatlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/19675> (last access: 10.01.2025).
22. Law of the Republic of Azerbaijan on Payment Services and Payment Systems (in Azerbaijani / *"Ödəniş xidmətləri və ödəniş sistemləri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/54872> (last access: 09.01.2025).
23. Kemp, R. China's Data Security Law and its Global Impact. Journal of Data Protection & Privacy, 4(3), 2021, p. 210-226.
24. Keser, Berber Leyla/LOSTAR, Murat. Bilişimde Biyometrik Yöntemler, Yetkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2006, s. 132.
25. Framework for Improving Critical Infrastructure Cybersecurity Version 1.1, NIST Cybersecurity Framework, Barrett, M. (2018).
URL: <https://doi.org/10.6028/NIST.CSWP.04162018> / <https://www.nist.gov/cyberframework> (last access: 09.01.2025).

26. Nezhad, S.M.T., Nazari, M., Gharavol, E.A.: A novel DoS and DDoS attacks detection algorithm using arima time series model and chaotic system in computer networks. *IEEE Commun. Lett.* 20(4), 2016, p. 700–703.
27. NPC. Cybersecurity Law of the People's Republic of China. National Peoples's Congress. (2016).
URL: <https://shorturl.at/ntwDp> (last access: 08.01.2025).
28. OECD, Computer Viruses and Other Malicious Software: A Threat to the Internet Economy, Paris: OECD Publishing, 2009, s. 21.
29. Özmen, Şule, Ağ Ekonomisinde Yeni Ticaret Yolu: E-Ticaret, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2013. p. 544.
30. Order of the President of the Republic of Azerbaijan on approval of the “Strategy of the Republic of Azerbaijan on Information Security and Cybersecurity for 2023-2027”. (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizliyə dair 2023–2027-ci illər üçün Strategiyası*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/55045> (last access: 11.01.2025).
31. Rehida, Pavlo/Markowsky, George/Sachenko, Anatoliy/Savenko, Oleg, “State-based Sandbox Tool for Distributed Malware Detection with Avoid Techniques”. The 13th IEEE International Conference on Dependable Systems, Services and Technologies, Greece, 2023, p. 553-558.
32. Solove, D.J., and Hartzog, W. The FTC and the New Common Law of Privacy. *Columbia Law Review* 114(3), 2008, p. 583-676.
33. Statista, “Annual Number of Malware Attacks Worldwide from 2015 To 2023”.
URL: <https://shorturl.at/HUTno> (last access: 09.01.2025).
34. Taner, Cemal. Herkes İçin Siber Güvenlik, Abaküs, 1. Baskı, İstanbul, 2019, s. 176.
35. Tikkinen-Piri, C., Rohunen, A., & Markkula, J. EU General Data Protection Regulation: Changes and implications for personal data collecting companies. *Computer Law & Security Review*, 34(1), 2018, p. 134–153.
36. U.S. Congress. Cybersecurity Information Sharing Act (CISA). Division N of Public Law, 114-113.
URL: <https://shorturl.at/TVQk0> (last access: 10.01.2025).
37. USOM, Siber Güvenliğe İlişkin Temel Bilgiler, USOM, 2014, s. 12.
38. Voigt, P., & Von dem Bussche, A. The EU General Data Protection Regulation (GDPR): A Practical Guide. Springer. 2017, p. 175.
39. Yuan, X., Li, C., Li, X.: DeepDefense: identifying DDoS attack via deep learning. *IEEE International Conference on Smart Computing (SMARTCOMP)*, 2017, p. 1–8.

40. Zhou, W., and Arner, D. PIPL vs GDPR: Divergences and Convergences. *Asian Journal of Law and Technology*, 11(1), 2022, p. 34-49.
41. ZHU, Y. et al., "Improving E-Commerce Order Fulfillment for Peak Times via Incorporating Fulfillment Network Load Balancing. ISEC, IBM T.J. Watson Research Center, 2017, p. 1802-1809.

Analysis of cyberattacks in electronic commerce: legal approaches of the Republic of Azerbaijan and other countries

KAMRAN KHALILOV*

Abstract

In the reality of the 21st century, the rapid development of information technologies has stimulated the digitalization processes in the global economy and has led to fundamental changes in the trade sector. As a result of the rise of e-commerce, the collection, storage and processing of personal data in the electronic environment has become widespread. While this process has created convenience and accessibility for consumers on the one hand, it has also led to the emergence of new and complex risks in the field of personal data security on the other. In particular, the large-scale processing of personal data has created favorable targets for cybercriminals and has led to e-commerce platforms being faced with various types of cyber threats. The study conducted in this context identifies the main risk factors and common cyberattack methods that threaten the security of personal data in the e-commerce sector. The article examines the impact of methods such as social engineering, phishing, DDoS attacks and malware on e-commerce and presents preventive technological and legal measures that can be applied against these risks. The study also assessed the legal consequences of data breaches, companies' obligations for accountability and data protection, and reputational and economic losses arising from the impact of breaches. The study analyzed the regulatory frameworks of various countries, in particular the General Data Protection Regulation (GDPR) of the European Union, the California Consumer Data Protection Act (CCPA) of the United States, and the Law of the Republic of Azerbaijan "On Personal Data" based on both doctrinal and comparative law methodologies. As a result of the comparison, significant differences were identified between these regulatory acts in terms of data processing principles, data breach notification regimes, individual consent, legal liability, and sanction mechanisms. The study focused on the application of a risk-based approach and the possibilities of integrating

* PhD Student in Law / Department of Criminal Procedure, Baku State University / Lecturer at the Academy of the State Security Service of the Republic of Azerbaijan named after Heydar Aliyev / email: kamran.khalilov.isa@bsu.edu.az

this model into both information security policies and national legal regulations. The scientific novelty of the article lies in the fact that it presents a complex and multidisciplinary analysis by combining legal and technical approaches. In conclusion, this study proposes practical and theoretical recommendations for the formation of an effective model in terms of regulatory compliance, legal accountability, and technical resilience, using national and international practices for ensuring cybersecurity in the e-commerce sector.

Keywords: cyberattack, e-commerce, malware, legislative framework, security, prevention, defense, strategy, legal regulation.

Анализ кибератак в электронной коммерции: правовые подходы Азербайджанской Республики и других стран

КАМРАН ХАЛИЛОВ**

Резюме

В реалиях XXI века стремительное развитие информационных технологий стимулировало процессы цифровизации мировой экономики и привело к фундаментальным изменениям в сфере торговли. В результате развития электронной коммерции сбор, хранение и обработка персональных данных в электронной среде получили широкое распространение. С одной стороны, этот процесс создал удобство и доступность для потребителей, с другой стороны, он также привел к появлению новых и сложных рисков в области безопасности персональных данных. В частности, масштабная обработка персональных данных создала благоприятные мишени для киберпреступников и привела к тому, что платформы электронной коммерции сталкиваются с различными видами киберугроз. Проведенное в этом контексте исследование выявляет основные факторы риска и распространенные методы кибератак, угрожающие безопасности персональных данных в секторе электронной коммерции. В статье рассматривается влияние таких методов, как социальная инженерия, фишинг, DDoS-атаки и вредоносное программное обеспечение, на электронную коммерцию, а также представлены превентивные технологические и правовые меры, которые могут быть применены для борьбы с этими рисками. В исследовании также оценивались правовые последствия утечек данных, обязательства компаний по подотчётности и защите данных, а также репутационные и экономические потери, возникающие в результате утечек. В исследовании

** Докторант / кафедра уголовного процесса Бакинского государственного университета / Преподаватель Службы Академии Государственной Безопасности Азербайджанской Республики имени Гейдара Алиева / email: kamran.khalilov.isa@bsu.edu.az

анализировалась нормативная база различных стран, в частности, Общий регламент по защите данных (GDPR) Европейского Союза, Закон о защите данных потребителей штата Калифорния (CCPA) США и Закон Азербайджанской Республики «О персональных данных», на основе как доктринальных, так и сравнительно-правовых методологий. В результате сравнения были выявлены существенные различия между этими нормативными актами в части принципов обработки данных, режимов уведомления об утечках данных, индивидуального согласия, юридической ответственности и механизмов санкций. Исследование было сосредоточено на применении риск-ориентированного подхода и возможностях интеграции этой модели как в политику информационной безопасности, так и в национальные правовые нормы. Научная новизна статьи заключается в том, что она представляет собой комплексный и междисциплинарный анализ, сочетающий юридические и технические подходы. В заключение исследования предлагаются практические и теоретические рекомендации по формированию эффективной модели с точки зрения соблюдения нормативных требований, правовой ответственности и технической устойчивости с использованием национального и международного опыта обеспечения кибербезопасности в секторе электронной коммерции.

Ключевые слова: *кибератака, электронная коммерция, вредоносное ПО, законодательная база, безопасность, профилактика, защита, стратегия, правовое регулирование.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 17.01.2025

Çapa qəbul: 11.09.2025

MÜLKİ HÜQUQ

AZƏRBAYCANIN SEKULYAR MÜLKİ QANUNVERİCİLİYİNƏ DİNİ HÜQUQ INSTITUTLARININ İNTEQRASIYA PERSPEKTİVLƏRİ

NATİQ XƏLİLOV*

Annotasiya

Bu məqalə Azərbaycanda dinin mülki hüququn formalaşmasında oynadığı mühüm rolu təhlil edir, ölkənin mövcud mülki qanunvericiliyində dini hüquq ənənələrinin təsirini araşdırır və müasir dövrdə dini hüquq institutlarının mülki qanunvericiliyə integrasiya perspektivlərinə dair konkret təkliflər irəli sürür. Tarix boyu din Azərbaycanda hüququn formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Atropatena dövründə Zərdüştlük sosial nizam və hüquqi institutların yaranmasında əhəmiyyətli rol oynamış, Qafqaz Albaniyasında isə xristianlığın kanonik hüququ mülki münasibətlərin tənzimlənməsində təsirli olmuşdur. VII əsrdən XIX əsrə qədər Azərbaycan hüquq düşüncəsi əsasən İslam hüququ prinsipləri əsasında qurulmuşdur. XIX əsrdən etibarən ölkənin hüquq sistemində sekulyarlaşma meyilləri güclənmiş, SSRİ dövründə isə hüquq tam şəkildə dindən ayrılmış və bu tendensiya müstəqillik dövründə daha da möhkəmlənmişdir. Məqalədə müasir dövrdə dövlət və dinin ayrılığı prinsipinə baxmayaraq, dinin, xüsusilə də İslam hüququnun, Azərbaycanın vərəsəlik, ailə və mülkiyyət hüququ sahələrinə göstərdiyi təsirlər təhlil olunur. Eyni zamanda, sekulyarizm prinsipinin qorunması şərti ilə İslam hüququna məxsus bəzi institutların müasir çağırışlara uyğun şəkildə mövcud mülki qanunvericiliyə integrasiya perspektivləri araşdırılır. Dinin sosial ədalət, hüquq-mühafizə fəaliyyəti və insan hüquqları sahələrində uzunmüddətli və fundamental təsirinin əhəmiyyəti ön plana çıxarılır.

Açar sözlər: mülki hüquq, dini hüquq, Zərdüştlük hüququ, kanon hüququ, İslam hüququ, hüquqi plüralizm, vəqf, islam bankçılığı, riba, sukuk, mudaraba.

I. Hüququn formalaşmasında dinin roluna tarixi-nəzəri baxış

Din və hüquq arasındakı münasibət mürəkkəb, dini ideyaların hüquq ənənələrinə təsiri isə danılmazdır. Dini inanclar cəmiyyətləri idarə edən qaydalar, prinsiplər, hüquqlar, öhdəliklər və institutları formalaşdıran əsas dəyərləri təşkil edir. Cəmiyyətlərin hüquq və sosial normaları dünyanın müxtəlif dinləri ilə dərin əlaqəyə malikdir. Dini dəyərlər olmadan, hüquq sistemlərinin eyni şəkildə mövcud olacağını iddia etmək çətin olardı. Həm publik, həm də xüsusi hüququn əsasını təşkil edən bir sıra anlayışlar və prinsiplər mahiyyətə dini köklərə malikdir. Dini və mənəvi dəyərlər, eləcə də ideallar hüquqi irsin

* Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru / Sun Yat-Sen Universiteti, Çin Xalq Respublikası / email: nkhalilov@hotmail.com

ruhunu və mahiyyətini formalaşdırır [29, s. 115]. Görkəmli amerikan hüquqşünas Roscoe Pound, hüquq elmi sahəsində aparıcı tədqiqatçılardan biri kimi, dinin hüququn inkişafında mühüm və müsbət rolunu parlaq şəkildə izah etmişdir. O, dinin hüquqda universalıq, hakimiyyət, xoşniyyətlik və “ali hüquq” anlayışlarının formalaşmasına güclü təsir göstərdiyini vurğulamışdır [28, s. 72].

Din ilə mülki qanunlar arasındakı əlaqənin inkişaf yolu fərqli dövrləri, sivilizasiyaları və inancları əhatə edir. Mesopotamiyada kahinlərin qanun yaradıcılığından Yunanıstanın dünyəvi idarəetmə anlayışına, Roma məmurlarının ikili rollarından monoteist müqəddəs kitabların etik dəyərlərinə qədər dinin hüquq sistemlərinə təsiri olduqca böyükdür. Bir çox cəmiyyətlərdə dini təlimlər mülki qanun və qaydaların təməlini təşkil etmişdir. Şumerdən Babilə qədər bir çox cəmiyyətdə kahinlər, dini prinsiplərə uyğun olan qanunları yaratmaq və tətbiq etmək məsuliyyətini öz üzərinə götürmüşdülər [9, s. 73]. Dini inanclar və təlimlər əxlaq qaydalarının və etik prinsiplərin formalaşmasında mühüm rol oynamış və bu da, öz növbəsində, hüquq sistemlərinin inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Məsələn, xristianlıqda və yəhudilikdə yer alan “On Əmr” Qərb hüquq sistemlərinin əsasını təşkil etmiş və bir çox qanunlarda qətl, oğurluq və yalan şahidlik kimi əməllərin qadağan olunması məhz dini qaydalardan qaynaqlanmışdır [17, s. 15].

Xüsusən də, Roma hüququnun inkişafında dini təsirin mühüm rolu açıq şəkildə müşahidə olunur. Qədim Romada, təxminən eramızdan əvvəl 450-ci ildə tərtib edilən “On iki Lövə” adlı qanunlar toplusu Roma hüququnun əsasını qoymuşdur. Roma məmurları tez-tez dövlət qulluqçusu və kahin kimi ikili rol oynamış, dini və hüquqi hakimiyyətin birləşməsinə göstərmişdirlər [37, s. 42-44]. Roma hüququnda qaydalar iki əsas kateqoriyaya bölünürdü: biri insanların tanrılarla münasibətlərini tənzimləyən və tanrılar tərəfindən müəyyən edildiyi qəbul edilən “fas” (dini hüquq), digəri isə insanlar arasındakı münasibətləri tənzimləyən “ius” (dünyəvi hüquq) idi. Roma hüququnun ilkin mərhələlərində “fas” və “ius” arasında sərhədlər kifayət qədər qeyri-müəyyən olmuş, bu iki hüquq sahəsi bir-birinə qarışmış vəziyyətdə mövcud olmuşdur [25, s. 45].

Dövlət institutlarının inkişafı ilə dinin hüquq üzərindəki təsiri zamanla azalmış, dini hüquq isə tədricən dünyəvi hüquqla əvəz olunmuşdur. Bununla belə, XII–XIII əsrlərdə Roma hüququ hələ də dini hüquqla qarışıq şəkildə tətbiq edilirdi. Bu vəziyyət, dövrün dominant dini qurumu olan Katolik kilsəsinin güclü təsiri ilə bağlı idi. Sonralar “qlossatorlar” məktəbinin banisi İrnerius Roma hüququnu kilsə hüququndan ayırmaq məqsədilə bir sıra islahatlar aparsa da, dini təsir tamamilə aradan qalxmamış və Roma hüquq sistemində dini elementlər müəyyən dərəcədə öz mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır [27, s. 99].

Avropa hüququ Roma hüququ ənənəsinin təsiri altında yaranmış və daha sonra xristian ideyalarından ilhamlanaraq inkişaf etmişdir. Teoloji mənbələrin qərb hüquq ənənəsinin və Avropa hüquq mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rolu olub və bu baxımdan kanonik hüquq, Yeni dövrün ilk qərb hüquq sistemlərindən biri kimi qiymətləndirilir [8, s. 195]. Niderlandlı tarixçi, filosof

və araşdırmaçı Johan Huizinga öz işlərində qeyd edir ki, latın xristianlığı bütün qərb mədəniyyətinin, o cümlədən qərb hüququnun əsasını təşkil edir [18, s. 10].

İslamda isə Quran və Sünnəyə əsaslanan Şəriət hüququ ailə, cinayət və iqtisadi məsələlər də daxil olmaqla, cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə təsir edən geniş bir hüquq sisteminə çevrilmişdir. İslamın Qızıl Dövrü (VIII-XIII əsrlər) ərzində Əl-Fərabi, İbn Sina və Əl-Qəzali kimi müsəlman alimlər fəlsəfə, din və hüququn qarşılıqlı əlaqəsini araşdırmışdılar. Onların etika, idarəçilik və ədalət barədə əsərləri İslam hüquq nəzəriyyəsinə və sosial ədaləti təşviq edən hüquqi fikirlərin inkişafına dərin təsir göstərmişdir [14, s. 31].

Dinin təsiri, cəmiyyətdə ədalət, bərabərlik, insan ləyaqəti və digər əxlaqi dəyərlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır və bu dəyərlər, hüquq və vəzifələrə dair anlayışları müəyyən etməklə mülki hüququn müxtəlif sahələrinin, o cümlədən ailə, vərəsəlik, mülkiyyət və müqavilə hüququnun inkişafına təsir edə bilər.

Din, onu qanunlarından kənarda saxlamağa çalışan hüquq sistemləri də daxil olmaqla, bütün müasir hüquq sistemlərində öz əksini tapır. Məsələn, bir çox məhkəmə sistemlərində hakimlərin istifadə etdikləri mantiyalar, kanonik hüququn təsiri ilə meydana gəlmiş ənənədir. Ayrıca, ABŞ-də və digər bir sıra müsəlman ölkələrində şahidlər İncilə və ya Qurana əl basıb and içirlər ki, bu da dini təsirin müasir hüquq sistemində necə qorunduğunu göstərir. Həmçinin, ABŞ məhkəmələrində andlı iclasçıların sayının 12 olması, İsa Məsihin 12 həvarisi ilə əlaqələndirilən bir ənənədir, bu da dini elementlərin hüquq sistemlərinə necə daxil olduğunu göstərən başqa bir nümunədir [30, s. 11].

Göründüyü kimi, din mülki hüquq sistemlərinə müxtəlif yollarla təsir göstərir və bu təsirin məzmunu, hər bir ölkənin tarixindən, mədəniyyətindən və hüquqi ənənələrindən asılı olaraq dəyişir. Beləliklə, dini hüquq və dünyəvi hüquq arasındakı qarşılıqlı təsir və bu təsirin tarix boyu davamlı şəkildə hüquq sistemlərinə daxil edilməsi, müasir dövrə qədər uzanan bir inkişaf prosesidir. Azərbaycanda da tarix boyunca müxtəlif dinlər və təriqətlər mövcud olmuş və bu dinlərin cəmiyyətin sosial, mədəni və hüquqi həyatına olan təsirləri mülki münasibətlərin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Xüsusən də, Zərdüştlük, Xristianlıq və İslam kimi dinlər, ailə hüququ, mülkiyyət hüququ və vərəsəlik hüququ kimi mülki hüququn əsas sahələrində dərin və davamlı izlər buraxmış, mülki hüquq institutlarının qurulmasına və hüquqi sistemin əsas prinsiplərinin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə vermişdir.

Bu məqalə, Azərbaycanın mövcud sekulyar mülki hüquq sisteminə dini hüquqa məxsus seçilmiş institutların integrasiya imkanlarını təhlil edərək, hüquqi islahatlar və normativ uyğunlaşma sahəsində praktik töhfələr vermə potensialına malikdir. Tədqiqat, qanunvericilər, hüquqşünaslar və hüquqi siyasət formalaşdırıcılar üçün həm nəzəri baza, həm də tətbiq yönümlü tövsiyələr təqdim edir. Məqalənin elmi əhəmiyyəti yalnız tətbiqi aspektlərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda hüquq-mədəni irsin qorunması, hüquqi plüralizmin dəyərləndirilməsi və fərqli hüquq sistemləri arasında harmoniyanın araşdırılması baxımından da mühüm töhfə verir.

II. Azərbaycanda din və mülki qanunvericilik əlaqələri: tarixi irs və müasir təsirlər

2.1. Azərbaycanda tarixi kontekstdə dinin mülki hüququn formalaşmasına təsiri

Əsrlər boyu Azərbaycanda din, mülki hüququn formalaşmasında mühüm rol oynamış, müxtəlif dövrlərdə fərqli dini sistemlər hüquqi institutların əsasını təşkil etmişdir. Qədim Atropatena dövründə geniş yayılan Zərdüştlük dini yalnız inanclar və rituallarla deyil, həm də hüquqi normalarla cəmiyyət həyatına təsir göstərmişdir. Zərdüştlük dininin müqəddəs kitabı sayılan “Avesta” ailə münasibətləri, mülkiyyət hüququ, vərəsəlik və müqavilə öhdəlikləri kimi sahələrdə normativ göstərişlər təqdim edirdi. Bu mənada, “Avesta” yalnız dini yox, həm də hüquqi mənbə funksiyasını yerinə yetirmişdir [1, s. 31].

Qafqaz Albaniyası dövründə isə xristianlığın dövlət dini kimi qəbul edilməsi ilə dini hüquq sisteminin inkişafında yeni mərhələ başlamışdır. Bu dövrdə tətbiq olunan “Aqven Kanonları” yalnız dini normaları deyil, həm də mülki münasibətləri tənzimləyən hüquqi qaydaları əhatə edirdi. Kilsə hüququnun təsiri ailə münasibətləri, nikah, boşanma, miras və əmlak bölüşdürülməsi kimi sahələrdə özünü göstərmişdir. Bu normativ sənəd, Qafqaz Albaniyasında kilsənin hüquqi və sosial sahədəki gücünü və dinin mülki hüququn strukturuna necə sirayət etdiyini sübut edən nadir hüquqi mənbələrdən biri hesab olunur [24, s. 301].

VII əsrdən etibarən İslamın Azərbaycanda yayılması ilə Şəriət hüququ mülki hüququn əsas istiqamətlərini müəyyən etməyə başlamışdır. Quran və Sünnəyə əsaslanan hüquqi sistem ailə hüququndan tutmuş mülkiyyət və vərəsəlik məsələlərinə qədər geniş hüquqi spektri əhatə edirdi. İslam hüququnun tətbiqi, Azərbaycanın hüquqi mədəniyyətinə yeni anlayışlar və institutlar gətirmiş, uzun müddət mülki hüququn əsas dayaqlarından biri olmuşdur. Bu təsir yalnız hüquqi deyil, həm də sosial və mədəni sferalarda dərin iz buraxmışdır.

XIX əsrdən etibarən Azərbaycanın hüquqi sistemində sekulyarlaşma meyilləri nəzərəcarpacaq dərəcədə güclənməyə başlamışdır. Bu prosesin ilkin təzahürləri, Rusiya İmperiyasının Qafqazı, o cümlədən Azərbaycan ərazilərini işğal etməsindən sonra müşahidə edilmişdir. Rusiya idarəçiliyi ilə birgə ölkədə yeni hüquq normaları tətbiq olunmağa başlamış, dini hüquq qaydaları isə tədricən arxa plana keçirilmişdir. İmperiya inzibati-hüquqi sistemində dövlət hüququnun üstünlüyü və dini hüququn məhdudlaşdırılması nəticəsində mülki hüquqda sekulyar təsisatların tətbiqi genişlənmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə isə sekulyar hüquqi islahatlar daha da dərinləşmiş və dövlət-din münasibətlərində yeni mərhələ başlanmışdır. 1918–1920-ci illər ərzində qəbul edilən qanunlar hüququn dünyəvi mahiyyətini ön plana çıxarmışdır. Cəmi 17 ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti öz dinamikliyi və səmərəli fəaliyyəti ilə seçilmiş və həyatailiyini sübut etmişdi. Bu müddət ərzində parlamentə 270-dən çox qanun layihəsi təqdim olunmuş, onların təxminən 230-u qəbul edilmişdi. Qəbul edilən qanunlar, gənc dövlətin ictimai-siyasi, sosial və iqtisadi

sahələrini əhatə edən, mütərəqqi və demokratik ruhlu hüquqi bazanın formalaşmasında mühüm rol oynamışdı [2, s. 138].

Sovet İttifaqı dövründə isə sekulyarlaşma prosesi daha da radikallaşmış və ateizm dövlət ideologiyasının əsas sütunlarından birinə çevrilmişdir. SSRİ qanunvericiliyində din tamamilə hüquq sistemindən ayrılmış, dini hüququn tətbiqi qadağan edilmiş və dini institutlar nəzarət altına alınmışdır. Hüquq yalnız marksist-leninçi ideologiya çərçivəsində dünyəvi prinsiplərlə formalaşdırılırdı. Bu dövrdə dini təlimlərə əsaslanan hüquqi yanaşmalar rəsmi şəkildə rədd edilmiş, dinin hüquqa təsiri isə hüquqi planda tamamilə sıfırlanmağa çalışılmışdır. Leninin dinlə mübarizə ilə bağlı məşhur bir fikri var: “Biz dinlə mübarizə aparmağı bacarmalıyıq. Bu, materializmin əsas prinsiplərindən biridir və marksizmin təməlini təşkil edir. Lakin marksizm təkcə materializm deyil, o daha da irəli gedir. Marksizm bildirir ki, dini rədd etməyi bacarmaq vacibdir və bunun üçün dinə olan inancın və onun yaranma səbəblərinin kütləyə materialist şəkildə izah olunması zəruridir” [23, s. 418].

2.2. Müasir dövrdə “din və dövlətin ayrılığı” prinsipinin tətbiqi

İslam hüququnun ənənəvi doktrina formasında tətbiq sahələri və onun qanunvericiliyə təsirinin miqyasını nəzərə alaraq, müasir müsəlman dünyasında hüquq sistemlərini üç kateqoriyaya ayırmaq olar. Birinci kateqoriyaya aid ölkələrdə (Yəmən, Səudiyyə Ərəbistanı, Sudan) islam hüququ əsas hüquq mənbəyi və ictimai nizamın bir hissəsi hesab olunur. İkinci kateqoriyaya aid ölkələrdə (Qətər, Küveyt, Liviya) islam hüququ hüquq sisteminin mərkəzi elementi olmasa da, cəmiyyətin və vətəndaşların həyatında mühüm rol oynayır. Üçüncü kateqoriyaya aid “irəliləmiş” ölkələrdə (Əlcəzair, Misir, İordaniya, İraq, Mərakeş, Suriya) isə islam hüququnun tətbiq sahəsi əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşmışdır və bu hüquq, əsasən, şəxsi status məsələləri, nikah, ailə və qəyyumluq hüququ ilə əlaqədar tətbiq oluna bilər. Azərbaycan isə qeyd olunan bu kateqoriyalardan heç birinə aid deyil, çünki ölkəmizdə din dövlətdən ayrılır və sekulyar hüquq sistemi tətbiq olunur [34].

Müasir Azərbaycan hər nə qədər sekulyar dövlət olsa da, əhalinin böyük hissəsi müsəlmandır və ölkədə İslam dini ilə bağlı ənənələr geniş yayılmışdır. Azərbaycan əsrlər boyu İslam sivilizasiyasının mərkəzlərindən biri olmuşdur. Azərbaycanlılar İslamın yayılmasında, müsəlman intibahının formalaşmasında və İslam mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bütün bunlar Azərbaycanda İslamın maddi və qeyri-maddi irsinin formalaşması və inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Sovet irsi Azərbaycanın hüquq sistemində əhəmiyyətli izlər buraxmış və sekulyarizmə təkan verərək dinin hüquqa təsirini məhdudlaşdırmışdır. Lakin post-sovet dövründə ateizmin təşviqinin dayandırılması ilə milli və dini kimliyin dirçəlməsi müşahidə edilir. Cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında dini dəyərlərə maraq artmaqda, İslam mədəniyyəti və inancları yenidən canlanmaqdadır.

Aydındır ki, klassik İslam hüququnda nəzərdə tutulan bir çox normativ tədbirlər, Roman-German hüquq ailəsinin modelinə əsaslanan müasir hüquqi

dövlət şəraitində tətbiq edilmə bilməz. Bununla belə, İslam hüququna aid bəzi institutlar, mexanizmlər və yanaşmalar müasir Azərbaycan mülki hüququna hələ də müəyyən dərəcədə təsir göstərir. Bu baxımdan ailə hüququ və vərəsəlik hüququ xüsusi diqqətə layiqdir. Bunun səbəbi müsəlman hüququnun bu sahələri tənzimləməyə böyük önəm verməsidir. Bir çox tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, müsəlman vərəsəlik hüququ Avropa vərəsəlik hüququna nisbətən daha geniş və detallı şəkildə formalaşmışdır. İslamda vərəsəlik hüququnun yüksək səviyyədə inkişaf etməsinə, əsrlər boyu mövcud olmuş inkişaf etmiş müsəlman dövlətlərinin tarixi, bu dövlətlərdə yaradılmış xüsusi mülkiyyət kateqoriyası, Avropanın kontinental hüquq ənənəsindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olan mülki münasibətlərin tənzimlənmə qaydaları və evliliklə ailəyə göstərilən xüsusi yanaşma təsir etmişdir. Bu səbəbdən, İslamda vərəsəlik hüququ da özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir [19, s. 102-104].

Dinin hüquqa təsiri fərdi azadlıqlar və insan hüquqları üzərində yaratdığı nəticələr kontekstində də diqqətə alınmalıdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyasının “Vətəni müdafiə” adlı maddəsində qeyd olunur ki, vətəndaşların əqidəsi həqiqi hərbi xidmət keçməyə ziddirsə, qanunla müəyyən edilmiş hallarda, həqiqi hərbi xidmətin alternativ xidmətlə əvəz olunmasına yol verilir [34]. Burada sekulyar bir dövlətdə insanın vicdan azadlığına və dinə verdiyi önəm, eləcə də dinin müəyyən mənada hüquqa təsiri açıq şəkildə müşahidə olunur. Bu norma ümumi xarakter daşıyır, çünki onun mövcudluğu konkret bir dinin təsirini göstərmir. Burada müxtəlif dinlərin, məsələn, İslam, xristianlıq, buddizm və s. nümayəndələrinin dini inancına əsaslanaraq silah götürməməsi hüququna verilən hörmətin ifadəsi var. Bu qayda praktikada geniş şəkildə tətbiq edilməsə də, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və suverenliyini bərpa etməsi və Ermənistanla yaxın gələcəkdə imzalanacaq sülh müqaviləsindən sonra, bu müddəanın tətbiqinə başlanılması kifayət qədər real görünür.

Beləliklə, hazırda Azərbaycanda din və dövlətin ayrılığı prinsipi mövcuddur və rəsmi olaraq dinin hüquq üzərində təsiri yox səviyyəsindədir. Lakin ölkənin yüzilliklər boyu İslam mədəniyyətinin təsiri altında olması, bəzi hüquqi institutlarda, xüsusilə vərəsəlik və nikah hüququ sahələrində müəyyən izlər buraxmışdır.

2.2.1. Vərəsəlik və nikah hüququnda dini izlərin təzahürü

Azərbaycanda vərəsəlik hüququ Roman-German hüquq sistemi əsasında qurulsada, onun həm mahiyyətinə, həm də ayrı-ayrı hüquq institutlarına uzun müddət ölkənin ərazisində hökm sürən ənənəvi müsəlman hüququ təsir göstərmişdir. Bu baxımdan, Azərbaycanın vərəsəlik hüququnda roman-german klassik hüquq institutlarının və müsəlman hüquq ənənəsinin dini və hüquqi konsepsiyalarının bir növ sintezi ortaya çıxır.

İslam hüququna əsasən, vəsiyyət üzrə miras qoyan şəxs qanuni vərəsələr olmayan üçüncü şəxslərə mülkiyyətinin bütün hissəsini verə bilməz. Burada müəyyən qohumlar (övlad, ata-ana, həyat yoldaşı və s.) mirasdan mütləq pay almalıdır, yəni ölənin şəxsin iradəsinə baxmayaraq, onların mirasdan məhrum

edilməsi mümkün deyil [16]. İslam hüququnda bu sistem “farz” və ya “faraiz” adlandırılır və mirasın Şəriətə uyğun bölüşdürülməsi dini bir öhdəlik kimi qəbul olunur. Miras qoyan şəxs yalnız ümumi mirasın üçdə biri üzərində sərbəst vəsiyyəet hüququna malikdir, qalan hissə isə Şəriətlə müəyyən olunmuş vərəsələr arasında paylanmalıdır. Bu hüquq institutu mahiyyət baxımından sosial məqsədlərə xidmət edir — ailənin qorunması, sosial ədalətin təmin edilməsi və zəif ailə üzvlərinin maddi cəhətdən müdafiəsi. Müsəlman hüququnun bu institutu sekulyar xarakter daşıyan Azərbaycan mülki qanunvericiliyində “mirasda məcburi pay” kimi əks olunmuşdur [33].

Məcburi pay hüququ vəfat edən şəxsin yaxın qohumları, yəni məcburi vərəsələrinə sosial təminat funksiyasını yerinə yetirir. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi vərəsəlik hüququnda sosial ədalət prinsipinə əsaslanaraq, dövlət və fərd arasındakı münasibətləri, gender məsələlərini, gənclərlə yaşlı insanlar arasındakı əlaqələri, sabit ailə münasibətlərini və digər mühüm məsələləri nəzərə alaraq, hüquqi əlaqələrdə müəyyən imtiyazlı qruplara (uşaqlar, qadınlar, fiziki qüsurlu şəxslər) digər insanlarla müqayisədə bərabər hüquqi imkanlar təmin edir [35]. Beləliklə, demək olar ki, Azərbaycan qanunvericiliyində müəyyən mənada mirasın vəsiyyəet üzrə verilməsi, İslam təlimatlarına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Digər tərəfdən, Qədim Roma hüququnda da vəsiyyəet etmə azadlığını məhdudlaşdıran prinsip mövcud idi. Qədim Romada, ilkin dövrlərdə vəsiyyəet edən şəxs öz əmlakına sərəncam verməkdə qeyri-məhdud azadlığa malik idi. “12 cədvəl qanunları”nda belə deyilir: “uti legassit super pecunia tutelave suae ret, ita ius esto” (ev təsərrüfatının başçısı öz əmlakına necə sərəncam verirsə, elə də olsun) [22]. Lakin zamanla, köhnə patriarxal ailə strukturunun dağılması, əxlaqın əvvəlki sadəliyinin və sərtliyinin itirilməsi ilə yanaşı, vəsiyyətçilər öz qeyri-məhdud azadlıqlarından elə istifadə etməyə başladılar ki, əmlak bəzən vəsiyyəetlə tam yad insanlara, hətta təsadüfən orada olan şəxslərə verildi, əmlakın formalaşmasında mühüm rol oynamış qohumlar isə kənarda qalır və mirasdan heç nə almırdılar. Nəticə etibarilə, vəsiyyəet azadlığına məhdudiyyətlər tədricən tətbiq olunmağa başladı və bu, sonradan bəzi vərəsələrin qanunla mirasda qanuni pay (portio legitima) hüququna çevrildi. Yəni vəsiyyəetnamə tərtib edildikdə belə, xüsusi müstəsna hallar istisna olmaqla, şəxsin öz varislərinə (sui heredes), yəni həyat yoldaşına, övladlarına, övladlığa götürdülərinə, nəvələrinə mirasdan müəyyən minimum pay almaq üçün təminat verilirdi [21, s. 322]. Bu məhdudiyyətlər sosial və ailəvi əlaqələri qorumaq məqsədi daşıyırdı və Roma hüququnun ədalət prinsiplərinə uyğun olaraq həyata keçirilirdi.

Göründüyü kimi, Azərbaycan vərəsəlik hüququna mirasda məcburi pay institutunun Şəriət hüququndan yoxsa Roma hüququndan daxil olması məsələsi mübahisə predmeti ola bilər.

Bununla yanaşı, müsəlman hüququndan çox maraqlı bir müddəə nəzərə alınaraq, “mirasda daxil olmayan əmlak” adı altında Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinə daxil edilmişdir. Bu müddəaya əsasən, ailə dəftər-kitabları,

ailə xronikaları, xatirə və digər ayin predmetləri, həmçinin qəbirlər mirasa daxil edilmir və vərəsələr arasında bölüşdürülmür. Bu növ əmlak, mövcud adətə əsasən, müvafiq vərəsəyə verilir. Həmçinin, mirasdan imtina edən vərəsə də bu əmlakı qəbul edə bilər [33]. Müsəlman hüququnda əgər miras tək və bölünməz əşyalarla təmsil olunursa, mirasın bölüşdürülməsinə dair xüsusi qaydalar tətbiq olunur [19, s. 104]. Məsələn, vəfat edən şəxsdən sonra yalnız bir ədəd üzük, Quran, qılınç və ya bir növ geyim kimi əşyalar qalsa, bu əşyaları vəfat edən kişinin ən böyük oğlu alır. Əgər belə əşyalar birdən çox sayda qalırsa, onda ən böyük oğul bu əşyaları digər vərəsələrlə bölüşməlidir. Məsələn, vəfat edən şəxsin iki əkiz və ya fərqli arvadlardan iki eyni yaşda oğlu qalarsa, bu əşyaları onlar arasında bölünməlidir. Lakin vəfat edən şəxsdən borclar qalırsa, vərəsələr bu borcları vəfat edən şəxsin əmlakı ilə ödəməlidirlər və bu əmlaka yuxarıda qeyd olunan əşyalar da daxildir [20, s. 170].

Azərbaycanda nikah hüququ da vərəsəlik hüququ kimi Şəriətin təsirinə məruz qalmaqdadır. Düzdür, hazırda Azərbaycanın nikah hüququ ilə bağlı qanunvericiliyində İslam hüququnun institutları əks olunmasa və o tam sekulyar təbitə malik olsa da, dini ənənələr sekulyar nikah hüququnun tətbiqinə birbaşa təsir göstərir. Belə ki, ölkədə ailə quran cütlüklərin əksər hissəsi həm hüquqi nikah, həm də dini nikah (kəbin) bağlamağa üstünlük versə də, bəzi cütlüklər yalnız dini nikah bağlayaraq hüquqi nikahı rəsmiləşdirmirlər. Dini nikah, rəsmi dövlət nikahından fərqli olaraq, yalnız dini qaydalara əsaslanır və hüquqi qüvvəyə malik olmadığına görə bəzən hüquqi mübahisələrə səbəb olur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin müvafiq müddəalarına əsasən, yalnız müvafiq dövlət orqanları tərəfindən qeydiyyatı alınan hüquqi nikahlar qanuni və etibarlı hesab olunur [36]. Əslində Azərbaycanda yalnız hüquqi nikah rəsmiləşdirildəndən sonra dini nikah bağlana bilər. Lakin bu, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin tərəfindən verilən tövsiyə xarakterli bir qaydadır və hüquqi məcburiyyət daşımır. Rəsmi nikah olmadan dini nikah kəsən dini xadimlərə qarşı hüquqi cəza mexanizmi mövcud deyil və onlar cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinə edilmiş yeni dəyişikliyə əsasən, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər barəsində dini kəbinkəsmə edən şəxslər ya cərimələnəcək, ya da inzibati qaydada həbs olunacaq [32].

Qohum-əqrəbə evliliyindən doğulan uşaqlar genetik xəstəliklər və pozuntular, uşaq ölümü riski ilə üzləşirlər. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinə edilən yeni dəyişikliklərlə əmi, bibi, xala və dayı uşaqlarının evliliyi qanunla qadağan edilib. Bu qayda 2025-ci il iyulun 1-dən etibarən qüvvəyə minmişdir [36]. Ailə Məcəlləsinə bu dəyişikliyin edilməsi geniş mübahisələrə yol açır. Bəzi mütəxəssislər və vətəndaşlar bu dəyişiklikləri ictimai sağlamlıq və sosial normalara uyğun olaraq müdafiə etsələr də, digərləri bu cür məhdudiyyətlərin insan hüquq və azadlıqlarının pozduğunu irəli sürürlər. Bu dəyişiklik İslam hüququnun nikah hüququ sahəsindəki təsirlərinin tədricən aradan qaldırılması kimi də qiymətləndirilə bilər. Əmi, xala, bibi və dayı

uşaqları arasında nikah İslam hüququ baxımından haram deyil və Şəriət bu cür qohum evliliklərinə icazə verir. Belə ki, İslamın müqəddəs kitabı olan Quranda, ən-Nisa surəsində qadağan olan evliliklər haqqında ətraflı bir siyahı təqdim edilir: atanın bacıları, ananın bacıları, qardaşın qızları, bacının qızları və süd anaları. Lakin bu siyahı əmi, xala, bibi və dayı uşaqlarını əhatə etmir və axırda belə deyilir: “Bunlardan başqa bütün digərləri sizə halaldır” [16].

Göründüyü kimi, Azərbaycanda qüvvədə olan nikah hüququnda İslam hüququnun müəyyən izləri hələ də müşahidə olunmaqdadır. Lakin əmi, bibi, xala və dayı uşaqları kimi qohumlar arasında evliliyin qanunla qadağan edilməsi, İslam hüququndan gələn ənənəvi hüquqi modellərin müasir dünyəvi hüquq prinsipləri və ictimai sağlamlıq mülahizələri nəminə mərhələli şəkildə dəyişdirildiyini göstərir. Bu isə ölkə qanunvericiliyinin dünyəvi və müasir hüquqi norma əsaslı inkişafı kontekstində dini hüquq sisteminin təsirlərinin hüquqi tənzimləmələrdən çıxarılması tendensiyası kimi qiymətləndirilə bilər.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanın müstəqillik dövründə qəbul etdiyi sekulyar hüquq sistemi, Sovet irsinin təsiri ilə dinin hüquqi sahəyə təsirini məhdudlaşdırsa da, ölkənin tarixi, mədəni və dini kökləri səbəbindən İslam hüququnun müəyyən institutları, xüsusilə ailə və vərəsəlik hüququ sahələrində hüquqi ənənələrdə izlərini saxlamışdır. Mirasda məcburi pay, mirasa daxil olmayan əmlak, dini nikah təcrübəsi və vicdan azadlığının qanunvericilikdə əks olunması kimi nümunələr bu təsirin müasir formada yaşadığını göstərir. Lakin son dövrlərdə, xüsusilə, əmi, bibi, xala və dayı uşaqları arasında nikahın qadağan olunması kimi dəyişikliklər, İslam hüququndan qaynaqlanan bəzi ənənəvi modellərin müasir hüquqi, tibbi və sosial normaların təmin olunması nəminə mərhələli şəkildə aradan qaldırıldığını da nümayiş etdirir. Bu dinamika Azərbaycanın hüquq sistemində dinin tarixi təsiri ilə müasir sekulyar dövlətçilik arasında davam edən tarazlıq axtarışını əks etdirir.

III. Azərbaycanın mövcud mülki qanunvericiliyinə İslam hüquq institutlarının integrasiya perspektivləri

3.1. Dünyada hüquqi plüralizmin tətbiqi təcrübəsi

Tarixə nəzər yetirsək görürük ki, orta əsrlərdə bir çox Qərbi Avropa ölkələrində dini və dünyəvi hüquq paralel şəkildə tətbiq olunurdu. Din xadimlərinin bu hüquqi strukturu öz məqsədlərinə uyğun olaraq istifadə etməsi, həmin sistemin çöküşünə və ardıcıl olaraq burjuva inqilablarının baş verməsinə səbəb olmuşdu. Lakin bu, dini və dünyəvi hüququn birgə tətbiqinin effektiv olmadığı anlamına gəlmir. Məsələn, bu gün Pakistanda anqlo-sakson hüquq sistemi ilə yanaşı, İslam hüququ da uğurla tətbiq edilir. Digər bir nümunə olaraq, İsraildə həm Roman-German, həm Anqlo-Sakson, həm də dini-ənənəvi hüquq sistemlərinin paralel şəkildə işlədiyi bir vəziyyət mövcuddur. Həmçinin, Malayziyada, Şəriət qanunları müsəlmanların şəxsi hüquqları və ailə məsələlərində tətbiq edilərkən, ümumi mülki qanunlar qeyri-müsəlmanlar üçün

istifadə olunur. Bunlar, dini və dünyəvi hüquq sistemlərinin birgə uğurlu fəaliyyətinin mümkün olduğunu isbatlayan nümunələrdir.

İslam hüququ, şəxsi status (nikah, ailə və vərəsəlik hüququ) və cinayət hüququ sahələrindən başqa, adətən müasir müsəlman ölkələrinin Avropa hüquq modellərinə uyğunlaşdırılmış qanunvericilik normaları ilə kifayət qədər harmonik şəkildə uzlaşır. Bunun bariz nümunəsi olaraq, əksər müsəlman ölkələrində qüvvədə olan Avropa tipli mülki və ticarət məcəllələrini göstərmək olar. Bu məcəllələr müəyyən islam hüquq normalarını, prinsiplərini və hətta institutlarını (məsələn, hüquqdan sui-istifadə, torpağın mülkiyyətə üstünlük hüququ ilə alınması, vəqf əmlakı, torpaq icarəsi ilə bağlı məsələlər) özündə əks etdirir ki, bu da qanunvericiliyin ümumi mahiyyətinə zidd deyil.¹

İlk baxışdan, dini məhkəmələrin, xüsusən də Şəriət məhkəmələrinin, sekulyar və demokratik cəmiyyətlərlə uyğunluğu şübhə doğura bilər. Lakin yəhudi və İslam məhkəmələri ABŞ, İngiltərə və İsrail kimi ölkələrdə fəaliyyət göstərir. Bəzi ölkələr müstəqil dini qurumlara müəyyən hallarda öz dinlərinin qanunlarını tətbiq etməyə və hökm verməyə icazə verirlər. Məsələn, Birləşmiş Krallıq İslam tribunallarına evlilik, boşanma və miras məsələlərində hər iki tərəfin razılığı olduğu təqdirdə hüquqi cəhətdən məcburi qərarlar verməyə imkan verir. Bənzər mexanizmlər yəhudi və anqlıkan icmaları üçün də mövcuddur. İsraildə isə xristianlar, yəhudilər və müsəlmanlar ailə hüququ məsələlərini dini məhkəmələrdə həll edə bilərlər, həmçinin bir neçə digər dini icmanın üzvləri də eyni hüquqa malikdirlər. İsraildə Şəriət və yəhudi məhkəmələrinin sədrləri Prezident tərəfindən təyin olunur və dövlət büdcəsindən maaş alır. Bundan əlavə, müsəlman azlıqların yaşadığı Avstraliya, Yaponiya, Birləşmiş Krallıq və Amerika Birləşmiş Ştatları kimi ölkələr İslam bankçılığını və ya Şəriətə uyğun bankçılığı qəbul edirlər [7, s. 745].

Azərbaycanın sekulyar bir ölkə olmasına baxmayaraq, İslam ənənələri gündəlik həyatda hələ də mühüm rol oynamaqdadır. Azərbaycanlıların əksəriyyəti Ramazan və Qurban Bayramı kimi əsas İslam bayramlarını ailəvi şəkildə qeyd edir. Ramazan ayında oruc tutmaq, məscidə getmək və zəkat vermək geniş yayılıb, həmçinin əhalinin böyük bir hissəsi halal qida qaydalarına riayət edir. İslam dəyərlərinə əsaslanan ailəvi dəyərlər, yaşlılara hörmət və sıx ailə bağları gündəlik həyatda mühüm yer tutur. Bundan əlavə, nikah zamanı kəbin kəsdirmək və dəfn mərasimlərində İslam ənənələrini yerinə yetirmək, Azərbaycanın mədəniyyətində İslamla dərin əlaqəni nümayiş etdirir.

Bu baxımdan multikulturalizm siyasətinin Azərbaycanda geniş vüsət aldığı bir şəraitdə ölkədə hüquqi plüralizmin² tətbiqi və İslam hüququnun bəzi institutlarının mövcud mülki qanunvericiliyə integrasiya perspektivləri nəzərdən

¹ Məsələn, Misir və Tunisdə Avropa tipli mülki və ticarət məcəllələri tətbiq edilsə də, bu məcəllələrdə İslam hüququnun bəzi prinsipləri (məsələn, vəqf və torpaq mülkiyyəti ilə bağlı məsələlər) öz əksini tapmışdır.

² "Hüquqi plüralizm", bir ölkə və ya icma daxilində müxtəlif hüquq sistemlərinin və ya qaydalarının eyni anda mövcud olmasını nəzərdə tutur.

keçirilə bilər. Hüquqi plüralizm müxtəlif hüquq ənənələrinin tanınması, müxtəlifliyin təmin edilməsi, insan hüquqlarını müdafiə edən, sosial həmrəyliyi inkişaf etdirən və hər kəs üçün ədalət məqsədi güdən inklüziv və ədalətli hüquq sisteminin qurulması məqsədini güdür.

Hazırda müsəlman hüququnun bəzi normalarının, prinsiplərinin və institutlarının nəzərə alınması və onların Avropa modelinə uyğun hüquq sistemə daxil edilməsi, Azərbaycanın qanunvericiliyinin inkişafının mümkün perspektivlərindən biridir. Hazırkı mülki qanunvericiliyə dərin təhlil və praktiki əsaslarla integrasiya edilmiş bəzi müsəlman hüquq institutları Azərbaycan üçün faydalı ola bilər. Azərbaycanda müsəlman hüquq mədəniyyətinin aktuallığı ilk növbədə ondan irəli gəlir ki, İslam ölkə və millət üçün heç də yad və xarici bir ünsür deyil, əksinə o Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Eyni zamanda İslam dini bir çox azərbaycanlının həyat tərzinin mühüm bir hissəsini təşkil edir. Bu baxımdan, bəzi İslam hüquq institutlarının Azərbaycanın hüquq sistemə integrasiya edilməsi həmçinin ölkədə yüzilliklər ərzində kök salmış ciddi hüquq mədəniyyətinin bərpasının təbii bir prosesi kimi də qəbul edilə bilər.

3.2. İslamda boşanmadan sonra uşaqların himayəsi ilə bağlı “hadhanah” institutunun tətbiqi perspektivləri

İslam hüququnda nikah və vərəsəlik məsələləri ilə bağlı bəzi prinsiplər müasir sekulyar hüquq sistemlərinin “bərabərlik hüququ” prinsipi ilə uyğunlaşmır. Məsələn, kişilərin dörd arvad ilə evlənmək imkanı, kişilər ilə müqayisədə qadınların miras paylarının fərqli həcmdə təyin olunması və boşanma qaydalarının müxtəlifliyi kimi məsələlər müasir hüquq sistemlərində tamamilə fərqli şəkildə tənzimlənir. Buna baxmayaraq, İslam hüququnda uşaqların qorunması və himayəsi ilə bağlı olan prinsip müasir hüquq sistemə integrasiya edilə biləcək əhəmiyyətli institutdur.

Azərbaycanda formalaşmış məhkəmə praktikasına əsasən, boşanma zamanı uşaqların əksər hallarda anası ilə qalması təcrübəsi mövcuddur. Lakin müsəlman hüququna görə, valideynlərin boşanmasından sonra uşağın anası ilə qalması yalnız müəyyən şərtlər altında mümkündür. İslam hüququnda, boşanmadan sonra uşağın qayğısına qalma “hadhanah” (bəsləmə) adlanır və bu, uşağın anası tərəfindən qorunması və tərbiyə olunması prinsipini ifadə edir. Ancaq bu hüquq yalnız ana təkrar ərə getmədiyi müddətcə qüvvədədir [31]. Çünki müsəlman hüququna görə, ana ərə getdikdən sonra, əri uşağın ögey atası hesab olunur və ögey ata ilə uşağın yaşamasına müəyyən etik və hüquqi səbəblərdən icazə verilmir.

Xüsusilə qız uşaqlarının qorunması məqsədilə tətbiq olunan bu prinsipə görə, Şəriət ögey atanı yad şəxs kimi qəbul edir və qız uşağının onunla eyni evdə yaşaması məhdudlaşdırılır. Bu yanaşma uşağın həm fiziki, həm də mənəvi təhlükəsizliyinin təminatını hədəfləyir.

Azərbaycanın mövcud sosial-mədəni mühitində bu prinsip xalqın ənənəvi dəyərləri ilə müəyyən qədər uyğunlaşır. Bu yanaşma uşaqların təhlükəsizliyinin

təmin olunmasına xidmət etməklə yanaşı, ailə mühitində ənənəvi dəyərlərin qorunmasına da müsbət təsir göstərə bilər. Təbii ki, bu hüquqi institutun tətbiqi yalnız cəmiyyətin cari ehtiyacları və tələbləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilə bilər.

3.3. Vəqf institutu: xeyriyyəçilik fəaliyyətinin tənzimlənməsi

3.3.1. Vəqf hüquq institutuna hüquqi baxış

Azərbaycanda xeyriyyəçilik fəaliyyətinin təşviqi məqsədilə mülki qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi kontekstində, ölkəmizdə tarixən mövcud olmuş İslam hüququnun vəqf institutunun³ integrasiyası nəzərdən keçirilə bilər. Vəqf – şəxslər və ya dövlət tərəfindən dini və ya xeyriyyə məqsədləri üçün ayrılır. Vəqfin tərkibinə həm daşınmaz, həm də daşınar əmlak daxil ola bilər [15, s. 119]. Müəyyən bir əmlak vəqfə verildikdən sonra o, vəqfin təsisçisinin mülkiyyətindən çıxsa da, vəqfi qəbul edən və onu vəqfin göstərdiyi mənfəət sahiblərinin maraqları nəminə idarə edən şəxsin mülkiyyətinə də çevrilir.

Əsrlər boyu müsəlmanların sosial-iqtisadi və dini həyatının bir çox istiqamətlərini müəyyən edən məhz vəqflər olmuşdur. Bununla yanaşı, vəqf, İslam dünyasında ali təhsilin davamlı maliyyə mənbəyi olmuşdur. Vəqf vəsaitlərindən yalnız təhsil müəssisələri və orada çalışan müəllim və tələbələr deyil, həm də yardımçı heyət – aşpazlar, bərbərlər, mühafizəçilər və digərləri faydalanırdılar [5, s. 105]. Vəqflərin tarixi təsiri ondan ibarət idi ki, sosial sahədə dövlətin bəzi funksiyalarını öz üzərinə götürərək və İslam dünyasının müxtəlif regionlarında geniş yayılaraq fərdi, qrup və dövlət ehtiyaclarını ödəyə bilirdilər.

Bir sıra İslam hüququ üzrə alimlərin fikrincə, yüksək ehtimalla vəqf ingilis hüququnda etimad institutunun (trust) yaradılması üçün bir model rolunu oynamışdır. Ən əsaslı və tarixi baxımdan inandırıcı versiyalardan biri ondan ibarətdir ki, vəqf institutu əvvəlcə ərəblərin uzun müddət hökmranlıq etdiyi Siciliya adasında formalaşmış, daha sonra isə həmin ərazi Normanlar tərəfindən fəth edildikdən sonra bu hüquqi model İngiltərəyə gətirilmişdir [6, s. 148]. Məsələn, İngiltərədəki Oksford Universiteti vəqfə bənzər bir mexanizm əsasında qurulub [13, s. 1231].

Bütün sosial məsələlərin həllində dövlətin məsuliyyət daşdığı tipik Qərb yanaşması öz çatışmazlıqlarını hələ 1970-80-ci illərindən etibarən, “ümumi rifah dövləti” (welfare state) ideologiyasının böhran yaşadığı zaman göstərdi. Bu böhran iqtisadiyyatda kəskin durğunluğa səbəb oldu, nəticədə aşağı iqtisadi artım və yüksək işsizlik müşahidə edildi. Bu vəziyyət sosial təminat fondlarına daxilolmaların azalmasına, eyni zamanda işsizlik müavinətlərinin artmasına gətirib çıxardı. 2008–2013-cü illər arasında baş vermiş son iqtisadi tənəzzül də oxşar tendensiyaları təkrarlayaraq ümumi rifah dövlətinin maliyyə vəziyyətinə təzyiq göstərdi [26, s. 397].

³ Vəqf (ərəb. “saxlama”, “dayandırma”) – dövriyyədən çıxarılmış, satılması və miras qoyulması qadağan olunan, vergidən azad edilmiş və İslam dininə, xeyriyyə məqsədlərinə, maddi yardım göstərilməsinə və İslamın dəstəklənməsinə xidmət edən bir əmlak növüdür.

Hazırda Avropa və Amerikada özəl fondlar inkişaf edir və müxtəlif imkansız qruplara kömək edir, ekoloji və digər sosial problemləri həll edir. Qərbdə bir çox milyarder və milyonçu indi sərvətlərinin böyük hissəsini xeyriyyəçilik işlərinə vəsiyyət edir. Müəyyən maddi səviyyəyə çatmış insanların sosial məsuliyyətinə əhəmiyyət verməsi tamamilə məntiqlidir. Amma müsəlmanlar üçün belə bir sistemin, demək olar ki, İslamın yaranmasından bəri mövcud olduğunu anlamaq daha vacibdir. Qərb dünyasının indi intuitiv olaraq gəldiyi model müsəlman dünyasında hələ qədim zamanlardan bəri mövcuddur. Adət-ənənələrin öyrənilməsi və yaşadılması keçmişə dönüş kimi deyil, əksinə, tarixi təcrübənin göstərdiyi kimi zamana uyğunlaşma kimi çıxış edir, müasirliyə yeni məna qazandırır və hətta onu qabaqlamağa imkan verir. Bir millət üçün tarixi və ənənələri bilməkdən əlavə, onların müasir dövr üçün nə qədər önəmli və uyğun olduğunu dərk etmək də vacibdir.

3.3.2. Vəqf institutunun Azərbaycanda tarixi mövcudluğu və müasir dövrdə tətbiqi perspektivləri

Vəqflər hər bir müsəlman xalqının, o cümlədən azərbaycanlıların tarixi ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Azərbaycanda İslam mədəniyyətinin dərin kök saldığı dövrlərdən etibarən sosial yardım ənənələri formalaşmışdır. Orta əsrlərdə Azərbaycanda İslam cəmiyyətləri, zəngin və mürəkkəb vəqf sistemləri vasitəsilə müxtəlif xeyriyyə işləri həyata keçirirdilər. Bu vəqflər, xüsusilə, xəstəxanalar, məktəblər və şorbaxanaların maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Əsasən varlı şəxslər tərəfindən yaradılan bu vəqflər, cəmiyyət üçün daimi dəstək mənbəyi kimi fəaliyyət göstərmişdir [3, s. 27].

XX əsrin əvvəllərinə nəzər yetirdikdə, cəmiyyətin maddi rifahının yüksəldilməsində və sosial məsuliyyətin həyata keçirilməsində mühüm rol oynamış şəxslərlə qarşılaşırıq. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Murtuza Muxtarov və Ağamusə Nağıyev kimi görkəmli xeyriyyəçilər əldə etdikləri sərvəti cəmiyyətin rifahı naminə sərf edərək gələcək nəsillər üçün nümunə olmuşdurlar.

Azərbaycanın vəqf mədəniyyətinin bu dövrdəki ən parlaq nümunələri sırasında xeyriyyə cəmiyyətləri xüsusi yer tutur. Bu cəmiyyətləri əsasən iki istiqamətdə qruplaşdırmaq mümkündür: ehtiyacı olanlara birbaşa yardım göstərmək və maarifçilik, təhsil fəaliyyətinə dəstək vermək. XX əsrin əvvəllərində bu sahədə fəaliyyət göstərmiş Bakı və Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətləri xüsusi qeyd edilməlidir. Həmin təşkilatların əsas məqsədi aztəminatlı müsəlman ailələrinə geyim və ərzaq yardımı göstərmək, zərurət olduqda isə maddi müavinətlə təmin etmək idi. Bundan əlavə, bu cəmiyyətlər imkansız gənclərin xaricdə təhsil almalarına da dəstək göstərirdilər.

Müasir Azərbaycanda xeyriyyəçilik fəaliyyəti davam edir və müxtəlif fondlar, ictimai birliklər və qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir. Vətən müharibəsi sonrası Qarabağ Dirçəliş Fondu və YAŞAT Fondu yaradılmışdır. Dövlətin bu təşəbbüsə verdiyi dəstək, xeyriyyəçilik fəaliyyətinin yalnız cəmiyyətin sosial ehtiyaclarını ödəmək üçün deyil, həm də vətəndaşların,

iş adamlarının və şirkətlərin könüllü olaraq bu fondlara vəsait təqdim etməsi ilə həyata keçirilir. Bu vəsaitlər, yüzlərlə qazinin həm Azərbaycanda, həm də xaricdə müalicə almasına və sağlamlıqlarını bərpa etmələrinə imkan yaratmışdır. Bu nümunə, Azərbaycanda xeyriyyəçilik fəaliyyətlərinin inkişafına dövlət dəstəyinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Xeyriyyəçiliyin dövlət səviyyəsində dəstəkləndiyi nəzərə alındıqda, bu sahənin tənzimlənməsi üçün ciddi hüquqi baza yaradılmasının zəruriliyi aydın olur. Bununla yanaşı, xeyriyyəçilik fəaliyyətinin stimullaşdırılması məqsədilə müəyyən vergi güzəştlərinin tətbiqi vacibdir. Lakin bu sahə hələlik xüsusi bir qanunvericilik aktı ilə tənzimlənmir və mövcud fəaliyyət əsasən ümumi mülki qanunvericilik çərçivəsində həyata keçirilir. Azərbaycanda “Xeyriyyəçilik fəaliyyəti haqqında” qanunun qəbul edilməsi ilə bağlı müzakirələrin artıq 10 ildən çoxdur ki, aparılmasına baxmayaraq, hələ də nəticə əldə olunmamışdır. Bu isə bəzi hallarda xeyriyyə fəaliyyətinin institusional və davamlı şəkildə inkişafına maneələr törədə bilər.

İslam hüququ, Azərbaycan qanunvericiliyindən fərqli olaraq, xeyriyyəçilik fəaliyyətinin hüquqi statusunu və üç əsas tərəfinin – xeyriyyəçi, faydalanan şəxs və vəqf əmlakını idarə etməyə səlahiyyətli şəxsin qarşılıqlı hüquq və vəzifələrini daha ətraflı və effektiv şəkildə tənzimləyir. Bu baxımdan İslam hüququnun xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə bağlı vəqf institutunun rolu xüsusi maraq doğurur. Hazırda İslam dünyasında, xüsusilə də sosial cəhətdən inkişaf edən ölkələrdə vəqf institutunun rolu getdikcə daha da vacib hala gəlir. Xeyriyyəçilik və sosial proqramların maliyyələşdirilməsi məsələlərində vəqf institutunun əhəmiyyəti, sosial ədalət və iqtisadi sabitlik üçün çox önəmlidir. Müasir Azərbaycan hüququnda da bu modelin tətbiqi, xüsusilə, sosial təminat və humanitar sahələrdə böyük bir potensiala malikdir. Azərbaycan, həm sosial dövlət quruculuğu istiqamətində irəliləyən, həm də İslam mədəniyyəti ilə sıx əlaqələri olan bir ölkə olaraq, vəqf institutunu təbii şəkildə öz hüquqi sisteminə daxil etməyi nəzərdən keçirə bilər.

Hazırda Azərbaycanda sosial xidmətlər, təhsil, səhiyyə və mədəniyyət sahələrində dövlətin birbaşa maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilən bir çox proqramlar mövcuddur. Lakin, bu sahələrdəki dövlət xərcləri və büdcə məhdudiyyətləri bəzi hallarda sosial ehtiyacları tam olaraq ödəməyə imkan vermir. Vəqf əmlakının istifadəyə verilməsi ilə təhsil, səhiyyə və sosial sahələrdə xidmətlərin daha geniş əhali qruplarına çatdırılması təmin oluna bilər. Vəqfdən yalnız müsəlmanlar deyil, bütün vətəndaşlar, o cümlədən Azərbaycanda ənənəvi olaraq mövcud olan digər dinlərin nümayəndələri, eləcə də dünyəvi müəssisələr faydalana bilməlidirlər.

“Xeyriyyəçilik fəaliyyəti haqqında” qanunun qəbul edilməsi və vəqf institutunun bu qanuna integrasiyası, bu sahənin daha effektiv şəkildə tənzimlənməsini və daha geniş miqyasda sosial layihələrin həyata keçirilməsini mümkün edə bilər. Bu institut, yalnız müsəlmanlar və dini təşkilatlar deyil, həm də dini olmayan qurumlar və fərdlər üçün xeyriyyəçilik fəaliyyətlərinə daha

geniş imkanlar yarada bilər. Qanunvericiliyə ediləcək müvafiq dəyişikliklər, İslamın vəqf əmlakına dair “mülkiyyətin ayrılmazlığı” kimi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, heç bir dini ayrı-seçkilik olmadan həyata keçirilə bilər. Bu dəyişikliklərdə, Azərbaycan Konstitusiyasının din və dövlətin ayrılığına dair prinsipləri qorunmaqla yanaşı, bütün etiqadlar qarşısında bərabərlik təmin ediləcəkdir. Bu yanaşma ilə vəqf əmlakının mülki dövrüyyəyə daxil olması mümkün olacaq, həmçinin xeyriyyəçilik sahəsində dini və dünyəvi dairələr arasında qarşılıqlı fəaliyyət gücləndiriləcəkdir. Beləliklə, həm vəqf əmlakının mülki dövrüyyəyə integrasiyası təmin olunacaq, həm də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bəyan etdiyi “Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır. Bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir” prinsipi qorunacaq [34].

3.4. İslam bankçılığı və maliyyə alətlərinin tətbiqi perspektivləri

3.4.1. İslam bankçılığının məğzi və müasir dövrdə önəmi

Klassik banklarda geniş yayılmış və istifadə olunan prinsip faizlə kreditlərin verilməsinə əsaslanır. Müəyyən biznes planı üçün kredit verilir və sonra pul müəyyən faizlə banka qaytarılmalıdır. Faizlə (riba) borca pul vermək prinsipi, başqa sözlə, sələmçilik İslamın qanunlarına ziddir. Buna görə də müsəlman ölkələrində banklarda fərqli bir prinsip istifadə olunur. Faiz əvəzinə İslam bankçılığında “mənfəət marjası” adlı prinsip mövcuddur. Bu prinsipə əsasən, hər hansı biznesə başlamaq üçün kredit verilsə də, bu kreditin konkret tarixdə faizlə ödənilməsinə dair tələb yoxdur. Bank biznesin işə və qazanc əldə etməyə başlamasına qədər gözləyir və sonra ondan pay almağa başlayır, beləliklə bankdan götürülmüş borc yavaş-yavaş geri qaytarılır. Yəni bir növ ortaqlıq münasibətləri yaranır ki, burada bank faiz götürməsə də, müəyyən müddət ərzində ondan kredit götürən şəxsin biznes tərəfdaşı olaraq qalır, çünki prinsipə heç bir bank mənfəətsiz fəaliyyət göstərə bilməz. Buna görə İslam bankçılığı bəzən “tərəfdaş bankçılığı” və ya “tərəfdaş maliyyələşdirilməsi” də adlandırılır.

İslam bankçılığı, faizi qadağan etməklə yanaşı, faiz əsasında fəaliyyət göstərən maliyyə sistemlərindən kənarda qalan insanları da əhatə edərək daha inklüziv bir maliyyə mühiti yaradır. Bu model çərçivəsində bütün maliyyə əməliyyatları İslam hüququnun əsas prinsiplərinə uyğun təşkil edilməli, sosial rifahın artırılmasına xidmət etməli və potensial risklər minimuma endirilməlidir. Bundan əlavə, aktivlərə əsaslanan maliyyələşdirmə və risklərin bölüşdürülməsi mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına şərait yaradır və orta sinfin güclənməsinə töhfə verir.

İslam maliyyə sistemində ənənəvi sığortanın alternativini olaraq təkaful modelindən istifadə olunur. Bu sistemdə üzvlər kollektiv şəkildə maliyyə risklərini bölüşmək üçün ortaq bir fonda vəsait ayırırlar. Qlobal iqtisadi integrasiyanın zəiflədiyi bir şəraitdə, təkaful modeli investisiya və ticarət əlaqələri üçün yeni perspektivlər açaraq iqtisadiyyatın daha ədalətli və sabit şəkildə inkişafına kömək edir.

İslam maliyyəsi, etik və sosial məsuliyyətə əsaslanan prinsiplərdən irəli gələn bir maliyyə sistemidir. Bu sistemdə faiz ödənilməsi və ya alınması, qumar,

alkoqol, donuz əti, tütün və spekulativ fəaliyyətlərə investisiya qoyulması qadağan edilir. Bunun yerinə, tərəflər arasında risklərin paylaşılması, aktivlərlə təmin edilən əməliyyatlar və İslam dininə uyğun halal investisiyalar və layihələr önə çıxır. Azərbaycanda bazar artımı, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, maliyyə inklüzivliyi və sosial məsuliyyətli investisiyalar sahəsində İslam maliyyəsinin tətbiqi üçün potensial perspektivlər mövcuddur.

2008-ci il qlobal maliyyə böhranı göstərdi ki, İslam bankçılığının inkişafı həm də qlobal böhranların təsirini minimuma endirmək baxımından vacibdir. İslam bankçılığının prinsipləri yalnız real istehsalə və real aktivlərə sərmayə yatırmağa imkan verir və spekulativ əməliyyatları qadağan edir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2008-ci il qlobal maliyyə böhranının əsas səbəblərindən biri məhz ənənəvi bankların real aktivlər əvəzinə spekulativ investisiyalara yönəlməsi idi. İslam bankçılığı isə bu cür riskli maliyyə mexanizmlərindən çəkinərək daha sabit və dayanıqlı iqtisadi model təqdim edir. Bu baxımdan son onilliklərdə maliyyə dünyasında İslam bankçılığına maraq artmağa başlayıb. Çünki insanlar üçün mövcud yüksək bank faizləri ilə kredit götürməli və bu krediti vaxt-vaxtında qaytarmalı olduğu şəraitdə real biznesə başlamaq və onu inkişaf etdirmək olduqca çətindir.

Son illər ərzində İslam bankları yalnız müsəlman dünyasında deyil, həm də bəzi Qərb ölkələrində, məsələn, Böyük Britaniya və Lüksemburqda geniş yayılmışdır. İlk baxışda, faizli kreditlərin verilməsini qadağan edən İslam hüququ müasir kommersiya əməliyyatları ilə uyğun gəlmir. Lakin bir neçə illik müqayisəli hüquq araşdırmaları nəticəsində, İslam bankları tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatlara elə bir forma verilmişdir ki, bir tərəfdən, bu əməliyyatlar Avropa bankçılıq hüququnun tələblərinə cavab verir, digər tərəfdən isə İslam hüququnun əsas prinsiplərindən kənara çıxmır. İslam maliyyə sistemi müasir bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşmış şəkildə fəaliyyət göstərir və burada məhsulun qiyməti tələb və təklif əsasında formalaşır. Ənənəvi maliyyə sistemindən fərqli olaraq, İslam bankçılığı real sektorla daha sıx əlaqədədir və bu da onun daha dayanıqlı olmasını təmin edir.

Bu baxımdan, Azərbaycanda İslam bankçılığının tətbiqi olduqca böyük potensiala malikdir. Azərbaycanda İslam bankçılığının tətbiqi xarici investisiyaların cəlb edilməsinə, qeyri-neft məhsullarının ixracının artmasına, ölkəyə turist axınının artmasına müsbət təsir göstərə bilər.

3.4.2. İslam bankçılığının Azərbaycanda tətbiqi imkanları və gətirə biləcəyi faydalar

Azərbaycanda 1998-2015-ci və 2017-2020-ci illərdə islam bankçılığının müxtəlif formalarının tətbiqinə cəhdlər edilsə də, bunu reallaşdırmaq mümkün olmamışdır. Hazırda da Azərbaycanda İslam bankçılığının tətbiqi gündəmdədir. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin təsdiq etdiyi “2024-2026-cı illərdə maliyyə sektorunun inkişaf Strategiyası”nda xüsusi tənzimləmə rejimi çərçivəsi daxilində alternativ maliyyələşdirmə aləti kimi İslam bankçılığının tətbiqi imkanlarının araşdırılması öz əksini tapıb [11, s. 49].

Azərbaycan Mərkəzi Bankının yanaşması ilkin mərhələdə İslam istiqrazlarının (sukuk)⁴ buraxılışını, daha sonra isə İslam bankçılığı tətbiqini nəzərdə tutur. Bununla əlaqədar Azərbaycan Mərkəzi Bankı artıq Dünya Bankı ilə birgə sukuk istiqrazlarının emissiyası istiqamətində müvafiq qanunvericiliyin hazırlanmasına başlayıb. Bu cür yanaşma, İslam bankçılığı sisteminin tam şəkildə tətbiqinin mövcud bank qanunvericiliyində genişmiqyaslı dəyişiklikləri və normativ bazanın yenidən formalaşdırılmasını tələb etməsi ilə izah olunur. Məhz bu səbəbdən ilkin mərhələdə nisbətən çevik və spesifik bir institut olan “sukuk” mexanizminin integrasiyasına başlanılması məqsəduyğun hesab edilib. Sukuk struktur baxımından şəffaflıq, Şəriətə uyğunluq, risklərin bölüşdürülməsi və investisiya portfelinin diversifikasiyası kimi üstünlüklər təqdim edir və əsasən icarə (ijara), tərəfdaşlıq (mudaraba, müşaraka), ticarət (murabaha) və istehsalat-tikinti (istisna) kimi modellərlə buraxılır. Sukuk əməliyyatının növü məqsədlərindən və əsas aktivin xarakterindən asılı olaraq seçilir. Emitent müəyyən aktiv əsasında sukuk strukturunu formalaşdırır, Şəriət müşaviri təsdiq verir və investorlar bu aktivin gəlirlərindən pay alırlar. Son illərdə bu model həm İslam ölkələrində, həm də global bazarlarda artan maraqla qarşılanır.

İslam maliyyə sisteminin Azərbaycanda tətbiqi və mövcud bank sisteminə integrasiyası ölkə iqtisadiyyatına bir sıra imkanlar və potensial faydalar gətirə bilər. Belə ki, İslam bankçılığının yerli bank sisteminə daxil edilməsi nəticəsində Azərbaycanda maliyyə məhsullarının çeşidinin artırılması, müştəri bazasının genişlənməsi, dünya İslam maliyyə bazarlarından xarici investisiyaların cəlb edilməsi və İslam kapital bazarının inkişafı kimi müxtəlif faydalar əldə edilə bilər. İslam bankçılığı insanların bank sektoruna olan etibarını artırmaq potensialına malikdir. Hazırda Azərbaycanda kredit faizlərinin yüksək olması bəzən müştərilər arasında narazılıqlara səbəb olur, lakin İslam bankçılığı bu problemi qismən aradan qaldıra bilər. Güman etmək olar ki, İslam bankçılığının ölkədə tətbiq edilməsi başlandıqdan sonra, maliyyə bazarında daha da rəqəbətqabiliyyətli mühit yaranacaq və bu fonda digər bankların kredit faizləri aşağı düşəcək, bu da əhəlinin maraqlarına cavab verir.

Azərbaycanda İslam maliyyəsindən istifadə həm də müsəlman ölkələrindən investisiyaların cəlb edilməsi baxımından önəmlidir. Son illər müsəlman ölkələrindən Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiyalar artmaqdadır. Xüsusilə, İslam dünyasının ən böyük bankı, çox milyard dollarlıq investisiya portfelinə malik İslam İnkişaf Bankı (İİB) Avrasiya regionundakı layihələri getdikcə daha çox maraq göstərir. Belə ki, hazırda İİB-in təkcə Azərbaycan

⁴ Sukuk — İslam bankçılığında ənənəvi istiqrazlara alternativ olaraq, Şəriət prinsiplərinə uyğun şəkildə hazırlanmış maliyyələşdirmə alətidir. Ərəb dilində “şəhadətnamə” və ya “sənəd” mənasını verən “sakk” sözündən yaranan sukuk, investorların faiz deyil, real aktivlərdən əldə olunan gəlir və ya mənfəətin bölüşdürülməsi əsasında qazanc əldə etməsini nəzərdə tutur. Bu alət faizin (riba), qeyri-müəyyənliyin (qharar) və qumar elementlərinin (maysir) qadağan edilməsi prinsiplərinə əsaslanır və əməliyyatların yalnız real aktivlər və ya xidmətlərlə dəstəklənməsini tələb edir.

iqtisadiyyatına 18 layihə üzrə investisiyaları 1 milyard ABŞ dolları təşkil edir [12]. Səudiyyə Ərəbistanı, Oman, Küveyt, BƏƏ, Malayziya və İndoneziya kimi müsəlman ölkələri böyük həcmli investisiya mənbələrinə malikdir. Azərbaycan bu ölkələrdən investisiyaların cəlb edilməsində, xüsusilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının bərpası üçün bu ərazilərdə yeni istehsal güclərinin formalaşdırılması və biznesin yaradılmasında maraqlıdır. Bundan başqa, İslam bankçılığının inkişafı Azərbaycanın da müsəlman ölkələrinə investisiyaları baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün Azərbaycan Səudiyyə Ərəbistanı, BƏƏ və digər ölkələrə fəal şəkildə sərmayə qoymaqladır. Bu baxımdan, İslam bankçılığının Azərbaycanda tətbiqi müsəlman ölkələri ilə ikitərəfli investisiya əlaqələrinin genişləndirilməsində bir təkan ola bilər.

Bununla yanaşı, Azərbaycan müsəlman ölkələrinə öz qeyri-neft məhsullarını da ixrac etməkdədir. Hazırda Azərbaycanda halal məhsulların istehsalı inkişaf etdirilir və Azərbaycan Standartlaşdırma İnstitutu (AZSTANDART) dünya miqyasında tanınacaq beynəlxalq “Halal” sertifikatları təqdim etmək hüququ əldə edib [4]. Bunun sayəsində Azərbaycan ərzaq məhsullarının dünya bazarlarına, xüsusən də müsəlman ölkələrinə ixracının artacağını güman etmək olar. Bu baxımdan Azərbaycan sahibkarları “murabaha” adlanan maliyyə məhsulu sayəsində ixrac üçün əlavə stimula əldə edə bilər.⁵ Belə ki, bu maliyyə alətinə əsasən, bank ilkin olaraq məhsulun dəyərini ixracatçıya ödəyir, daha sonra isə idxalçı öz borcunu banka ödəyir.

Son illər Azərbaycana xüsusilə müsəlman və ərəb ölkələrindən çoxlu sayda turist gəlir. Bu çərçivədə Azərbaycanda halal standartı çərçivəsində mehmanxana və turizm obyektlərinin yaradılması planlaşdırılır. Turistlər ölkədə vəsaitlərini xərcləyərkən İslam bankçılığı məhsullarından istifadə etmək istəyirlər. İslam maliyyə xidmətlərinin mövcudluğu Azərbaycanı daha rəqabətqabiliyyətli və cəlbedici turizm istiqamətinə çevirərək turist axını artırmaqla yanaşı, əlaqəli xidmət sektorlarının inkişafına şərait yarada bilər.

⁵ Murabaha (ərəb dilində “mənfəət” deməkdir), müştərinin göstərişi və satınalma vədi əsasında maliyyə institutu tərəfindən bir əmtəənin ilkin satıcıdan nəgd və ya hissə-hissə alınaraq, alış qiymətinə və ya maya dəyərinə müəyyən mənfəət əlavə edilməklə nəgd və ya hissə-hissə müştəriyə satılması prosesidir. İslam bankçılığında ən çox istifadə edilən faizsiz maliyyələşdirmə alətlərindən olan murabaha əməliyyatında maliyyə institutu əmtəəni birbaşa və ya etibarnamə vasitəsilə satın alır və onu alıcıya satmazdan əvvəl müəyyən edilmiş və razılaşdırılmış müəyyən mənfəəti əlavə edir. Murabaha metodu maliyyə institutuna agentlik strukturu sayəsində mal və ya xidmətlər almağa və onları mənfəətlə satmağa imkan verir. Mənfəət əldə etmək kommersiya fəaliyyətinə qoyulan investisiyanın qaytarılmasıdır və halal qazanc prinsipinə uyğun bir hərəkətdir. Murabaha alış-verişində faiz ünsürü olmadığı üçün İslamda faizin haram olması ilə ziddiyyət təşkil etmir. Bu maliyyə alətində şəffaflıq və müəyyənlik prinsipləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, murabaha sövdələşməsində hər iki tərəfə malın real qiyməti və satıcının mənfəət marjası barədə məlumat verilir və əməliyyatda qeyri-müəyyənlik olmur. Əmtəənin növü, miqdarı, qiyməti və çatdırılma şərtləri dəqiq müəyyən edilir və tərəflərin bir-birini aldatmasından söhbət gedə bilməz.

3.4.3. İslam bankçılığının Azərbaycanda tətbiqi ilə bağlı həyata keçirilməli olan tədbirlər

İslam maliyyəsinin mövcud ənənəvi bankçılıq sistemində integrasiyası diqqətli yanaşma və koordinasiya tələb edir. İlk növbədə, Azərbaycanda İslam bankçılığının tətbiqinə başlamaq üçün bu konsepsiyanın qanunvericilik bazasını yaratmaq lazımdır, belə ki, “Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında” və “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları İslam bankçılığını əhatə edə bilməz, çünki bu iki Qanunda yer alan qaydalar və yanaşmalar tamamilə fərqli maliyyə fəlsəfəsinə əsaslanır. Ən uyğun variant kimi “İslam bankçılığı haqqında” yeni Qanunun qəbul edilməsi görünür. Bu yeni Qanun, mövcud və maliyyə bazarına daxil olacaq yeni banklara öz müştərilərinə İslam bankçılığı məhsullarını təqdim etmək imkanı yaradacaq. Qəbul ediləcək yeni Qanun İslam maliyyələşdirilməsi üzrə fəaliyyət göstərəcək Şəriət Şurasının formalaşdırılması prinsiplərini, İslam banklarına dair tələbləri, İslam banklarının hüquq və öhdəliklərini, İslam banklarının fəaliyyət çərçivəsini, məhsul və xidmətlərin çeşidini və xüsusiyyətlərini əhatə etməlidir.

Təbii ki, qəbul ediləcək yeni Qanunun effektiv tətbiqi üçün paralel olaraq, mülki münasibətlərin əsasını təşkil edən Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə də əlavə və dəyişikliklər edilməlidir. Bu dəyişikliklər İslam bankçılığına xas faizsiz maliyyə əməliyyatlarının hüquqi statusunu dəqiqləşdirərək Şəriət prinsiplərinə uyğun xüsusi müqavilə növlərinin tanınması və icrasını təmin etməlidir.

İslam bank əməliyyatları Şəriət qanunlarına uyğun olaraq faizsiz kreditlər formasında bank xidmətlərindən ibarət olduğundan, bu xidmətlərin tətbiqi müəyyən əlavə xərclərlə müşayiət olunur və onların effektiv şəkildə həyata keçirilməsi üçün vergi sahəsində müvafiq tənzimləmələrin aparılması zəruridir. Buna görə də, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun dəyişikliklər edilməsi İslam bankçılığının inkişafı və dayanıqlı fəaliyyətinin təminatı baxımından vacib hesab olunur. Vergi dəyişiklikləri İslam bankçılığına uyğun olaraq xüsusi və fərqli vergitutma mexanizmlərini nəzərə almalı, faizsiz əməliyyatlar və mənfəətin bölüşdürülməsi prinsiplərinə uyğun şəkildə tənzimlənməlidir. Bu, vergilərin tətbiqində şəffaflıq, ədalətlik və proqnozlaşdırılabilirlik təmin etməklə, həm bankların, həm də müştərilərin hüquqlarını qoruyacaq. Eyni zamanda, vergi yükünün ədalətli bölüşdürülməsi və əlavə bürokratik əngəllərin aradan qaldırılması İslam bankçılığının inkişafı üçün effektiv hüquqi baza yaradacaqdır.

Bundan əlavə, integrasiyanın uğurlu olması üçün ictimaiyyətin, maliyyə qurumlarının və tənzimləyicilərin İslam bankçılığı barədə məlumatlılığının artırılması və maliyyə savadlılığının yüksəldilməsi önəmlidir. Azərbaycanda ilk növbədə əhaliyə İslam bankçılığının məzmunu və onun ölkəyə nə üçün lazım olduğunu izah etmək lazımdır. Bankirlər, Şəriət alimləri və tənzimləyici qurumlar kimi ixtisaslı mütəxəssislərin yetişdirilməsi də bu sahədə əməliyyatların düzgün və effektiv aparılması üçün vacibdir. Həmçinin, islam bankçılığı əməliyyatlarını dəstəkləmək məqsədilə müvafiq maliyyə

infrastrukturunu və texnoloji sistemlərin inkişafı, islam maliyyə alətlərinin mövcud sistemə problemsiz integrasiyasını təmin etmək üçün əsas şərtidir. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının düzgün strateji yanaşma və dəstəkləyici tədbirləri ilə İslam maliyyəsinin inkişafı Azərbaycanda iqtisadi artıma və sosial rifaha müsbət təsir göstərə bilər [10, s. 196].

IV. Nəticə

Minilliklər ərzində Azərbaycanda mülki hüquq anlayışının formalaşmasında dinin rolu dərin və çoxşaxəli olmuşdur. Müstəqillik dövründə isə dövlət və dinin ayrı olduğu elan edilmiş və Azərbaycanda yeni sekulyar mülki qanunvericilik qurulmuşdur. Buna baxmayaraq, son zamanlar Azərbaycanın sekulyar mülki qanunvericiliyinə bəzi dini hüquq, xüsusilə İslam hüquq institutlarının integrasiyası məsələsi aktuallaşmışdır. Azərbaycanda İslam hüququnun aktuallığı onun ölkənin tarixi və mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olması ilə bağlıdır. İslam milyonlarla azərbaycanlının həyat tərzinin ən mühüm aspektlərindən biridir. İslam hüququnun ümumi İslam mədəniyyəti kontekstində nisbətən müstəqil mövqeyi, onun yalnız dini aspektlərindən deyil, hüquqi potensialından da istifadə imkanını ortaya qoyur. Müasir İslam hüququnun bir çox ölkələrdə tətbiqi sübut edir ki, fərqli – İslam və Avropa – hüquq mədəniyyətlərinin elementlərinin qarşılıqlı təsiri əsasında uğurlu bir hüquq sistemi qurmaq mümkündür.

Dini hüququn, xüsusən də İslam hüququnun, Azərbaycanın hüquq sistemində integrasiyası həm yeni imkanlar, həm də çətinliklər yarada bilər. Bir tərəfdən, İslam hüququnun müəyyən institutlarının qanunvericiliyə integrasiya edilməsi, hüquq çərçivəsinin cəmiyyətin dini və mədəni dəyərlərini daha yaxşı əks etdirməsinə və sosial həmrəylik hissinin güclənməsinə səbəb ola bilər. Digər tərəfdən isə bu yanaşma, sekulyar hüquq prinsiplərinin, gender bərabərliyinin, ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi və insan hüquqlarının qorunması məsələlərində müəyyən çətinliklər doğura bilər. Azərbaycanın müasir cəmiyyətində bir çox məsələlər əsrlik adətlər və ənənəvi islam normaları əsasında formalaşmışdır. Buna görə hüquqi islahatlar həyata keçirilərkən Azərbaycanın ənənəvi dini-əxlaqi prinsipləri və normaları nəzərə alınmalıdır. Belə olan təqdirdə, qəbul edilmiş yeni qanunlar daha asanlıqla cəmiyyət tərəfindən qəbul ediləcək və bu onun effektiv şəkildə praktiki tətbiqinə gətirib çıxaracaq. Eyni zamanda, nəzərə alınmış adətlər, əxlaqi normalar, dinlə bağlı olan dəyərlər müasir hüquq və azadlıqlara zidd olmamalıdır.

İslam hüququna aid bəzi institutlar, prinsiplər və yanaşmaların müasir qanunvericiliyə integrasiya edilməsi geniş perspektivlərə malikdir. Hadhanah, vəqf əmlakı və İslam bankçılığı kimi institutların mülki qanunvericiliyə daxil edilməsi həm tarixi hüquqi irsin davamlılığını təmin edə, həm də müasir iqtisadi və sosial tələblərə cavab verə bilər. Eyni zamanda, bu integrasiya prosesi hüquqi plüralizmin təmin edilməsinə, hüquq sisteminin daha çevik olmasına və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin ehtiyaclarına uyğunlaşmasına şərait yarada bilər. Təbii ki, bu proses diqqətli nəzəri planlama və praktik təcrübə əsasında həyata keçirilməli, mövcud mülki qanunvericiliyin sekulyar təbiətinə xələl gətirilməməlidir. Bu baxımdan,

Azərbaycanın mülki hüququ kontekstində, dünyəvi hüquqda əks olunan əsas prinsiplərin qorunması və dini ənənələrə hörmət arasında balansın yaradılması vacibdir. Bu balansı yaratmaq üçün araşdırmalar, ictimai müzakirələr aparılmalı, müxtəlif hüquqi, sosial və mədəni amillər nəzərə alınmalıdır. İslam hüququnun bəzi elementlərinin Azərbaycanın müasir qanunvericiliyinə integrasiyası qaçılmaz bir təhlükə kimi qəbul edilməməli, əksinə, ölkədə əsrlər boyu formalaşmış yerli hüquq ənənələrinin yenidən canlanmasının təbii bir mərhələsi və milli hüquq sisteminin inkişafına mühüm töhfə kimi qiymətləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Akbarov R., Salimov S., History of the State and Law of Azerbaijan, Baku, 2003, 532 p. (in Azerbaijani / *Ələkbərov R., Səlimov S., Azərbaycanın Dövlət və Hüquq tarixi, Bakı, 2003, 532 s.*).
2. Alasgarov M. (editor-in-chief), Our Independent State and Parliament, Baku, 2001, 552 p. (in Azerbaijani / *Ələsgərov M. (baş redaktor), Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz, Bakı, 2001, 552 s.*).
3. Asgarzada M., “Social Assistance Based on Islamic Sharia Law from Ancient Times to the Present”, Academic Journal of History and Thought, 11(1), 2024, p. 14-28 (in Azerbaijani / *Əsgərzadə M., “Qədim zamanlardan günümüzədək islam şəriəti əsasında sosial yardımlar”, Akademik Tarih və Düşünce Dergisi, 11(1), 2024, p. 14-28.*).
4. AZSTANDART begins to issue “Halal” certificates (in Azerbaijani / *AZSTANDART tərəfindən “Halal” sertifikatının təqdim edilməsinə başlanılır.*
URL: <https://competition.gov.az/az/post/919/azstandart-terefinden-halal-sertifikatinin-teqdim-edilmesine-baslanilir> (last access: 02.12.2024).
5. Bekkin R.I., “The Institute of Waqf in the Socio-Economic and Political Life of Muslim Countries”, Bulletin of St. Petersburg University, Ser. 5, No. 3, 2008, p. 105-114 (in Russian / *Беккин Р.И. «Институт вакфа в социально-экономической и политической жизни мусульманских стран», Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 5. № 3. 2008. с. 105–114.*).
6. Bekkin R.I., “Waqf as a Modern Islamic Financial Institution”, Pax Islamica, 1(2), 2009, p. 146-161 (in Russian / *Беккин Р.И. «Вакф как современный исламский финансовый институт», Pax Islamica. Т. 1, № 2. 2009. с. 146–161.*).
7. Benhalim Rabea, “Religious Courts in Secular Jurisdictions: How Jewish and Islamic Courts Adapt to Societal and Legal Norms”, Brooklyn Law Review, Volume 84, 2019, p. 745-800.
8. Berman H.J., Western Legal Tradition: The Era of Formation, M., 2008, 622 p. (in Russian / *Берман Г.Дж. Западная правовая традиция: Эпоха формирования. — М., 2008. — 622 с.*).

9. Bottéro Jean, Religion in Ancient Mesopotamia, University of Chicago Press, 2001, 260 p.
10. Center for Analysis and Communication of Economic Reforms of the Republic of Azerbaijan, Islamic Financial System and Its Perspectives in Azerbaijan, Baku, 2023, 208 p.
11. Central Bank of the Republic of Azerbaijan, Strategy for the Development of the Financial Sector in 2024–2026, Baku, 53 p. (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2024-2026-cı illərdə maliyyə sektorunun inkişaf Strategiyası*, Bakı, 53 s.).
12. Expanding cooperation with Islamic Development Bank.
URL: <https://emlak.gov.az/en/news/view/6774> (last access: 01.12.2024).
13. Gaudiosi M.M., “The Influence of the Islamic Law of Waqf on the Development of the Trust in England: The Case of Merton College”, University of Pennsylvania Law Review, Vol. 136, No. 4, 1988, p. 1231–1261.
14. Hallaq Wael B., An Introduction to Islamic Law, Cambridge University Press, 2009, 210 p.
15. Hoexter Miriam, “The Waqf and the Public Sphere,” in The Public Sphere in Muslim Societies, ed. Miriam Hoexter, Shmuel N. Eisenstadt, Nehemia Levtzion, Albany: SUNY Press, 2002, p. 119-138.
16. Holy Quran, Surah An-Nisa, verses 4:11–12; 4:22–5.
URL: <https://quran.com/an-nisa> (last access: 02.12.2024).
17. Hudson John, The Formation of the English Common Law: Law and Society in England from King Alfred to Magna Carta, Routledge, 2002, 252 p.
18. Huizinga J., In the Shadow of Tomorrow, 1964, 239 p.
19. Inheritance Law in Azerbaijan”, Gaps in Russian Legislation, 2010, p. 102-104 (in Russian / Аббасов С. Г., «Правовые традиции наследственного права в Азербайджане», Пробелы в российском законодательстве, 2010, с. 102–104).
20. Kerimov G.M., Sharia: The Law of Life for Muslims. Sharia’s Answers to Modern Problems, 2009, 502 p. (in Russian / Керимов Г.М. Шариат: Закон жизни мусульман. Ответы шариата на современные проблемы, 2009. — 502 с.).
21. Kolkman Wilbert D., “Compulsory Portion and Family Provision in the Netherlands”, Comparative Succession Law, Volume 3, ed. Kenneth G.C. Reid, Marius J. De Waal, Reinhard Zimmermann, Oxford University Press, 2020, p. 319-344.
22. Laws of the Twelve Tables, Table V: 3. (in Latin / *Leges Duodecim Tabularum*, *Tabula V:3.*).
URL: <https://www.thelatinlibrary.com/12tables.html> (last access: 01.12.2024).

23. Lenin V.I., On the Relationship of the Working Party to Religion (13 (26) May 1909) // Full Collection of Essays. — 5th edition. — M.: Publishing House of Political Literature, 1964–1981. — T. 17, p. 415-426 (in Russian / Ленин В.И. «О отношении рабочей партии к религии» (13 (26) мая 1909 г.) // Полное собрание сочинений. — 5-е изд. — М.: Издательство политической литературы, 1964–1981. — Т. 17, с. 415–426).
24. Mammadova Farida, Caucasian Albania and Albanians, Baku, 2021, 512 p.
25. Michel Jacques-Henri, The Latin vocabulary of Roman institutions, Les Cahiers du CeDoP, Brussels, 2001, 131 p. (in French / Michel Jacques-Henri, *Le vocabulaire latin des institutions romaines*, Les Cahiers du CeDoP, Bruxelles, 2001, 131 p.).
26. Moran M., “Crises of the Welfare State”, British Journal of Political Science, Vol. 18, No. 3, 1988, p. 397-414.
27. Pescatore G., The Glosses of Irnerius, Greifswald, Abel, 1888, 114 p. (in German / Pescatore G., *Die Glossen des Irnerius*, Greifswald, Abel, 1888, 114 s.).
28. Pound Roscoe and others, The Church in Legal History, Jubilee Law Lectures : 1889-1939, The Catholic University of America Press, Washington D.C., 1939, 182 p.
29. Powers Francis J., “Religion and the Law”, Catholic University Law Review, Vol. 1, No. 3, 1951, p. 115-122.
30. Proffat John, Trial by Jury, Sumner Whitney & Co., 1877, 620 p.
31. Sunan Abi Dawud, Hadith 2276.
URL: <https://sunnah.com/abudawud:2276> (last access: 01.12.2024).
32. The Administrative Offenses Code of the Republic of Azerbaijan, Article 189-3. (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsi*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/46960> (last access: 02.12.2024).
33. The Civil Code of the Republic of Azerbaijan, Articles 1155, 1193, 1203.1. (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/46944> (last access: 02.12.2024).
34. The Constitution of the Republic of Azerbaijan, Article 18; Article 76.2; Article 18. (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Maddə 18; Maddə 76.2; Maddə 18*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/897> (last access: 02.12.2024).
35. The Decision of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan on the interpretation of Article 1203.1 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 1203.1-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun Qərarı*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/22756> (last access: 02.12.2024).

36. The Family Code of the Republic of Azerbaijan, Article 1, Article 12. (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi, Maddə 1, Maddə 2*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/46946> (last access: 01.12.2024).
37. Watson Alan, *The Spirit of Roman Law*, University of Georgia Press, 1995, 264 p.

Integration perspectives of religious legal institutions into Azerbaijan's secular civil legislation

NATIG KHALILOV*

Abstract

This article analyzes the significant role that religion has played in shaping civil law in Azerbaijan, examines the influence of religious legal traditions on the country's current civil legislation, and puts forward concrete proposals regarding the prospects for integrating religious legal institutions into modern civil law. Throughout history, religion has had a profound impact on the development of law in Azerbaijan. During the Atropatene period, Zoroastrianism played a vital role in the emergence of social order and legal institutions, while in Caucasian Albania, Christian canon law influenced the regulation of civil relations. From the 7th to the 19th centuries, legal thought in Azerbaijan was primarily based on the principles of Islamic law. Since the 19th century, tendencies toward secularization have strengthened within the country's legal system, and during the Soviet era, law became completely separated from religion—a trend that continued and further consolidated during the post-independence period. Despite the principle of separation between state and religion in modern times, the article explores the influence of religion, particularly Islamic law, on Azerbaijan's inheritance, family, and property law. Furthermore, it investigates the prospects for integrating certain institutions of Islamic law into the current civil legislation in line with modern challenges, provided that the principle of secularism is maintained. The long-term and fundamental impact of religion in areas such as social justice, law enforcement, and human rights is also emphasized.

Keywords: civil law, religious law, Zoroastrian law, canon law, Islamic law, legal pluralism, waqf, Islamic banking, riba, sukuk, mudarabah.

* PhD in Law / Sun Yat-Sen University, People's Republic of China / email: nkhalilov@hotmail.com

Интеграционные перспективы религиозных юридических институтов в светское гражданское законодательство Азербайджана

НАТИГ ХАЛИЛОВ**

Резюме

В данной статье анализируется значительная роль религии в формировании гражданского права Азербайджана, исследуется влияние религиозных правовых традиций на современное гражданское законодательство страны и предлагаются конкретные предложения по интеграции религиозных юридических институтов в современное гражданское право. На протяжении всей истории религия оказала глубокое влияние на развитие права в Азербайджане. В период Атропатены зороастризм сыграл важную роль в становлении социального порядка и юридических институтов, в то время как в Кавказской Албании каноническое право христианства оказало влияние на регулирование гражданских отношений. С 7-го по 19-й век правовая мысль в Азербайджане основывалась в первую очередь на принципах исламского права. С 19-го века тенденции к секуляризации усилились в правовой системе страны, и в советский период право было полностью отделено от религии — тенденция, которая продолжалась и укреплялась в постнезависимый период. Несмотря на принцип отделения религии от государства в современности, в статье исследуется влияние религии, особенно исламского права, на наследственное, семейное и имущественное право Азербайджана. Кроме того, рассматриваются перспективы интеграции определенных институтов исламского права в действующее гражданское законодательство с учетом современных вызовов, при условии сохранения принципа секуляризма. Подчеркивается долгосрочное и фундаментальное влияние религии в таких областях, как социальная справедливость, правопорядок и права человека.

Ключевые слова: гражданское право, религиозное право, зороастрийское право, каноническое право, исламское право, юридический плюрализм, вакф, исламское банковское дело, риба, сукук, мударба.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.12.2024

Çapa qəbul: 11.09.2025

** Доктор философии по праву / Университет Чжуншань имени Сунь Ятсена, Китайская Народная Республика / email: nkhalilov@hotmail.com

МОДЕЛИ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ИСЛАМСКОГО БАНКИНГА В СТРАНАХ СОДРУЖЕСТВА НЕЗАВИСИМЫХ ГОСУДАРСТВ

КЫРЛАН МАРЧЕЛ*

Резюме

Статья посвящена комплексному анализу моделей гражданско-правового регулирования исламского банкинга в странах Содружества Независимых Государств. Целью исследования является систематизация существующих подходов к правовому регулированию исламских финансовых инструментов в постсоветских государствах и определение перспектив гармонизации правового регулирования в данной сфере. В результате исследования автором выявлены и проанализированы четыре основные модели правового регулирования исламского банкинга в странах СНГ: модель комплексного специализированного законодательства (Казахстан, Кыргызстан), модель частичной правовой адаптации (Таджикистан, Азербайджан), модель экспериментального регулирования (Россия, Узбекистан) и модель непрямого регулирования через традиционную банковскую систему (Беларусь, Молдова, Армения). Проведен сравнительный анализ преимуществ и недостатков каждой модели. Особое внимание уделено Модельному закону СНГ «Об инвестиционно-доверительной банковской деятельности» как основе для гармонизации законодательства в данной сфере. В качестве перспективных направлений гармонизации гражданско-правового регулирования исламского банкинга в странах СНГ предложены: унификация договорных конструкций основных исламских финансовых инструментов, создание правовых основ для выпуска и обращения исламских ценных бумаг (сукук), модернизация законодательства о финансовой аренде с учетом специфики исламского лизинга. Отмечается, что реализация данных направлений будет способствовать созданию благоприятных условий для развития исламских финансов, формированию основы для более глубокой экономической интеграции на постсоветском пространстве и привлечению дополнительных инвестиций из стран исламского мира.

Ключевые слова: *исламский банкинг, гражданско-правовое регулирование, страны СНГ, исламские финансовые инструменты, правовая гармонизация, банковское законодательство, модели регулирования, сравнительный анализ.*

* кандидат юридических наук / доцент Кафедры правового регулирования экономической деятельности Финансового университета при Правительстве Российской Федерации / email: marcel_carlan2003@yahoo.com

I. Введение

Инвестиционная деятельность кредитных организаций играет ключевую роль в современной экономике, обеспечивая движение капитала и стимулируя экономический рост. М.Н.Насрутдинов, М.М.Гаджиев, О.В.Заборовская отмечают, что в условиях глобальных экономических трансформаций и переосмысления финансовых парадигм страны Содружества Независимых Государств (СНГ) стоят перед необходимостью поиска новых подходов к правовому регулированию инвестиционной деятельности кредитных организаций [19]. А.Д.Рудоквас, И.О.Тенберга отмечают, что в контексте интеграционных процессов в рамках СНГ особую актуальность приобретает задача гармонизации правовых подходов к регулированию инновационных форм банковской деятельности [22]. Важным шагом в этом направлении стало принятие весной 2023 года Межпарламентской Ассамблеей государств-участников СНГ Модельного закона «Об инвестиционно-доверительной банковской деятельности» [3]. Данный нормативный акт предлагает концептуально новый подход к кредитным финансовым учреждениям, опирающийся на принципы исламского банкинга, но адаптированный для применения в светском правовом контексте. Принципиальная особенность предлагаемой модели заключается в отходе от ссудно-процентной системы в пользу инвестиционно-доверительных механизмов, основанных на принципах разделения рисков и прибыли, этически ответственного инвестирования и социальной справедливости. Подобный подход приобретает особую значимость в условиях растущей закредитованности населения, малого и среднего бизнеса, что создает серьезные социально-экономические проблемы в странах СНГ.

В данной статье будет проведен анализ моделей гражданско-правового регулирования исламского банкинга в странах Содружества Независимых Государств. Исследование проводится в контексте текущих экономических вызовов, стоящих перед странами Содружества, и направлено на выявление практического потенциала новых финансовых моделей для устойчивого развития национальных экономик в изменяющихся геополитических условиях.

II. Теоретический обзор проблемы

Изучение моделей правового регулирования исламского банкинга в странах СНГ представляет собой комплексную междисциплинарную задачу, требующую учета правовых, экономических, религиозных и социокультурных факторов. Так, П.Д.Седов рассматривает исламский банкинг не только как альтернативную гражданско-правовую модель, но и как стратегический инструмент привлечения инвестиций из мусульманских стран [19]. Данное утверждение имеет особую

актуальность в контексте необходимости диверсификации экономик стран СНГ, многие из которых чрезмерно зависимы от сырьевого сектора или находятся в поиске новых источников финансирования. Важно добавить, что исламский банкинг, основанный на принципах этического финансирования и запрете ростовщичества (риба), может также способствовать развитию социально ответственного бизнеса и проектов в реальном секторе экономики, что особенно ценно для стран, переживающих структурные экономические преобразования.

В свою очередь, наблюдения Е.А.Соколова, А.В.Тюменев о неравномерности формирования правовой базы исламского банкинга в странах СНГ отражают объективную реальность. Действительно, страны региона демонстрируют различные подходы к имплементации принципов исламского финансирования в свои правовые системы [24]. Например, Республика Казахстан значительно продвинулась в создании комплексной законодательной базы для исламских финансовых институтов, тогда как Российская Федерация и Республика Азербайджан, а также другие страны находятся на разных этапах данного процесса. Необходимо отметить, что указанная неравномерность также обусловлена различиями в доле мусульманского населения, политическими приоритетами и общей стратегией экономического развития каждой страны.

Н.Ю.Кенжалиев справедливо указывает на дуальность задачи правового регулирования исламского банкинга в странах СНГ: соответствие нормам шариата при одновременной интеграции в существующую правовую систему континентального права [7]. Эта дуальность создает уникальные юридические вызовы, требующие инновационных решений. В дополнение к этому наблюдению, следует отметить, что данный процесс осложняется отсутствием единого стандарта исламского банкинга даже в традиционно мусульманских странах. Существование различных школ исламского права (мазхабов) и интерпретаций шариатских норм требует выработки гибких правовых механизмов, способных адаптироваться к различным трактовкам исламских финансовых принципов.

Точка зрения И.И.Мухаметгалиева, Э.З.Ишкаева, Д.Ф.Закировой о возможности создания единого рынка исламских финансовых услуг в странах СНГ представляется перспективной, но требующей серьезных интеграционных усилий. Анализ различных национальных моделей действительно может выявить оптимальные практики, однако их универсальное применение осложняется различиями в правовых традициях и экономическом положении стран региона [17]. Интересным дополнением к данной позиции может служить идея о том, что общее историческое наследие стран СНГ, включая сходные правовые системы и экономические вызовы, создает потенциально благоприятную почву для координации усилий в

развитии исламского банкинга, что может стать частью более широкой экономической интеграции на постсоветском пространстве.

Таким образом, представленный анализ точек зрения позволяет сделать вывод о многоаспектности проблемы правового регулирования исламского банкинга в странах СНГ. Диверсификация экономики, неравномерность правового развития, дуальность задач регулирования, перспективы региональной интеграции и вопросы финансовой инклюзии формируют сложную матрицу вызовов и возможностей. Дальнейшее развитие исламского банкинга в регионе потребует не только совершенствования национальных законодательств, но и координации усилий на межгосударственном уровне, учета культурной специфики и активного диалога между традиционными и исламскими финансовыми институтами. Указанное обуславливает актуальность поиска оптимальной гражданско-правовой модели правового регулирования исламского банкинга.

II. Классификация моделей правового регулирования исламского банкинга в странах СНГ

Рассмотрев теоретические подходы к правовому регулированию исламского банкинга, перейдем к практической классификации моделей, сформировавшихся в странах СНГ. Анализ нормативно-правовой базы и практики регулирования в данных государствах позволяет выявить существенные различия в подходах к интеграции исламских финансовых инструментов в национальные правовые системы. Данные различия, как было сказано в теоретическом обзоре настоящего исследования, обусловлены как объективными факторами (исторические и культурные особенности, структура экономики), так и субъективными (политическая воля, интенсивность международного сотрудничества с исламскими финансовыми центрами, имеющиеся ресурсы для проведения правовых реформ).

Можно выделить четыре основные модели правового регулирования исламского банкинга, применяемые в странах СНГ:

1) Модель комплексного специализированного законодательства. Данная модель представляет собой наиболее системный подход к правовому регулированию исламских финансов, реализованный на пространстве СНГ. Среди стран, избравших этот путь, особенно выделяются Казахстан и Кыргызстан, демонстрирующие последовательную политику по созданию полноценной правовой инфраструктуры для функционирования исламских финансовых институтов.

В Республике Казахстан формирование специализированного законодательства началось с принятия Закона от 12 февраля 2009 года № 133-IV «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам организации и деятельности исламских банков и организации исламского

финансирования» [9]. Впоследствии была создана более комплексная нормативная база, включающая специальные положения в Гражданском кодексе [4], Законе «О банках и банковской деятельности» [12]. Ключевым элементом системы стал Закон «О банках и банковской деятельности», содержащий отдельную главу (4-1), посвященную особенностям создания и деятельности исламских банков.

Примечательно, что казахстанский законодатель предусмотрел не только возможность создания полноценных исламских банков, но и детально регламентировал основные исламские банковские продукты, включая мурабаха, мудараба, мушарака, иджара, истисна, вакала и др. В частности, статья 52-5 Закона «О банках и банковской деятельности» Республики Казахстан определяет финансирование торговой деятельности в качестве торгового агента с предоставлением коммерческого кредита (мурабаха) как «осуществление исламским банком финансирования торговой деятельности путем покупки товара для последующей его продажи торговому агенту либо конечному покупателю».

В Кыргызской Республике формирование комплексного законодательства об исламском банкинге началось с принятия изменений в Закон от 11 августа 2022 года № 93 «О Национальном банке Кыргызской Республики, банках и банковской деятельности» [11]. Данный закон ввел понятие «исламские принципы банковского дела и финансирования», определил особенности лицензирования исламских банков и небанковских финансово-кредитных организаций, а также установил основные принципы деятельности Шариатского совета. Особый интерес представляет детальная регламентация контроля за соответствием деятельности исламских финансовых институтов шариатским принципам, включая критерии и процедуры проверки. Закон Кыргызской Республики от 11 августа 2022 года № 93 «О банках и банковской деятельности» [10] конкретизировал механизмы применения исламских финансовых инструментов.

Достоинствами модели комплексного специализированного законодательства являются создание полной правовой определенности для всех участников рынка исламских финансов и обеспечение комплексного регулирования всех аспектов исламского банкинга, включая пруденциальный надзор, налогообложение, защиту прав потребителей. В настоящее время у клиентов кредитных организаций есть возможность создания полноценных исламских банков с полным спектром услуг, а не только «исламских окон» в традиционных банках. Все это влияет на формирование благоприятного инвестиционного климата для привлечения капитала из стран исламского мира.

Вместе с тем, реализация модели комплексного специализированного законодательства сопряжена с рядом существенных недостатков. В частности, требуется проведение масштабной законодательной работы и

выделение значительных ресурсов для имплементации новых правовых норм, так как формируется своего рода «дуальная» система регулирования финансового рынка, что усложняет осуществление надзорных функций. Практика показывает, что эффективность данной модели во многом зависит от последовательности государственной политики и наличия стратегического видения развития исламских финансов. В Казахстане, где ранее была принята Дорожная карта развития исламского финансирования до 2020 года, утвержденная Постановлением Правительства Республики Казахстан от 29 марта 2012 года № 371 [20], наблюдается более планомерное развитие исламского банкинга по сравнению с другими странами региона.

2) *Модель частичной правовой адаптации.* Модель частичной правовой адаптации, применяемая в таких странах как Таджикистан и Азербайджан, представляет собой более осторожный подход к внедрению исламских финансов в национальную правовую систему. В отличие от комплексного подхода, данная модель не предполагает создания отдельного законодательного блока, регулирующего исламские финансы, а ограничивается внесением точечных изменений в действующее законодательство.

В Таджикистане правовая основа для функционирования исламских финансовых институтов была заложена принятием Закона Республики Таджикистан «О Банковской деятельности» от 19 мая 2009 года №524 [16], в который были внесены поправки, позволяющие коммерческим банкам открывать «исламские банковские окна». Впоследствии был принят Закон Республики Таджикистан «Об исламской банковской деятельности» от 26 июля 2014 года №1108 [15], однако его имплементация носила ограниченный характер, поскольку не были приняты все необходимые подзаконные акты.

В Азербайджане процесс внедрения исламских финансовых инструментов носил еще более фрагментарный характер. Несмотря на отсутствие специального законодательства об исламском банкинге, некоторые исламские финансовые продукты предлагаются в рамках действующего правового поля через адаптацию существующих юридических конструкций [18]. Кроме того, в Стратегии развития финансового сектора Республики Азербайджан отмечается, что в стране будет создана система исламского банкинга и планируется развитие этого сектора [25].

Преимущество модели частичной правовой адаптации заключается в том, что она не требует коренной перестройки существующей системы финансового регулирования. Это позволяет избежать значительных затрат на создание специализированных органов надзора и снижает риски, связанные с внедрением новых финансовых практик [1]. Постепенное внедрение элементов исламского банкинга дает возможность оценить

реальный спрос на данные услуги и скорректировать регуляторный подход в соответствии с рыночными реалиями [23].

Однако модель частичной правовой адаптации имеет существенные недостатки. Прежде всего, она создает правовую неопределенность для ряда исламских финансовых инструментов. В отсутствие четкого законодательного регулирования многие сложные исламские финансовые продукты, такие как сукук (исламские облигации) или такафул (исламское страхование), остаются юридически с точки зрения гражданского права неоформленными, что существенно ограничивает их применение.

3) *Модель экспериментального регулирования.* После рассмотрения фрагментарной модели регулирования исламского банкинга, которая продемонстрировала свою ограниченную эффективность на примере ряда постсоветских государств, логично обратиться к следующему эволюционному этапу интеграции исламских финансов – модели экспериментального регулирования. Данная модель представляет собой более системный подход, основанный на целенаправленном тестировании исламских финансовых механизмов в контролируемых условиях. Так, в Российской Федерации эксперимент по внедрению исламского банкинга был инициирован в 2023 году: был принят Федеральный закон от 21.11.2023 № 488-ФЗ «О проведении эксперимента по осуществлению партнерского финансирования на территориях отдельных субъектов Российской Федерации» [6], который легализовал проведение эксперимента по внедрению исламского банкинга в четырех регионах России (Республика Татарстан, Республика Башкортостан, Чеченская Республика и Республика Дагестан) сроком на два года.

В Узбекистане экспериментальное регулирование исламского банкинга началось с принятия Указа Президента Республики Узбекистан «О стратегии реформирования банковской системы Республики Узбекистан на 2020-2025 годы» от 02.05.2020 [5]. В 2021 году планировалось провести эксперимент по исламскому банкингу.

Экспериментальная модель регулирования исламского банкинга в данных странах *позволяет тестировать различные подходы к регулированию без существенных рисков для финансовой системы.* Опыт России показывает, что локализация эксперимента в четырех регионах минимизирует потенциальные системные риски [8]. Так, согласно названному федеральному закону, установлены предельные объемы финансирования в рамках эксперимента, что создает естественные ограничения для распространения возможных негативных последствий. Анализ нормативных актов Узбекистана демонстрирует эволюционный подход к регулированию: от общего постановления о создании инфраструктуры исламского банкинга (2018 год) к конкретным изменениям в банковское законодательство (2021 год). В Российской

Федерации первые результаты эксперимента будут проанализированы в 2025 году, на основании чего будет принято решение о целесообразности распространения опыта на другие регионы.

Однако такой подхода снова создает фрагментарность правового регулирования. Так, в России эксперимент проводится только в четырех субъектах федерации. Указанное создает неравные условия для участников финансового рынка. Отсутствие единых стандартов исламского банкинга на федеральном уровне приводит к тому, что финансовые организации других регионов не могут предлагать аналогичные услуги, что подтверждается судебной практикой. Ограниченный срок действия экспериментальных правовых режимов создает неопределенность для инвесторов относительно долгосрочных перспектив развития исламского банкинга, что подтверждается низкой инвестиционной активностью в данной сфере.

4) *Модель непрямого регулирования через традиционную банковскую систему.* Четвертая модель регулирования исламского банкинга в постсоветских странах представляет собой наиболее консервативный подход, при котором отдельные элементы исламского финансирования внедряются через существующие традиционные финансовые институты без создания специального правового режима. Так, в Республике Беларусь отсутствует специальное законодательство об исламском банкинге, однако отдельные элементы исламского финансирования реализуются на практике через традиционные банковские продукты. Правовой основой для этого служит Банковский кодекс Республики Беларусь от 25.10.2000 № 441-3 [2], который не запрещает банкам разрабатывать финансовые продукты, совместимые с принципами шариата, при условии соблюдения общих требований банковского законодательства. В Республике Молдова элементы исламского финансирования внедряются через микрофинансовые организации и лизинговые компании на основании Закон Республики Молдова от 22 июля 2004 года №280-XV «О микрофинансовых организациях» [13] и Закона Республики Молдова от 28 апреля 2005 года №59-XVI «О лизинге» [14]. Данные нормативные акты предоставляют достаточную гибкость для структурирования финансовых продуктов, близких к исламским инструментам мурабаха (торговое финансирование) и иджара (лизинг). В Армении отдельные элементы исламского финансирования реализуются также через инвестиционные фонды и лизинговые компании на основании действующего законодательства.

Данная модель не требует специального законодательства и изменений в существующую нормативную базу. Как показывает опыт Беларуси, существующее банковское законодательство обладает достаточной гибкостью для реализации отдельных исламских финансовых инструментов. Например, ст. 14 Банковского кодекса Республики Беларусь

позволяет банкам осуществлять «иные банковские операции», что создает правовую основу для реализации альтернативных финансовых продуктов. Кроме того, она *позволяет интегрировать отдельные элементы исламских финансов в существующую систему*. В Молдове лизинговые компании успешно предлагают продукты, структурированные по модели иджара (исламский лизинг), используя существующую правовую базу. Согласно Закону Республики Молдова «О лизинге», лизингодатель может предлагать различные модификации договоров лизинга, включая, как подразумевается, те, что соответствуют принципам шариата. Однако в Беларуси, Молдове и Армении реализуются преимущественно исламские аналоги лизинга (иджара) и некоторые формы торгового финансирования (мурабаха), в то время как более сложные исламские финансовые инструменты, такие как мудараба (доверительное управление) или сукук (исламские облигации), практически не используются из-за отсутствия соответствующей правовой базы.

III. О перспективах гармонизации гражданско-правового регулирования инвестиционного банкинга в странах СНГ

Проведенный анализ моделей правового регулирования исламского банкинга в странах СНГ демонстрирует значительное разнообразие подходов - от комплексного специализированного законодательства до непрямого регулирования через традиционные финансовые институты. Указанная фрагментация создает существенные барьеры для трансграничного движения капитала внутри региона СНГ и препятствует формированию единого экономического пространства. В связи с этим особую актуальность приобретает вопрос о возможности и целесообразности гармонизации гражданско-правового регулирования исламского банкинга в странах Содружества.

Одним из наиболее эффективных инструментов гармонизации законодательства в рамках СНГ является разработка модельных законов, которые могут быть адаптированы государствами-участниками с учетом национальных особенностей. В контексте исламского банкинга особый интерес представляет Модельный закон СНГ «Об инвестиционно-доверительной банковской деятельности», принятый на заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ (постановление № 51-13 от 19 апреля 2019 года) [3].

Данный Модельный закон, хотя и не использует термин «исламский банкинг», вводит концепцию инвестиционно-доверительной банковской деятельности, которая имеет существенные сходства с принципами исламского финансирования. Согласно статье 2 Модельного закона, инвестиционно-доверительная банковская деятельность определяется как «деятельность банков, связанная с привлечением денежных средств

клиентов на инвестиционно-доверительные счета и их размещением от имени банка, но за счет и по поручению клиентов, в инвестиционные проекты и обязательства, приносящие доход, который распределяется между банком и клиентами в соответствии с условиями договора инвестиционно-доверительного банковского счета». Данная формулировка концептуально созвучна с принципом разделения прибыли и убытков (мушарака) в исламском банкинге. Статья 7 Модельного закона, регламентирующая договор инвестиционно-доверительного банковского счета, фактически создает правовую основу для реализации исламского финансового инструмента мудараба, при котором одна сторона (рабб аль-маль) предоставляет капитал, а другая (мудариб) - управленческие навыки. Важной особенностью Модельного закона является то, что он разрабатывался с учетом различных правовых традиций и может быть адаптирован как для стран с развитым исламским банкингом (Казахстан, Кыргызстан), так и для государств, где этот сектор находится в начальной стадии развития (Россия, Беларусь).

Таким образом, анализ существующих моделей регулирования исламского банкинга в странах СНГ и положений Модельного закона позволяет выделить следующие перспективные направления гармонизации гражданско-правового регулирования:

1) *Унификация договорных конструкций исламских финансовых инструментов.* Ключевой проблемой развития исламского банкинга в странах СНГ является отсутствие единообразного понимания и правового оформления основных исламских финансовых инструментов. В этой связи целесообразно разработать унифицированные договорные конструкции для наиболее распространенных исламских финансовых инструментов (мурабаха, мушарака). Для гармонизации регулирования предлагается включить в гражданские кодексы стран СНГ специальные договорные конструкции.

2) *Создание правовых основ для исламских ценных бумаг (сукук).* Одним из наиболее перспективных направлений развития исламских финансов является выпуск исламских ценных бумаг (сукук). Однако в большинстве стран СНГ отсутствует надлежащая гражданско-правовая база для их выпуска и обращения. Гармонизация в данной сфере может включать в себя введение в законодательство о рынке ценных бумаг стран СНГ положений об особой категории ценных бумаг - «ценные бумаги, основанные на активах» (сукук).

3) *Модернизация законодательства о финансовой аренде (лизинге).* Для обеспечения возможности предоставления услуг исламского лизинга (иджара) рекомендуется дополнить законы о финансовой аренде (лизинге) стран СНГ положениями об особом виде лизинга, основанном на принципе разделения рисков владения предметом лизинга и предусмотреть специальные нормы о лизинге с последующим выкупом (иджара мунтахия биттамлик).

IV. Заключение

В результате проведенного исследования выявлены и проанализированы четыре основные модели правового регулирования исламского банкинга, применяемые в странах СНГ. Комплексная модель специализированного законодательства, реализованная в Казахстане и Кыргызстане, обеспечивает наиболее полную правовую определенность для участников рынка исламских финансов, но требует значительных ресурсов для имплементации. Модель частичной правовой адаптации, используемая в Таджикистане и Азербайджане, представляет собой более осторожный подход, не требующий коренной перестройки существующей системы финансового регулирования, однако создает правовую неопределенность для ряда исламских финансовых инструментов. Экспериментальная модель регулирования, применяемая в России и Узбекистане, позволяет тестировать различные подходы к регулированию без существенных рисков для финансовой системы, но создает фрагментарность правового поля и неравные условия для участников рынка. Модель непрямого регулирования через традиционную банковскую систему, практикуемая в Беларуси, Молдове и Армении, отличается простотой внедрения, но существенно ограничивает спектр доступных исламских финансовых инструментов.

Проведенное исследование демонстрирует, что фрагментация подходов к регулированию исламского банкинга в странах СНГ создает существенные барьеры для трансграничного движения капитала и формирования единого экономического пространства. В этой связи особую актуальность приобретает гармонизация гражданско-правового регулирования на основе Модельного закона СНГ «Об инвестиционно-доверительной банковской деятельности». Принятие данного закона является важным шагом в создании правовой основы для развития альтернативных финансовых моделей, основанных на принципах партнерства и справедливого распределения рисков и доходов. Данный нормативный акт, не используя напрямую религиозную терминологию, создает правовую конструкцию, совместимую с принципами исламских финансов и адаптированную к правовым традициям постсоветских государств.

Перспективными направлениями гармонизации гражданско-правового регулирования исламского банкинга в странах СНГ являются унификация договорных конструкций основных исламских финансовых инструментов, создание правовых основ для выпуска и обращения исламских ценных бумаг, а также модернизация законодательства о финансовой аренде с учетом специфики исламского лизинга. Реализация данных направлений позволит не только создать благоприятные условия для развития исламских финансов в странах СНГ, но и сформировать основу для более глубокой экономической интеграции на постсоветском

пространстве, а также привлечь дополнительные инвестиции из стран исламского мира. Это особенно актуально в контексте современных геополитических вызовов и необходимости диверсификации источников финансирования для устойчивого экономического развития.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES):

1. Alekseeva, D.G., & Mikheeva, I.E. (2017). Legal Issues of the Implementation of Islamic Banking in Russia. Law and Economics, No. 7(353), pp. 72–79. (in Russian / *Алексеева, Д.Г. Правовые проблемы имплементации исламского банкинга в России / Д.Г.Алексеева, И.Е.Михеева // Право и экономика. – 2017. – № 7(353). – С. 72-79*).
2. Banking Code of the Republic of Belarus No. 441-Z of 25 October 2000 (in Russian / *Банковский кодекс Республики Беларусь от 25.10.2000 № 441-3*).
URL: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk0000441> (last access: 25.11.2024).
3. CIS Model Law “On Investment and Trust Banking Activities” (published on 14 April 2023) (in Russian / *Модельный закон СНГ «Об инвестиционно-доверительной банковской деятельности» (размещен 14 апреля 2023 года)*.
URL: https://iacis.ru/mod_file/p_file/1125 (last access: 26.11.2024).
4. Civil Code of the Republic of Kazakhstan (General Part), adopted by the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan on 27 December 1994 (as amended and supplemented as of 1 September 2024) (in Russian / *Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), принят Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.09.2024 г.)*
5. URL:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1003931&pos=2993;-13#pos=2993;-13 (last access: 25.11.2024).
6. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan “On the Strategy for Reforming the Banking System of the Republic of Uzbekistan for 2020–2025” dated 2 May 2020 (in Russian / *Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии реформирования банковской системы Республики Узбекистан на 2020-2025 годы» от 02.05.2020*).
URL: <https://lex.uz/ru/docs/4811037> (last access: 25.11.2024).
7. Federal Law No. 488-FZ dated 21 November 2023 “On Conducting an Experiment on the Implementation of Partnership Financing in the Territories of Certain Subjects of the Russian Federation” // SPS “Consultant Plus” (in Russian / *Федеральный закон от 21.11.2023 № 488-ФЗ «О проведении эксперимента по осуществлению*

- партнерского финансирования на территориях отдельных субъектов Российской Федерации» // СПС «Консультант Плюс»).*
8. Kenzhaliev, N.U. Legal regulation of the Islamic finances: comparative analysis of the legal framework of the Republic of Kazakhstan, “Astana” International financial centre and United Kingdom / N.U.Kenzhaliev // Bulletin of Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan. – 2023. – No. 4(75). – P. 241-249.
 9. Kyrlan, M.G. (2024). Legal Regulation of Investments in Islamic Banking: Experience of the Russian Federation and the Republic of Azerbaijan. Eurasian Advocacy, No. 4(69), pp. 164–167. DOI: 10.52068/2304-9839_2024_69_4_164 (in Russian / *Кырлан, М.Г. Правовое регулирование инвестиций в Исламском банкинге: опыт Российской Федерации и Азербайджанской Республики / М.Г.Кырлан // Евразийская адвокатура. – 2024. – № 4(69). – С. 164-167. – DOI 10.52068/2304-9839_2024_69_4_164).*
 10. Law No. 133-IV dated 12 February 2009 "On Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan Regarding the Organization and Operation of Islamic Banks and the Organization of Islamic Financing" (in Russian / *Закон от 12 февраля 2009 года № 133-IV «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам организации и деятельности исламских банков и организации исламского финансирования»).*
URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000133> (last access: 24.11.2024).
 11. Law of the Kyrgyz Republic “On Banks and Banking Activity” (in Russian / *Закон Кыргызской Республики «О банках и банковской деятельности»).*
URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/4-3214/edition/1241184/ru> (last access: 25.11.2024).
 12. Law of the Kyrgyz Republic “On the National Bank of the Kyrgyz Republic, Banks and Banking Activity” (in Russian / *Закон Кыргызской Республики «О Национальном банке Кыргызской Республики, банках и банковской деятельности»).*
URL: <https://www.nbkr.kg/index1.jsp?item=42&lang=rus> (last access: 25.11.2024).
 13. Law of the Republic of Kazakhstan No. 2444 dated 31 August 1995 “On Banks and Banking Activities in the Republic of Kazakhstan” (as amended and supplemented as of 13 March 2025) (in Russian / *Закон Республики Казахстан от 31 августа 1995 года № 2444 «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 13.03.2025 г.))*

- URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1003931&pos=2993;-13#pos=2993;-13 (last access: 24.11.2024).
14. Law of the Republic of Moldova No. 280-XV dated 22 July 2004 “On Microfinance Organizations” (in Russian / *Закон Республики Молдова от 22 июля 2004 года №280-XV «О микрофинансовых организациях»*).
URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=7761 (last access: 25.11.2024).
 15. Law of the Republic of Moldova No. 59-XVI dated 28 April 2005 “On Leasing” (in Russian / *Закон Республики Молдова от 28 апреля 2005 года №59-XVI «О лизинге»*).
URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=11977 (last access: 25.11.2024).
 16. Law of the Republic of Tajikistan No. 1108 dated 26 July 2014 “On Islamic Banking Activities” (in Russian / *Закон Республики Таджикистан от 26 июля 2014 года, № 1108 «Об исламской банковской деятельности»*).
URL: http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?Rgn=122181 (last access: 25.11.2024).
 17. Law of the Republic of Tajikistan No. 524 dated 19 May 2009 “On Banking Activities” (in Russian / *Закон Республики Таджикистан от 19 мая 2009 года № 524 «О банковской деятельности»*).
URL: http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?rgn=14579 (last access: 25.11.2024).
 18. Mukhametgaliev, I.I., Ishkaev, E.Z., & Zakirova, D.F. (2018). Development of a Forecasting Model for the Growth of Islamic Finance. *Kazan Economic Bulletin*, No. 2(32), pp. 32–36. EDN YVOFAT (in Russian / *Мухаметгалиев, И.И. Формирование модели прогнозирования развития исламских финансов / И.И. Мухаметгалиев, Э.З. Ишкеев, Д.Ф. Закирова // Казанский экономический вестник. – 2018. – № 2(32). – С. 32-36. – EDN YVOFAT*).
 19. Nagimova, A.Z. (2020). Islamic Finance in Azerbaijan. *Problems of Modern Economy*, No. 2(74), pp. 125–132 (in Russian / *Нагимова, А.З. Исламские финансы в Азербайджане / А.З. Нагимова. – Текст : непосредственный // Проблемы современной экономики. – 2020. – № 2(74). – С. 125-132*).
 20. Nasrutdinov, M.N., Gadzhiev, M.M., & Zaborovskaya, O.V. (2021). Foreign Experience in Using Regional Policy Instruments for Managing Investment Activity of Territories. *Fundamental Research*, No. 3, pp. 120–127 (in Russian / *Насрутдинов М.Н., Гаджиев М.М., Заборовская О.В. Зарубежный опыт использования инструментов региональной политики управления инвестиционной активностью территорий // Фундаментальные исследования. 2021. № 3 С. 120-127*).

21. Roadmap for the Development of Islamic Finance until 2020, approved by Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 371 dated 29 March 2012 (in Russian / *Дорожная карта развития исламского финансирования до 2020 года, утвержденная Постановлением Правительства Республики Казахстан от 29 марта 2012 года № 371*).
URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200000371> (last access: 25.11.2024).
22. Rudokvas, A.D., & Tenberga, I.O. (2023). On the CIS Model Law “On Investment and Trust Banking Activities” and Its Doctrinal Foundations. Arbitration Disputes, No. 3, pp. 28–50 (in Russian / *Рудоквас А.Д., Тенберга И.О. Модельном законе Содружества Независимых Государств «Об инвестиционно-доверительной банковской деятельности» и его доктринальных основаниях // Арбитражные споры. 2023. № 3. С. 28 – 50*).
23. Sedov, P.D. (2019). Problems of Legal Regulation of Islamic Banking in Contemporary Conditions. Problems of Economics and Legal Practice, Vol. 15, No. 5, pp. 249–251. EDN XJEOXP (in Russian / *Седов, П.Д. Проблемы правового регулирования исламского банкинга в современных условиях / П.Д.Седов // Проблемы экономики и юридической практики. – 2019. – Т. 15, № 5. – С. 249-251. – EDN XJEOXP*).
24. Shaidullina, V. K. (2019). Problems of Legal Regulation of Electronic Commerce in the Eurasian Space. Problems of Economics and Legal Practice, No. 5, pp. 131–134 (in Russian / *Шайдуллина В.К. Проблемы правового регулирования электронной торговли на евразийском пространстве // Проблемы экономики и юридической практики. 2019. № 5. С. 131-134*).
25. Sokolova, E.A., & Tyumenev, A.V. (2024). Islamic Banking in Russia: Implementation Experience and Issues of Constitutional and Legal Regulation. Academic Law Journal, Vol. 25, No. 2(96), pp. 233–240. DOI: 10.17150/1819-0928.2024.25(2).233-240. EDN DYDYEF (in Russian / *Соколова, Е.А. Исламский банкинг в России: опыт внедрения и проблемы конституционно-правового регулирования / Е.А.Соколова, А.В.Тюменев // Академический юридический журнал. – 2024. – Т. 25, № 2(96). – С. 233-240. – DOI 10.17150/1819-0928.2024.25(2).233-240. – EDN DYDYEF*).
26. Strategy for the Development of the Financial Sector of the Republic of Azerbaijan for 2024–2026 (in Russian / *Стратегия развития финансового сектора Республики Азербайджан на 2024-2026 годы*).
URL: <https://www.cbar.az/pages/strategy?language=az> (last access: 25.11.2024).

Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrində islam bankçılığının mülki-hüquqi tənzimlənməsi modelləri

KIRLAN MARÇEL*

Annotasiya

Məqalə Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) ölkələrində islam bankçılığının mülki-hüquqi tənzimlənməsi modellərinin hərtərəfli təhlilinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatın məqsədi postsovet dövlətlərində islam maliyyə alətlərinin hüquqi tənzimlənməsinə mövcud yanaşmaların sistemləşdirilməsi və bu sahədə hüquqi tənzimlənmənin harmonizasiyası perspektivlərinin müəyyən edilməsidir. Araşdırma nəticəsində müəllif MDB ölkələrində islam bankçılığının dörd əsas hüquqi tənzimləmə modelini müəyyən etmiş və təhlil etmişdir: hərtərəfli ixtisaslaşmış qanunvericilik modeli (Qazaxıstan, Qırğızıstan), qismən hüquqi adaptasiya modeli (Tacikistan, Azərbaycan), eksperimental tənzimləmə modeli (Rusiya, Özbəkistan) və ənənəvi bank sistemi vasitəsilə dolayı tənzimləmə modeli (Belarus, Moldova, Ermənistan). Hər bir modelin üstünlükləri və çatışmazlıqları müqayisəli təhlil olunmuşdur. Xüsusi diqqət MDB-nin "İnvestisiya-etimad bank fəaliyyətləri haqqında" Model Qanununa yönəldilmişdir ki, bu da sözügedən sahədə qanunvericiliyin harmonizasiyası üçün baza rolunu oynaya bilər. MDB ölkələrində islam bankçılığının mülki-hüquqi tənzimlənməsinin harmonizasiyası üçün perspektiv istiqamətlər kimi əsas islam maliyyə alətlərinin müqavilə konstruksiyalarının unifikasiyası, islam qiymətli kağızlarının (sukuk) buraxılışı və dövriyyəsi üçün hüquqi əsasların yaradılması, islam lizinqinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla maliyyə icarəsi haqqında qanunvericiliyin modernləşdirilməsi təklif olunur. Qeyd edilir ki, bu istiqamətlərin həyata keçirilməsi islam maliyyəsinin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına, postsovet məkanında daha dərin iqtisadi integrasiyanın əsasının formalaşdırılmasına və islam dünyasından əlavə investisiyaların cəlbinə töhfə verəcəkdir.

Açar sözlər: *islam bankçılığı, mülki-hüquqi tənzimləmə, MDB ölkələri, islam maliyyə alətləri, hüquqi harmonizasiya, bank qanunvericiliyi, tənzimləmə modelləri, müqayisəli təhlil.*

* Hüquq elmləri namizədi / Rusiya Federasiyası Hökuməti yanında Maliyyə Universitetinin İqtisadi Fəaliyyətin Hüquqi Tənzimlənməsi kafedrasının dosenti / email: marcel_carlan2003@yahoo.com

Models of civil-law regulation of islamic banking in the countries of the Commonwealth of Independent States

KYRLAN MARCHEL**

Abstract

The article is devoted to a comprehensive analysis of models of civil-law regulation of Islamic banking in the countries of the Commonwealth of Independent States (CIS). The purpose of the study is to systematize existing approaches to the legal regulation of Islamic financial instruments in post-Soviet states and to determine the prospects for harmonizing legal regulation in this field. As a result of the research, the author identified and analyzed four main models of legal regulation of Islamic banking in the CIS countries: the model of comprehensive specialized legislation (Kazakhstan, Kyrgyzstan), the model of partial legal adaptation (Tajikistan, Azerbaijan), the model of experimental regulation (Russia, Uzbekistan), and the model of indirect regulation through the traditional banking system (Belarus, Moldova, Armenia). A comparative analysis of the advantages and disadvantages of each model was carried out. Special attention is given to the CIS Model Law "On Investment and Trust Banking Activities" as a basis for harmonizing legislation in this field. As promising directions for harmonization of civil-law regulation of Islamic banking in the CIS countries, the following are proposed: unification of contractual structures of the main Islamic financial instruments, creation of legal grounds for the issuance and circulation of Islamic securities (sukuk), and modernization of legislation on financial leasing, taking into account the specifics of Islamic leasing. It is noted that the implementation of these directions will contribute to the creation of favorable conditions for the development of Islamic finance, the formation of a foundation for deeper economic integration in the post-Soviet space, and the attraction of additional investments from the Islamic world.

Keywords: Islamic banking, civil-law regulation, CIS countries, Islamic financial instruments, legal harmonization, banking legislation, models of regulation, comparative analysis.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 06.12.2024

Çapa qəbul: 11.09.2025

** PhD in Law, Associate Professor at the Department of Legal Regulation of Economic Activities, Financial University under the Government of the Russian Federation / email: marcel_carlan2003@yahoo.com

CİNAYƏT-PROSESSUAL HÜQUQ

CİNAYƏT İŞLƏRİ ÜZRƏ HÜQUQİ YARDIM VƏ EKSTRADİSİYA: BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQDA MÖVCUD PROBLEMLƏR VƏ HÜQUQİ ÇAĞIRIŞLAR

LALƏ MƏMMƏDOVA*

Annotasiya

XXI əsrdə geosiyasi reallıqların dinamik şəkildə dəyişməsi və beynəlxalq təhlükəsizlik mühitinin mürəkkəbləşməsi, xüsusilə cinayət işləri üzrə dövlətlərarası hüquqi əməkdaşlıq mexanizmlərinə ciddi təsir göstərmişdir. Qlobal miqyasda artan transmilli cinayətkarlıq, terrorizm və kibercinayətlər dövlətlər arasında qarşılıqlı hüquqi yardım və ekstradisiya institutlarının aktuallığını daha da artırmışdır. Bu əməkdaşlıq formalarının tətbiqində suverenlik prinsipi ilə insan hüquqlarının müdafiəsi arasında balansın qorunması əsas çağırışlardan birinə çevrilmişdir. Bu məqalədə cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və ekstradisiya mexanizmlərinin normativ əsasları, tətbiq təcrübəsi və problemləri sistemli şəkildə təhlil olunur. Araşdırma Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyi ilə yanaşı, beynəlxalq müqavilələr və Avropa hüquqi standartları kontekstində aparılır. Geosiyasi faktorların və siyasi təsirlərin hüquqi prosedurlara təsiri, hüquqi yardımın effektivliyinə mane olan amillər kimi qiymətləndirilir. Bununla yanaşı, vətəndaşların ekstradisiyasının qadağan olunması, qeyri-insani rəftar riski hallarında müdafiə zəmanətləri kimi konstitusion prinsiplərin tətbiqi məqalədə diqqət mərkəzində saxlanılır. Müqayisəli yanaşma əsasında Avropa Konvensiyaları, İslam hüququnun yanaşmaları və türk dövlətlərinin təcrübəsi araşdırılır. Məqalənin sonunda hüquqi yardımlaşmanın təkmilləşdirilməsi üçün rəqəmsallaşma, könüllü ekstradisiya prosedurları və hüquqi normativliyin artırılması istiqamətində praktiki tövsiyələr təqdim olunur. Məqsəd, beynəlxalq əməkdaşlığın hüquqi dayanıqlığını gücləndirməklə yanaşı, insan hüquqlarının təminatını da möhkəmləndirməkdir.

Açar sözlər: *Cinayət işlərinə dair hüquqi yardım; ekstradisiya; beynəlxalq əməkdaşlıq; geosiyasi çağırışlar; cinayət hüququ; insan hüquqları.*

I. Giriş

21-ci əsrdə geosiyasi proseslərin mürəkkəbləşməsi və beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində yeni çağırışların yaranması beynəlxalq hüquq, xüsusilə

* Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru / Qarabağ Universiteti, Humanitar və Sosial Elmlər Fakültəsinin müəllimi / Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq Fakültəsi, Cinayət prosesi kafedrasının müəllimi / email: lala.mammadova@karabakh.edu.az

cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım mexanizminə ciddi tələblər qoyur. Cinayət işlərinin araşdırılması, istintaqın aparılması və məhkəmə mərhələlərində ölkələr arasında effektiv hüquqi yardımın təşkili hüququn aliliyinin qorunması və cinayətkarların ədalət qarşısında məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla belə, regional və qlobal səviyyədə mövcud olan geosiyasi gərginliklər və münaqişələr beynəlxalq hüquqi yardım proseslərinin siyasi təsir və manipulyasiyaya məruz qalmaq riskini artırır. Bu isə qarşılıqlı hüquqi yardımın fəaliyyətinə mənfi təsir göstərərək ədalətin təmin edilməsində çətinliklər yarada bilər. Məsələn, xarici ölkələrdə törədilmiş cinayətlərə aid sübutların toplanması, şahidlərin dindirilməsi və ya həmin ölkələrin məhkəmə qərarlarının tanınması kimi prosedurların siyasi kontekstdən kənar, tam müstəqil şəkildə həyata keçirilməsi vacibdir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik mühitində baş verən yeniliklər, o cümlədən terrorizm, kibercinayətlər və transsərhəd cinayətkarlıq kimi çağırışlar cinayət işlərində hüquqi yardımın həcmi və mürəkkəbliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Hüquqi yardımın operativ və səmərəli şəkildə təmin olunması, xüsusilə beynəlxalq cinayətkarlığa qarşı mübarizədə səmərəli əməkdaşlığın təməl şərtidir [9, s. 655].

Bu məqalənin əsas məqsədi geosiyasi və beynəlxalq təhlükəsizlik şəraitində cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardımın hüquqi əsaslarını, tətbiq praktikasında üzləşilən problemləri və perspektivləri araşdırmaqdır. Araşdırmada Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə yanaşı, Avropa ölkələrinin və beynəlxalq təcrübənin müqayisəli təhlili aparılacaq, hüquqi yardımın səmərəliliyinin artırılması üçün praktik tövsiyələr təqdim ediləcək.

Tədqiqat çərçivəsində aşağıdakı sualların cavabları axtarılır: Beynəlxalq və regional siyasi mühit cinayət işləri üzrə hüquqi yardım proseslərinə necə təsir edir? Azərbaycanda bu sahədə hansı hüquqi və tətbiqi çətinliklər mövcuddur? Beynəlxalq standartlara uyğunlaşmaq üçün hansı islahatlar zəruridir?

II. Cinayət işləri üzrə hüquqi yardımın mahiyyəti və əsas prinsipləri

2.1. Cinayət işləri üzrə beynəlxalq hüquqi yardıma dair əsas anlayışlar və ekstradisiyanın hüquqi əsasları

Cinayət işləri üzrə beynəlxalq hüquqi yardım, suveren dövlətlərin hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanları arasında əməkdaşlığın institusional və hüquqi çərçivəsini təşkil edir. Bu yardım forması, xüsusilə istintaq və məhkəmə icraatında vacib sübutların toplanması, şahidlərin ifadələrinin alınması, sənədlərin təqdim edilməsi və digər prosesual hərəkətlərin beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilməsi ilə bağlı prosedurları əhatə edir. Hüquqi yardımın məqsədi cinayət işlərinin obyektiv, effektiv və ədalətli araşdırılmasını təmin etməklə hüququn aliliyinə xidmət etməkdir.

Cinayət işlərində hüquqi yardımın spesifikliyi ondan ibarətdir ki, bu proseslər birbaşa olaraq hüquq pozuntularının araşdırılması, cinayət törətmiş

şəxslərin müəyyənləşdirilməsi və onların məsuliyyətə cəlb olunması ilə bağlıdır. Bu səbəbdən, belə yardım yalnız milli cinayət qanunvericiliyinə deyil, həm də beynəlxalq müqavilə öhdəliklərinə, insan hüquqlarının qorunmasına və hüquqi yardımla bağlı beynəlxalq prinsiplərə uyğun şəkildə həyata keçirilməlidir.

Müasir dövrdə cinayət törətmiş şəxslərin bir çox hallarda ədalət mühakiməsindən yayınmaq məqsədilə ölkədən qaçmaları geniş yayılmış təcrübədir. Qlobal nəqliyyat və kommunikasiya vasitələrinin inkişafı, sərhədlərarası hərəkətililiyin asanlaşması bu prosesi daha əlçatan etmişdir. Belə hallarda isə cinayətkarların məsuliyyətdən yayınması təhlükəsi yaranır, nəticədə cinayətlərin cəzasız qalması və ədalətin bərqərar olmaması riski artır.

Bu kontekstdə ekstradisiya, yəni cinayət törətməkdə ittiham olunan və ya məhkum edilmiş şəxsin bir dövlətdən digərinə təhvil verilməsi hüquqi yardımın əsas formalarından biri kimi çıxış edir. Ekstradisiya proseduru qarşılıqlı etimada, müqavilə öhdəliklərinə və insan hüquqlarının təmininə əsaslanaraq, cinayətkarlıqla effektiv mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın mühüm vasitəsinə çevrilmişdir [1, s. 365].

Məhz bu kontekstdə, dövlətlər arasında hüquqi əməkdaşlığın mühüm təzahür formalarından biri olan ekstradisiya, yəni cinayət törətmiş şəxslərin təhvil verilməsi institutu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ekstradisiya cinayət törətdikdən sonra hüquqi məsuliyyətdən yayınmaq məqsədilə başqa bir ölkəyə sığınmış şəxsin həmin ölkədə tutularaq cinayətin törədildiyi və ya cəzanın icra olunmalı olduğu dövlətə təhvil verilməsi mexanizminə əsaslanır. Bu institut dövlətlərarası qarşılıqlı hüquqi yardımın praktiki ifadəsi olmaqla, cəzasızlıq hallarının qarşısını almaq və ədalətin bərqərar olunmasını təmin etmək məqsədini daşıyır.

Ekstradisiyanın əsas prinsipi ondan ibarətdir ki, hər bir şəxs törətdiyi cinayətə görə məsuliyyət daşımalı və bu məsuliyyət konkret hüquqi yurisdiksiya çərçivəsində reallaşdırılmalıdır. Buna görə də ekstradisiya institutunun tətbiqi, cinayətkarın hüquqi sistemə yenidən daxil edilməsinin və hüquqi məsuliyyətin reallaşdırılmasının əsas vasitələrindən biri kimi çıxış edir.

Ümumi anlamda cinayət törətmiş şəxsin həmin cinayətin baş verdiyi ölkəyə qaytarılması formasında həyata keçirilən ekstradisiya, dövlətlərarası hüquqi münasibətlərin predmeti olaraq beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir. Bu müqavilələr ekstradisiyanın şərtlərini, tətbiq olunma hallarını və mümkün istisnaları (məsələn, siyasi və ya hərbi xarakterli cinayətlər, ölüm cəzası təhlükəsi olan hallar, işgəncə riski və s.) müəyyənləşdirir. Belə beynəlxalq hüquqi aktlar daha sonra milli qanunvericilik sistemlərinə integrasiya olunur və müvafiq normativ baza formalaşdırılır.

Avropa kontekstində, ekstradisiya məsələləri başlıca olaraq *1957-ci il Avropa Ekstradisiya Konvensiyası* və onun əlavə protokolları ilə tənzimlənir. Bu sənəd Avropa Şurası üzvü olan dövlətlər arasında ekstradisiya prosedurlarının harmonizasiyasına xidmət edir. Konvensiyada qarşılıqlı təhvilvermə üçün

cinayət tərkibi, ikili cinayətlilik prinsipi, imtina əsasları və prosessual zamanətlər ətrafı şəkildə təsbit olunmuşdur [12].

Bununla yanaşı, *Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququ* da ekstradisiya ilə bağlı əhəmiyyətli hüquqi çərçivə formalaşdırmışdır. Xüsusilə, *Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 3-cü maddəsi* (işgəncəyə, qeyri-insani və alçalıcı rəftara məruz qalma qadağası) və *6-cı maddəsi* (ədalətli məhkəmə hüququ) əsasında Məhkəmə bir sıra işlərdə (məsələn, *Soering v. United Kingdom*, *Othman (Abu Qatada) v. United Kingdom*) ekstradisiyanın yolverilməz olduğunu tanımışdır. Bu presedentlər göstərir ki, ekstradisiya qərarları yalnız qarşı tərəfin tələbi ilə deyil, həm də insan hüquqlarına uyğunluq baxımından dəyərləndirilməlidir.

Beləliklə, ekstradisiya beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizədə mühüm vasitə olsa da, onun həyata keçirilməsi zamanı hüquqi və humanitar balansın qorunması zəruridir.

2.2. Ekstradisiya hüququ və beynəlxalq təhlükəsizlik

Cinayət hüququ sahəsində dövlətlərin suveren səlahiyyətləri çərçivəsində cinayət törətmiş şəxslərin mühakiməsi məsələsi qiymətləndirilərkən, beynəlxalq hüquqda qəbul edilmiş əsas prinsiplərdən biri — ərazi yurisdiksiyası prinsipi (territorial jurisdiction principle) ön plana çıxır. Bu prinsipə görə, cinayət harada törədilibsə, həmin əraziyə malik olan dövlətin müvafiq şəxs barəsində cinayət təqibi aparmaq və onu mühakimə etmək hüququ mövcuddur. Başqa sözlə desək, cinayəti törədən şəxsin vətəndaşlığı və ya digər statusundan asılı olmayaraq, cinayətin törədildiyi əraziyə malik olan dövlətin həmin şəxs barəsində yurisdiksiya səlahiyyəti vardır.

Bu prinsip, dövlətlərə öz ərazilərində baş vermiş cinayətlərə dair ədalət mühakiməsini həyata keçirmək imkanı versə də, bir sıra hallarda hüquqi boşluqlar və təhvilvermə mexanizmlərinə ehtiyac yaradır. Belə ki, cinayəti törətdikdən sonra digər ölkəyə qaçan və ya orada sığınacaq tapan şəxslərə qarşı ilkin cinayət törədilən dövlətin birbaşa yurisdiksiya səlahiyyəti yoxdur. Eyni zamanda, cinayətkarın yerləşdiyi dövlət də digər ölkədə baş vermiş cinayətə görə öz ərazisində təqib aparmaq səlahiyyətinə malik olmaya bilər. Nəticədə belə şəxslərin məsuliyyətdən yayınmaq ehtimalı yaranır və bu da ədalətin bərqərar olunması baxımından ciddi təhlükə yaradır.

Belə vəziyyətlərdə cinayət törətmiş şəxslərin hüquqi məsuliyyətə cəlb olunması üçün əsasən üç hüquqi yanaşma mümkündür:

1. Birinci yanaşma — cinayət törətmiş şəxslərin, olduqları ölkədə cinayət törətdikləri dövlətin qanunvericiliyinə əsasən mühakimə olunmasıdır. Lakin bu yanaşma dövlətlərin suverenlik hüququ və xarici qanunların tətbiqindəki praktiki və hüquqi çətinliklər səbəbindən real və effektiv hesab edilmir.

2. İkinci yanaşma — dövlətlərin birgə razılığı ilə vahid beynəlxalq cinayət mühakiməsi sistemi yaradılmasıdır. Bu fikir konseptual baxımdan cəlbədicə olsa da, beynəlxalq siyasi iradənin parçalanmışlığı və hüquqi suverenliklə bağlı

narahatlıqlar səbəbilə qısa və orta müddətli perspektivdə həyata keçirilməsi qeyri-mümkün görünür.

3. Üçüncü və ən praktik yanaşma — cinayət törətmiş şəxslərin, cinayətin törədildiyi dövlətə təhvil verilməsi, yəni ekstradisiya olunmasıdır. Müasir beynəlxalq hüquq münasibətləri çərçivəsində bu mexanizm, ədalətin təmin olunması və cəzasızlıqla mübarizə baxımından ən effektiv və hüquqi cəhətdən əsaslandırılmış vasitə kimi çıxış edir [7, s. 24].

Texnologiyanın sürətli inkişaf etdiyi müasir dövrdə, nəqliyyat və kommunikasiya vasitələrinin həm say, həm də əlçatanlıq baxımından genişlənməsi cinayət törətmiş şəxslərin bir ölkədən digərinə asanlıqla keçməsinə və izlərini itirməsinə əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha real və tez baş verən hadisəyə çevirmişdir. Bu şəraitdə, cinayətkarın harada olduğu məlum olmayan və ya həmin şəxsin artıq dövlətin yurisdiksiyasından kənarda olduğu hallarda onu ələ keçirmək və mühakimə etmək yalnız dövlətlərarası hüquqi əməkdaşlıq çərçivəsində mümkün ola bilər. Bu da öz növbəsində, cinayət işləri üzrə beynəlxalq hüquqi yardımın və xüsusilə ekstradisiya institutunun müasir hüquqi sistemlərdə əhəmiyyətini daha da artırır.

Dövlətlərarası hüquqi yardım və əməkdaşlıq ehtiyacının əsas səbəblərindən biri də beynəlxalq ictimai təhlükəsizlik məsələsidir. Xüsusilə son illərdə artan beynəlxalq terror aktları və transsərhəd təhlükələr qlobal hüquqi mexanizmlərin gücləndirilməsini və dövlətlər arasında səmərəli əməkdaşlığı zəruri etmişdir. Bu kontekstdə *ekstradisiya*, yəni cinayətkarların bir dövlətdən digərinə təhvil verilməsi yalnız ənənəvi hüquqi yardım formalarından biri deyil, eyni zamanda müasir təhlükəsizlik çağırışlarına cavab verən əsas hüquqi alətlərdən biri kimi çıxış edir.

Tarixi kontekstdə baxıldıqda ekstradisiya hüquqi yardımın ən qədim və ən çox tətbiq edilən formalarından biri kimi qiymətləndirilir. Bu institut dövlətlər arasında qarşılıqlı etimad və hüquqi əməkdaşlıq əsasında formalaşaraq cinayətkarlığın beynəlxalq xarakter aldığı müasir dövrdə daha da aktual bir vasitəyə çevrilmişdir. Bəzi müəlliflər ekstradisiya institutunun əhəmiyyətinin zamanla azalmasının səbəbi kimi digər mexanizmlərin (məsələn, qiyabi mühakimə, universal yurisdiksiya və ya beynəlxalq cinayət məhkəmələrinin fəaliyyəti) inkişaf etdiyini iddia etsələr də, bu yanaşma ekstradisiyanın müasir hüquqi əməkdaşlıq sistemində öz yerini və funksional əhəmiyyətini itirdiyini göstərmir.

Bu qənaəti təsdiqləyən hüquqi mənbələrdən biri “Cinayət işlərində qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında Avropa Konvensiyası”dır (European Convention on Mutual Assistance in Criminal Matters, 1959). Bu konvensiya çərçivəsində cinayət işlərində dövlətlər arasında hüquqi əməkdaşlıq mexanizmləri, o cümlədən sübutların təqdim olunması, prosessual hərəkətlərin yerinə yetirilməsi və digər hüquqi prosedurlar tənzimlənmişdir. Bununla belə, Konvensiyanın 64-cü maddəsində xüsusi olaraq qeyd olunur ki, bu sənəd ekstradisiyaya və digər spesifik məsələlərə dair bağlanmış ayrıca müqavilələrin

müddəalarına toxunmur. Bu isə onu göstərir ki, ekstradisiya məsələsi Avropa hüquq sistemində ayrıca və müstəqil normativ bazaya malikdir və onun hüquqi müstəsnalığı qorunur [13].

Nəticə etibarilə, texnoloji və təhlükəsizlik çağırışlarının artdığı bir dövrdə ekstradisiya institutu yalnız hüquqi deyil, həm də funksional və strateji baxımdan beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığın təməl sütunlarından biri olaraq qalır.

Digər tərəfdən, ekstradisiya institutu cinayət işləri üzrə beynəlxalq hüquqi yardımın yalnız bir formasını təşkil edir. Cinayət hüququ çərçivəsində hüquqi əməkdaşlıq təkcə ekstradisiya ilə məhdudlaşmır; bununla yanaşı, istintaq və cinayət təqibinin ötürülməsi, məhkum edilmiş şəxslərin təhvil verilməsi və çıxarılmış hökmün icrasının ötürülməsi kimi digər hüquqi yardım mexanizmləri də mövcuddur. Bu müxtəlif mexanizmlər cinayət işlərində transsərhəd hüquqi əməkdaşlığın praktiki vasitələri kimi çıxış edir.

Əvvəllər Azərbaycan Respublikasında ekstradisiya hüququ yalnız *Cinayət Məcəlləsinin 13-cü maddəsində* hüquqi əsas kimi göstərilirdisə, sonrakı mərhələdə bu sahədə hüquqi tənzimləmə əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilmişdir. “*Cinayət işləri üzrə hüquqi yardım haqqında*” Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul edilməsi və eyni zamanda *Cinayət Prosessual Məcəlləsində (CPM)* bu məsələyə ayrıca bir fəsil ayrılması nəticəsində, hüquqi yardımın müxtəlif formaları — o cümlədən, ekstradisiya, istintaq və təqibin ötürülməsi, cəzaların icrasının təmin edilməsi, məhkəmə hökmlərinin tanınması və məhkum edilmiş şəxslərin verilməsi sistemli şəkildə eyni hüquqi çərçivədə tənzimlənmişdir. Bu dəyişikliklər hüquqi yardım institutunun strukturlaşdırılmasını və hüquqi mexanizmlərin bir-biri ilə əlaqəli və uyğun şəkildə işləməsini təmin etmişdir [10, s. 598].

Ekstradisiya institutunun hüquqi statusu müəyyən edildikdən sonra, bu mexanizmin hansı hüquq sahəsinə aid olduğunu hüquq nəzəriyyəsi baxımından dəqiqləşdirmək də zəruridir. Elmi ədəbiyyatda ekstradisiya *qarışıq hüquqi xarakterli* institut kimi qiymətləndirilir. Bu institutun bir tərəfdən beynəlxalq hüquqi əməkdaşlıq mexanizmi olması, digər tərəfdən isə cinayət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə xidmət etməsi onun həm beynəlxalq hüquq, həm də cinayət prosessual hüququ ilə əlaqələndirilməsinə səbəb olur.

Bu kontekstdə ekstradisiya institutuna dair mövcud yanaşmalar aşağıdakı istiqamətlər üzrə qruplaşdırıla bilər:

1. *Beynəlxalq-siyasi prosedur kimi yanaşma:* Bu yanaşmaya əsasən, ekstradisiya iki dövlət arasında hüquqi və siyasi xarakter daşıyan, qarşılıqlı razılığa əsaslanan beynəlxalq prosedurdur. Burada ekstradisiya həm dövlətin suveren qərarvermə hüququna toxunan siyasi məsələ, həm də müqavilə və beynəlxalq öhdəliklərə əsaslanan hüquqi məsələ kimi qiymətləndirilir.

2. *Hüquqi əməkdaşlıq vasitəsi kimi yanaşma:* Bu baxımdan, ekstradisiya dövlətlər arasında cinayətkarlıqla mübarizədə qarşılıqlı həmrəylik, etimad və hüquqi yardım prinsipləri əsasında həyata keçirilən bir prosedurdur. Cinayət

törədildiyi ölkənin müraciəti əsasında həmin cinayəti törətmiş şəxsin olduğu ölkə tərəfindən onun təhvil verilməsi bu əməkdaşlığın praktiki nəticəsi kimi çıxış edir.

3. *Məhkəmə yurisdiksiyasının həyata keçirilməsi vasitəsi kimi yanaşma:* Bu yanaşmaya görə, ekstradisiya hazırda müəyyən bir dövlətdə olan şəxsin, cinayətə görə yurisdiksiyaya malik digər dövlətin məhkəmə orqanlarının qarşısında cavab verməsi üçün həmin dövlətə təhvil verilməsi prosesidir. Bu anlayış cinayət prosessual hüququ ilə daha sıx bağlıdır və ekstradisiyanı məhkəmə prosesinin ayrılmaz bir hissəsi kimi xarakterizə edir.

Beləliklə, ekstradisiya institutu həm dövlətlərarası hüquqi əməkdaşlığın bir forması, həm də cinayət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə xidmət edən kompleks hüquqi mexanizm kimi çıxış edir. Onun hüquqi təbiəti həm beynəlxalq müqavilələr, həm də milli qanunvericilik çərçivəsində qiymətləndirilməli və uyğun normativ-hüquqi mühitdə həyata keçirilməlidir [6, s. 601].

Yurisdiksiya baxımından digər bir nəzəri yanaşmaya görə, *ekstradisiya* tələb edən dövlətin sanksiya tətbiq etmək, yəni cəzalandırmaq səlahiyyətini müəyyən dərəcədə məhdudlaşdıran, dövlətlərarası qarşılıqlı razılığa əsaslanan *beynəlxalq hüquqi prosedur* kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşma, dövlətlərin suveren yurisdiksiyasına qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlıq prinsipləri çərçivəsində müəyyən hüquqi öhdəliklərin qəbul edildiyini vurğulayır.

Ekstradisiya institutuna dair müxtəlif hüquqi və nəzəri yanaşmalar nəzərə alındıqda, bu institutu ümumi və əhatəli şəkildə aşağıdakı kimi tərif etmək mümkündür:

Ekstradisiya bir dövlətin ərazisində törədilmiş və ya törədildiyi iddia edilən cinayətə görə barəsində cinayət təqibi və ya məhkəmə icraatı başlanan, yaxud məhkum edilmiş şəxsin (şübhəli, təqsirləndirilən və ya məhkum edilmiş şəxsin) cinayətin baş verdiyi dövlətdən qaçaraq digər bir dövlətin ərazisində gizlənməsi və ya oraya sığınması halında, həmin şəxsin cinayət mühakiməsinin aparılması və ya çıxarılmış hökmün icrası məqsədilə, cinayətin törədildiyi dövlətin rəsmi sorğusu və ya yerləşdiyi dövlətin təşəbbüsü əsasında tələb olunan dövlətə təhvil verilməsini tənzimləyən beynəlxalq hüquqi norma və prosedurlar toplusudur.

Bu tərif yalnız hüquqi mahiyyəti deyil, həm də ekstradisiyanın funksional məqsədini əhatə edir. Belə ki, ekstradisiya institutunun həyata keçirilməsi ilə aşağıdakı əsas məqsədlərə nail olunması nəzərdə tutulur:

1. *Cinayətin cəzasız qalmasının qarşısının alınması:* Ekstradisiya institutunun tətbiqində əsas məqsədlərdən biri, dünyanın istənilən nöqtəsində törədilən cinayətin hüquqi nəticəsiz qalmamasını təmin etmək və beynəlxalq miqyasda cəzasızlıq mühitinin formalaşmasına qarşı təsirli mexanizm yaratmaqdır. Bu, həm də beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən olan ədalətçilik və hüququn aliliyinin təmininə xidmət edir.

2. *Həç bir ölkənin cinayətkarlar üçün sığınacağa çevrilməsinin qarşısının alınması:* Ekstradisiya, cinayət törədərək başqa dövlətə sığınan şəxslərin toxunulmazlıq mühitində yaşamasına və hüquqi məsuliyyətdən yayınmasına

imkan verməmək məqsədi daşıyır. Bu yanaşma, cinayətkarlığa qarşı dövlətlərarası həmrəyliyin hüquqi forması kimi qiymətləndirilir.

3. *Təbii hakim qarşısında mühakimə olunma prinsipinin reallaşdırılması:* Cinayətkarların cinayəti törətdikləri ölkədə, yəni hadisənin baş verdiyi yerdə “*təbii hakim*” prinsipi əsasında mühakimə olunması, ekstradisiyanın hüquqi əsaslandırılmasını gücləndirən mühüm prinsiplərdən biridir. Bu, həm prosessual ədalətin, həm də sübutların yerində toplanması və qiymətləndirilməsi baxımından vacibdir.

4. *Cəmiyyətin təhlükəsizliyi və ictimai mənafehlərin qorunması:* Ekstradisiya vasitəsilə cinayətkarlığın qarşısının alınması və cəzanın labüdlüyü prinsipinin reallaşdırılması, geniş mənada cəmiyyətin hüquqi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət edir. Bu institutun tətbiqi ədalət mühakiməsinin tam şəkildə həyata keçirilməsinin mühüm vasitəsi kimi çıxış edir.

Nəticə etibarilə, ekstradisiya institutu yalnız texniki-hüquqi prosedur deyil, həm də beynəlxalq hüquqi əməkdaşlıq və ədalət prinsiplərinin praktiki daşıyıcısı olaraq dövlətlərin hüquq sistemləri arasında əlaqə yaradan və qlobal cinayətkarlığa qarşı birgə mübarizəyə töhfə verən fundamental hüquqi mexanizmdir.

2.3. Ekstradisiyanın tarixi və hüquqi əsasları

Ekstradisiya institutunun tarixi kökləri çox qədim dövrlərə dayanır. Bu anlayışın ilkin nümunələrinə Misir, Çin, Keldani və Assuriya-Babil kimi qədim Şərq sivilizasiyalarında rast gəlinirdi. Lakin bu dövrlərdə mövcud olan ekstradisiya halları müasir hüquqi sistemlərdə qəbul edilən dövlətlərarası hüquqi prosedur anlayışına tam şəkildə uyğun gəlmir. Əksinə, qədim dövrlərdə ekstradisiyaya dair əməliyyatlar daha çox hökmdarlar arasında dostluq və siyasi münasibətlərin nəticəsi olaraq formal hüquqi çərçivədən kənar şəkildə həyata keçirilmişdir.

Ən qədim yazılı ekstradisiya nümunələrindən biri, e.ə. 1294-cü ildə Misirdəki Assurlar ilə Anadoludakı Hititlər arasında baş vermiş Kadeş Müharibəsindən sonra bağlanmış və dünyanın ilk yazılı beynəlxalq müqaviləsi hesab edilən Kadeş Müqaviləsində əks olunmuşdur. Bu müqavilənin qarşılıqlı yardım və təhlükəsizliklə bağlı müddəalarına əsasən, krala qarşı üsyan etmiş şəxslər bir dövlətdən qaçaraq digər dövlətə sığındıqda, həmin şəxslərin geri qaytarılması və sığınma hüququnun tanınmaması razılaşdırılmışdı. Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, müqavilədə ekstradisiya olunan şəxslərə qarşı zülm edilməməsi və onların insani rəftara layiq görülməsi ilə bağlı qarşılıqlı öhdəliklər də nəzərdə tutulmuşdu. Bu, ekstradisiyanın yalnız cəzalandırma məqsədi daşmadığını, həm də müəyyən humanitar prinsiplərlə müşayiət olunduğunu göstərir [5, s. 31].

Qərb dünyasında isə ekstradisiya institutunun izlərinə Roma İmperiyası dövründə rast gəlinir. Həmin dövrdə ekstradisiya, imperiyanın hüquqi və siyasi nüfuzunun bir göstəricisi kimi tətbiq edilmiş, Roma yurisdiksiyası altında olmayan dövlətlərlə münasibətlərdə isə daha çox intiqam və təzyiq aləti kimi istifadə

olunmuşdur. Eyni zamanda, ekstradisiya tələbinin yerinə yetirilməməsi bəzi hallarda örtülü münaqişə və ya müharibəyə səbəb kimi də qiymətləndirilmişdir.

Ekstradisiya institutunun müasir hüquqi anlamda formalaşması və beynəlxalq hüquqi baza üzərində qurulması isə yalnız XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu dövrə qədər ekstradisiya prosedurları əsasən siyasi və ikitərəfli münasibətlər çərçivəsində, hüquqi normativ çərçivədən kənarda, subyektiv və qeyri-müəyyən əsaslarla həyata keçirilmişdir. Məhz 1828-ci ildə Fransa tərəfindən imzalanmış bir beynəlxalq müqavilədə ekstradisiya anlayışının müasir mənada ilk dəfə yer aldığı qəbul edilir. Bu müqavilə ilə birlikdə ekstradisiya hadisəyə bağlı siyasi qərar olmaqdan çıxaraq hüquqi və normativ əsaslara söykənən institusional bir forma almağa başlamışdır.

Bundan sonrakı dövrlərdə dövlətlər arasında bağlanan ikitərəfli ekstradisiya müqavilələri bu institutun hüquqi əsaslarının daha da möhkəmləndirilməsinə xidmət etmişdir. Bu müqavilələrdə ekstradisiyanın şərtləri, icrası və istisna halları kimi hüquqi mexanizmlər daha dəqiq müəyyənləşdirilmişdir. Dövlətlər tədricən bu məsələyə ya öz cinayət qanunvericiliyində, ya da xüsusi ekstradisiya qanunlarında yer verməyə başlamışlar.

Bu baxımdan, ekstradisiya institutuna dair ilk milli qanunun 1833-cü ildə Belçika dövləti tərəfindən qəbul edildiyi qeyd olunur. Bu qanunla ekstradisiya institutunun tətbiqi formaları və hüquqi şərtləri artıq dövlət səviyyəsində hüquq sisteminə inteqrasiya olunmuşdur. Beləliklə, XIX əsrdən etibarən ekstradisiya, yalnız praktiki və siyasi tədbir olmaqdan çıxaraq, beynəlxalq hüququn ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmiş və dövrün hüquqi inkişafı ilə paralel olaraq daim yenilənmişdir [8, s. 960].

İkitərəfli ekstradisiya müqavilələrinin əsaslı rol oynadığı erkən dövrlərdən fərqli olaraq, nəqliyyat vasitələrinin və kommunikasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafı, eləcə də cinayətlərin beynəlxalq xarakter daşması nəticəsində ekstradisiya hüququnun təkcə ikitərəfli müqavilələrlə tənzimlənməsi artıq kifayət etmədiyi aydınlaşmışdır. Bu şəraitdə çoxtərəfli beynəlxalq ekstradisiya müqavilələrinin hazırlanması və qəbul edilməsi zərurəti ortaya çıxmışdır.

Bu baxımdan, 1866-cı ildə Billot tərəfindən yazılmış “Cinayətkarların təqdim edilməsi” adlı əsər beynəlxalq ekstradisiya müqaviləsinin yaradılması ideyasının ilkin hüquqi mənbəyi kimi qiymətləndirilir. Daha sonra müxtəlif beynəlxalq komissiyalar, konfranslar və layihə mərhələləri vasitəsilə bu təşəbbüs formalaşmış və nəticədə 13 dekabr 1957-ci ildə Strasburqda imzalanmış *Ekstradisiya haqqında Avropa Konvensiyası* ilə ekstradisiya hüququnun beynəlxalq səviyyədə birləşdirilməsi və standartlaşdırılması istiqamətində əhəmiyyətli bir addım atılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən Konvensiya Avropa Şurasına üzv dövlətlər arasında ekstradisiya mexanizminin effektiv həyata keçirilməsində hələ də əsas hüquqi baza rolunu oynamaqdadır [14, s. 156].

Son dövrlərdə isə geri qaytarma hüququ sahəsində, xüsusilə Avropa və Şimali Amerika ölkələri arasında daha sıx hüquqi əməkdaşlıq və prosedurların sadələşdirilməsi istiqamətində mühüm islahatlar müşahidə olunur. Məsələn, Avropa İttifaqı üzv dövlətləri cinayət işlərində hüquqi yardımı gücləndirmək məqsədilə sürətləndirilmiş və sadələşdirilmiş ekstradisiya prosedurları tətbiq ediblər. Həmçinin, 2010-cu ildə ABŞ ilə Avropa İttifaqına üzv dövlətlər arasında ortaq ekstradisiya rejimi qəbul edilmiş, bu da beynəlxalq əməkdaşlığın səviyyəsini daha da yüksəltmişdir.

Bu yaxınlaşmanın arxasında, qloballaşmanın yaratdığı sərhədlərarası hərəkətililik və artan beynəlxalq cinayət təhlükəsi dayanır. Nəticədə, ekstradisiya institutunun səmərəliliyini artırmaq istəyən dövlətlər prosedur formallıqları azaldaraq, təhvil vermə əməliyyatlarını daha praktik və sürətli həyata keçirməyə çalışırlar.

Lakin bu inkişaf fərdlərin hüquqlarından dövlət maraqlarının üstün tutulması kimi tənqidlərə səbəb olur. Faktiki olaraq, təhvil vermə hüququnun təkamülü, 19-cu əsrin sonlarında dövlət maraqlarının fərdlərin hüquqları üzərində prioritetləşdirildiyi bir mərhələyə qismən geri dönüş kimi qiymətləndirilə bilər. Bu isə hüquqi balansın və insan hüquqlarının qorunmasının yeni çağırışlar qarşısında yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

2.3. Türk dövlətləri və islam hüququ kontekstində ekstradisiyanın tarixi inkişafı

Azərbaycan hüququnda ekstradisiya institutunun tarixi inkişafını və tətbiq formalarını araşdırarkən ilkin olaraq İslam hüququ dövrünə diqqət yetirmək vacibdir. İslam hüququnda ekstradisiya ilə bağlı ən erkən nümunələr əsasən sülh müqavilələrində öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan, 627-ci ildə Məkkədə Hz. Məhəmməd ilə müsəlman olmayan Qureyş tayfası arasında imzalanmış Hudeybiyyə Sülh Müqaviləsi ekstradisiyaya dair ilk hüquqi müddəalar kimi qəbul edilir və İslam hüququ tətbiqində bu institutun ilkin hüquqi modeli kimi önəm kəsb edir.

Ümumilikdə, İslam hüququnda ekstradisiya institutu mövcud olsa da, onun həyata keçirilməsi üçün dövlətlər arasında xüsusi və ya yazılı razılaşmaların mövcudluğu tələb olunurdu. O dövrdə isə ekstradisiya ilə bağlı hüquqi münasibətlər daha çox ticarət və sülh müqavilələrinin şərtlərində əks olunurdu və ayrıca ekstradisiya müqavilələri kimi tənzimlənmirdi. Bu isə institutun ümumi prinsiplərinin dəqiq və vahid şəkildə formalaşmasına imkan vermir, ekstradisiya məsələlərinin dövlətlərin siyasi və diplomatik mülahizələrinə əsaslanaraq fərqli yanaşmalarla həyata keçirilməsinə şərait yaradırdı [17, s. 42].

Türk dövlətləri, xüsusilə Osmanlı dövləti dövründə ekstradisiya institutunun tətbiqi ilkin mərhələdə xüsusi ekstradisiya müqavilələrinin bağlanmasıdan əvvəl bəzi sülh və ticarət müqavilələri vasitəsilə tənzimlənirdi. Məsələn, 1718-ci il Pasarofça, 1739-cu il Belqrad və 1774-cü il Kiçik Qaynarca müqavilələri bu cür hüquqi sənədlərə aid nümunələrdəndir. Bu müqavilələrdə ekstradisiya ilə bağlı müəyyən müddəalar nəzərdə tutulmaqla, dövlətlərarası hüquqi əməkdaşlığın ilkin mexanizmləri formalaşdırılırdı.

Osmanlı dövləti isə tam mənası ilə ilk ekstradisiya müqaviləsini 1874-cü ildə ABŞ ilə bağlamışdır. Lakin həmin müqavilə kapitulyasiya statusunda olduğundan, qarşılıqlıq prinsipi tam tətbiq edilməmişdir. Müqaviləyə əsasən, Amerika konsulluğu Osmanlıdan istənilən vaxt ekstradisiya tələb etmək hüququna malik idi. Daha sonra, 1917-ci ildə Almaniya ilə ekstradisiya barədə ikitərəfli müqavilə imzalanmışdır [19, s. 278].

Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı dövlətinin son dövrlərində xaricilərə tanınan kapitulyasiyalar ekstradisiya prosedurlarına ciddi məhdudiyyətlər gətirirdi. Bu səbəbdən, xarici vətəndaşların törətdikləri cinayətlərin məhkəməsi əsasən onların konsulluqları tərəfindən həyata keçirilirdi. Xarici vətəndaşlarla yerli əhali arasında baş verən cinayət işləri isə Osmanlı məhkəmələrinin yurisdiksiyasına daxil idi. Hətta, xaricilərin həbs edilməsi səlahiyyəti də konsulluqlarda idi. Əgər xarici vətəndaşlara qarşı məhkəmə hökmü çıxarılsaydı, onun icrası adətən həmin şəxsin vətəninə həyata keçirilirdi. Başqa sözlə, xaricilərə Osmanlı ərazisində məhkəmə yurisdiksiyasının tanınması ekstradisiya tələbinin zəruriliyini aradan qaldırırdı və bu baxımdan, ekstradisiya prosedurlarına ehtiyac olmurdu.

Azərbaycan kontekstində ekstradisiya institutu isə müasir dövrdə daha sistemli hüquqi tənzimləməyə məhz XX əsrin əvvəllərində, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönəmində və sonra Sovetlər Birliyi dönəmində doğru addımlar atılmışdır. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra isə ekstradisiya məsələləri həm beynəlxalq müqavilələrə qoşulmaq, həm də milli qanunvericiliyi müvafiq beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaqla tənzimlənmişdir.

Azərbaycan Respublikası “Cinayət işlərinə dair qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında” beynəlxalq konvensiyalara üzv olmaqla yanaşı, öz milli qanunvericiliyində də ekstradisiya institutunu tənzimləyən xüsusi normalar qəbul etmişdir. Hazırda Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin müvafiq maddələri və “Ekstradisiya haqqında” qanunları dövlətlərarası hüquqi yardımın həyata keçirilməsi üçün əsas hüquqi mexanizmləri müəyyən edir.

Bununla yanaşı, Azərbaycan həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli ekstradisiya müqavilələrinə qoşularaq beynəlxalq hüquqi əməkdaşlıqda fəal iştirak edir. Bu müqavilələr əsasında ekstradisiya prosedurları həm hüquqi səmərəlilik, həm də insan hüquqlarının qorunması prinsipləri çərçivəsində həyata keçirilir [2, s. 177].

III. Ekstradisiyanın hüquqi mənbələri

3.1. Beynəlxalq hüquqi mənbələr

Ekstradisiya hüququnun tənzimlənməsi əsasən beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə həyata keçirilir. Bu müqavilələr həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli xarakter daşıya bilər və regional və ya universal səviyyədə dövlətlərarası hüquqi əməkdaşlığı əhatə edir.

Dövlətlərin 19-cu əsrin əvvəllərindən etibarən ikitərəfli əməkdaşlıq müqavilələri imzalayaraq ekstradisiya məsələlərini tənzimləməsi tarixdə geniş yayılmış təcrübədir. Azərbaycan da hüquqi, ticarət və cinayət işləri üzrə müxtəlif ikitərəfli müqavilələr bağlamaqla bu sahədə fəal iştirak edir. Bu müqavilələrdə ekstradisiyaya dair müddəalar bəzən ümumi qarşılıqlı hüquqi yardım çərçivəsində, bəzən isə xüsusi ekstradisiya sazişləri şəklində müəyyən edilir.

Lakin ikitərəfli ekstradisiya müqavilələrinin vahid standartlarının olmaması və milli qanunvericiliklə müqavilə müddələrinin bir-birindən fərqlənməsi hüquqi tənzimləmələrin tətbiqində çətinliklər yaradır. Bu, dövlətlər arasında əməkdaşlığı və qarşılıqlı hüquqi yardımı məhdudlaşdırır, beynəlxalq cinayətkarlığa qarşı mübarizənin effektivliyini zəiflədir. Bu problem uzun müddətdir beynəlxalq hüquq praktikası və ədəbiyyatında əsas məsələlərdən biri kimi diqqət mərkəzindədir.

Bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün ekstradisiya hüququna dair qaydaların harmonizasiyası və mümkün qədər vahid standartların yaradılması vacibdir. Birləşdirmə ya ümumi müqavilə, ya da model saziş əsasında həyata keçirilə bilər ki, bu da mətn və terminologiyada vahidliyi təmin edir, yeni müqavilələr üçün örnək funksiyasını daşıyır və qarşılıqlı əməkdaşlığın səmərəliliyini artırır.

Ekstradisiya hüququnun əsas beynəlxalq sənədləri sırasında həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli müqavilələr yer alır. Onların içində ən önəmlisi 1957-ci ildə qəbul edilmiş “Ekstradisiya haqqında” Avropa Konvensiyasıdır (Strasburq Konvensiyası). Bu sənəd xüsusilə Avropa dövlətləri arasında ekstradisiya prosedurlarını normativ hüquqi əsaslarla tənzimləyir, hüquqi yardımlaşmanı gücləndirir və prosedurların effektivliyini artırır. Konvensiya Avropa Şurasının 11 üzvü tərəfindən imzalanmış və daha sonra üzv ölkələr tərəfindən ratifikasiya olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası da həmin konvensiyanı 17 may 2002-ci ildə ratifikasiya etmişdir.

Hal-hazırda bu konvensiyaya Avropa Şurasının 47 üzv dövləti ilə yanaşı, Avropa Şurası üzvü olmayan Cənubi Afrika, Cənubi Koreya və İsrail kimi ölkələr də tərəfdir. Konvensiyaya qoşulan ölkələr sırasında Almaniya, Azərbaycan, Fransa, Türkiyə, Rusiya, İtaliya və digər Avropa dövlətləri vardır [4, s. 893].

Konvensiyanın 28-ci maddəsi ekstradisiyanın effektivliyini artıran mühüm hüquqi mexanizmdir. Bu maddəyə əsasən, tərəf dövlətlərin əvvəlki imzaladıqları ikitərəfli ekstradisiya müqavilələrinin yalnız ekstradisiya ilə bağlı müddəaları qüvvədən düşür. Yəni Konvensiyaya üzv olan dövlətlər üçün həmin ekstradisiya prosedurları Avropa Konvensiyasının qaydaları ilə tənzimlənir. Əlavə olaraq, ikitərəfli müqavilələrin digər müddəaları, xüsusilə digər növ hüquqi əməkdaşlıqla bağlı olanlar qüvvədə qalır və həmin sahədə əməkdaşlıq davam etdirilir.

3.2. Milli hüquqi mənbələr

Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyində ekstradisiya məsələlərinə dair əsas hüquqi baza müvafiq qanunvericilik aktlarında müəyyən

edilmişdir. Əsas prinsiplərdən biri kimi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının vətəndaşlıq hüququnun təminatı adlanan 53-cü maddəsinin II hissəsində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşının heç bir halda Azərbaycan Respublikasından qovula və ya xarici dövlətə verilməsinin (ekstradisiya edilməsinin) ümumilikdə qadağan olunduğu əks olunmuşdur.

Konstitusiyaya həm vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını qoruyur, həm də dövlətin beynəlxalq hüquq öhdəliklərinə riayət etməsini təmin edir. Buna görə də vətəndaşların ekstradisiya edilməməsi prinsipi yalnız beynəlxalq hüquqa uyğun və Konstitusiyada nəzərdə tutulmuş hallarda istisna kimi qəbul edilir.

Ekstradisiya hüququnun sağlam və effektiv tətbiqi üçün milli və beynəlxalq normativ aktların qarşılıqlı uyğunluğu və tamamlayıcılığı zəruridir. Əks halda, normativ ziddiyyətlər institutun həyata keçirilməsini praktiki olaraq çətinləşdirir və ya mümkünsüz edə bilər. Digər tərəfdən, ekstradisiya beynəlxalq xarakter daşısa da, azadlıqdan məhrum ediləcək şəxsin hüquqlarının qorunması məqsədilə milli hüquq normalarında müvafiq qoruyucu mexanizmlərin mövcudluğu vacibdir. Bu isə institutun həm milli, həm də beynəlxalq hüquqi mənbələrlə tənzimlənməsini zəruri edir [1, s. 382].

Azərbaycanın milli hüququnda ekstradisiya institutunun əsas prosedur və prinsipləri Cinayət Məcəlləsi və Cinayət-Prosesual Məcəllə ilə tənzimlənir. Xüsusilə, Cinayət Məcəlləsinin 13-cü maddəsində ekstradisiya ilə bağlı mühüm müddəalar əks olunmuşdur. Bununla yanaşı, son illərdə ekstradisiya sahəsində xüsusi qanunvericilik aktlarının hazırlanması və qəbul edilməsi də müşahidə olunur ki, bu da institutun tətbiqinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edir.

Milli hüquq normalarında ekstradisiya prosesi ilə bağlı müddəalar, prosedur qaydaları və vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində konkret tələblər müəyyən edilmişdir ki, bu da Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərinə uyğunluğun təmin olunmasına xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 13-cü maddəsində ekstradisiya, yəni cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi ilə bağlı əsas müddəalar müəyyən edilmişdir. Bu maddənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlətlərarası hüquqi əməkdaşlıq çərçivəsində cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmaq üçün əsas yaradılır və şəxslərin müvafiq qaydada verilməsi təmin edilir. Bu proses həm beynəlxalq, həm də daxili hüquqi normalar əsasında tənzimlənir [2, s. 158].

Birinci olaraq, Azərbaycan vətəndaşlarının xarici ölkələrdə törətdikləri cinayətlərə görə həmin ölkələrə verilməsi qadağandır. Bu prinsip milli suverenlik və vətəndaşların hüquqlarının qorunması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə hallarda, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi əsasında həmin şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması təmin edilir.

Digər tərəfdən, Azərbaycanda yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslər və ya əcnəbilər barədə beynəlxalq müqavilələr və ölkəmizin müvafiq qanunları əsasında xarici dövlətlərə ekstradisiya prosesi həyata keçirilə bilər. Bu mexanizm beynəlxalq hüquqi yardımlaşmanın vacib hissəsini təşkil edir.

Əgər cinayət törətmiş şəxs xarici dövlətə verilmirsə və həmin əməlin Azərbaycanda cinayət sayılması müəyyən olunursa, o zaman həmin şəxs Azərbaycan hüquq sisteminə uyğun olaraq məsuliyyətə cəlb edilir. Bu mexanizm ədalətin təmin olunması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Nəhayət, beynəlxalq müqavilələrdə cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi ilə bağlı xüsusi müddəalar mövcuddursa, həmin müddəalar prioritet təşkil edir və tətbiq edilir. Bu isə dövlətlərin beynəlxalq hüquqa verdikləri önəmi və öhdəliklərini göstərir [18, s. 395].

IV. Cinayət işləri üzrə beynəlxalq hüquqi yardımda Azərbaycan Respublikasının mövqeyi və təcrübəsi

4.1. Azərbaycan Respublikasının hüquqi bazası

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq cinayət hüququ sahəsində fəal iştirak edən və beynəlxalq hüquqi yardım mexanizmlərinin tərkib hissəsi olan önəmli dövlətlərdən biridir. Qafqaz regionunda strateji geosiyasi mövqeyi və tranzit keçid roluna görə, Azərbaycan həm transmilli cinayətkarlığın hədəfi olmaqla, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq üçün əhəmiyyətli bir mərkəz kimi çıxış edir. Bu səbəbdən cinayət işləri üzrə hüquqi yardım sahəsində ölkə həm ikitərəfli sazişlər, həm də çoxtərəfli beynəlxalq konvensiyalar əsasında sistemli fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanın bu sahədə hüquqi bazası, əsasən, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, “Cinayət işləri üzrə hüquqi yardım haqqında” model konvensiyalar, BMT və Avropa Şurasının müvafiq beynəlxalq sənədləri, həmçinin ikitərəfli hüquqi yardım sazişləri ilə müəyyənləşdirilmişdir. Xüsusilə Azərbaycan Avropa Şurasının üzvü kimi, 1959-cu il tarixli Cinayət işləri üzrə hüquqi yardım haqqında Avropa Konvensiyasına və onun əlavə protokollarına qoşulmuş, bu da ölkənin Avropa hüquq sisteminə integrasiyasını və beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığa sadıqlığını nümayiş etdirir.

Təcrübədə Azərbaycana daxil olan və Azərbaycan tərəfindən edilən hüquqi yardım müraciətləri əsasən aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirilir:

- Ekstradisiya (təqsirləndirilən şəxslərin verilməsi);
- Cinayət işləri üzrə sübutların toplanması və ötürülməsi;
- Maliyyə cinayətlərinə və korrupsiyaya qarşı mübarizədə informasiya mübadiləsi;
- Birgə istintaq qruplarının təşkili.

Eyni zamanda, Azərbaycanın hüquqi yardım sahəsində fəaliyyəti regional geosiyasi çağırışlar, münafişələr və transmilli cinayətkarlığın artan mürəkkəbliyi kontekstində aparılır. Bu şəraitdə siyasi motivli müraciətlər, hüquqi yardımın rədd edilməsi və prosedurların ləngiməsi kimi problemlər də qarşıya çıxır [5, s. 24].

Bu bölmədə Azərbaycan Respublikasının cinayət işləri üzrə beynəlxalq hüquqi yardım sisteminə mövcud normativ-hüquqi bazası, ikitərəfli və

çoxtərəfli əməkdaşlıq formaları, habelə bu sahədəki təcrübə, uğurlar və qarşılaşdığı problemlər sistematik şəkildə təhlil ediləcəkdir [6, s. 605].

Azərbaycanın cinayət işləri üzrə beynəlxalq hüquqi yardımın hüquqi əsasları əsasən Cinayət-Prosessual Məcəllənin müvafiq maddələri və digər əlaqədar qanunvericilik aktlarında əksini tapmışdır. CPM-in müddəaları xarici dövlətlərlə hüquqi yardımın həyata keçirilməsi qaydalarını müəyyən edir və hüquq-mühafizə orqanları arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin edir.

Bununla yanaşı, Azərbaycan müxtəlif ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrin üzvü olaraq beynəlxalq əməkdaşlığın normativ hüquqi əsaslarını möhkəmləndirmişdir. Ölkə BMT-nin beynəlxalq müqavilələrini və Avropa Şurasının uyğun protokollarını ratifikasiya etməklə, cinayətkarlıqla mübarizədə global və regional səviyyədə əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirmişdir.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq ekstradisiya təcrübəsi bu sahədə bir neçə real və hüquqi əhəmiyyət daşıyan nümunə ilə zəngindir:

- *Ramil Səfərov işi (Macarıstan-Azərbaycan, 2012):* Azərbaycan Ordusunun zabiti Ramil Səfərov 2004-cü ildə NATO təlimləri çərçivəsində Macarıstanda Ermənistan zabiti öldürmüş və Macarıstanda məhkum edilmişdi. 2012-ci ildə Azərbaycan hökumətinin tələbi ilə o, cinayətkarların verilməsi haqqında Macarıstanla ikitərəfli müqavilə əsasında Azərbaycana ekstradisiya edildi. Bu hadisə hüquqi müstəvidə ekstradisiya prosedurunun mümkünlüyünü göstərsə də, siyasi müstəvidə mübahisələrə səbəb olmuşdu. Bununla belə, bu hadisə ekstradisiyanın beynəlxalq hüququn prinsipləri əsasında dövlətlər arasında reallaşmasının nadir, lakin mühüm nümunələrindən biridir.

- *Əli Qurbanovun ekstradisiyası (Türkiyə-Azərbaycan, 2022):* Azərbaycan hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən dələduzluq və maliyyə cinayətləri ittihamı ilə axtarışda olan Əli Qurbanov Türkiyə Respublikasında saxlanılmış və Azərbaycanla Türkiyə arasında hüquqi yardım və ekstradisiya haqqında müqavilə əsasında Azərbaycana təhvil verilmişdir. Bu hal iki dost və tərəfdaş ölkə arasında hüquqi əməkdaşlığın effektivliyini və ekstradisiya prosedurlarının praktik şəkildə necə işlədiyini nümayiş etdirir.

- *Fərhad Ağayevin ekstradisiyası (Rusiya-Azərbaycan, 2020):* Azərbaycan Cinayət Məcəlləsinin müxtəlif maddələri ilə təqsirləndirilərək beynəlxalq axtarışda verilmiş Fərhad Ağayevin Rusiya Federasiyasında saxlanılaraq Azərbaycana ekstradisiya edilməsi, MDB çərçivəsində hüquqi yardım haqqında müqavilənin praktik tətbiq nümunəsidir. Bu iş göstərir ki, regional mexanizmlər də effektiv ekstradisiya əməkdaşlığı üçün mühüm platformadır.

Bu praktiki nümunələr ekstradisiyanın hüquqi mexanizm kimi yalnız nəzəri deyil, həm də real siyasi-hüquqi şəraitdə uğurla tətbiq edilə biləcəyini sübut edir. Lakin belə prosedurların səmərəli və qanunauyğun aparılması üçün güclü müqavilə bazası, qarşılıqlı etimad və insan hüquqları standartlarına uyğunluq əsas şərtlərdir.

4.2. Beynəlxalq cinayət-hüquqi əməkdaşlıqda qarşılaşılan problemlər və onların aradan qaldırılması yolları

Azərbaycanın hüquq-mühafizə orqanları beynəlxalq cinayət işləri üzrə hüquqi yardımın həyata keçirilməsində bir sıra uğurlu əməkdaşlıq nümunələri ortaya qoymuşdur. Xarici ölkələrdən daxil olan hüquqi yardım sorğuları operativ şəkildə qiymətləndirilir, müvafiq istintaq və məhkəmə tədbirlərinin vaxtında və dəqiq icrası təmin olunur. Bu, beynəlxalq əməkdaşlığın effektivliyinin əsas göstəricilərindən biridir.

Bununla yanaşı, tətbiqdə müəyyən çətinliklərin mövcudluğu da müşahidə olunur. Onlar aşağıdakılardır:

- Müxtəlif ölkələrin hüquq sistemləri arasındakı fərqliliklər səbəbindən prosedur və qaydalarda uyğunsuzluqlar;
- Xarici hüquqi yardım sorğularının gecikməsi və ya tam olaraq cavablandırılmaması halları;
- Siyasi təsirlər və regionda mövcud geosiyasi gərginliklərin hüquqi yardım proseslərinə neqativ təsiri;
- Dil baryerləri və ekspertiza mütəxəssislərinin sayının məhdud olması.

Bu amillər hüquqi yardımın operativ və tam şəkildə həyata keçirilməsinə əngəl törədir, beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizədə müəyyən maneələr yaradır.

Azərbaycan cinayət işləri üzrə beynəlxalq hüquqi yardımın səmərəliliyini artırmaq məqsədilə aşağıdakı əsas istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir:

- Qanunvericilik islahatları: Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq mövcud normativ hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi və yeni qanunvericilik təşəbbüslərinin hazırlanması;
- Peşəkar kadrların hazırlanması: Hüquq-mühafizə orqanları və məhkəmə strukturlarında beynəlxalq hüquqi yardım sahəsində peşəkar təlimlərin, seminarların və ixtisasartırma proqramlarının genişləndirilməsi;
- Texnoloji dəstək: Hüquqi yardım sorğularının operativ, təhlükəsiz və şəffaf şəkildə icrası üçün müasir elektron informasiya və kommunikasiya sistemlərinin tətbiqi və inkişaf etdirilməsi;
- Regional və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi: Yeni ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrin bağlanması, mövcud sazişlərin yenilənməsi və əməkdaşlıq formatlarının təkmilləşdirilməsi [8, s. 620].

Bu istiqamətlər Azərbaycanın beynəlxalq hüquqi yardım mexanizmlərində iştirakının effektivliyini artırmaqla, ölkənin hüquq sisteminin global standartlara uyğunlaşdırılmasına və transmilli cinayətkarlıqla mübarizənin gücləndirilməsinə xidmət edir.

4.3. Statistik məlumatlar və müqayisələr

Azərbaycan Respublikasının ekstradisiya sahəsindəki fəaliyyətini əks etdirən statistik məlumatlar bu institutun tətbiqində həm normativ-hüquqi bazanın təcrübədə necə işlədiyini, həm də beynəlxalq əməkdaşlığın səviyyəsini göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir. Rəsmi mənbələrə əsasən, Azərbaycan Respublikası son illərdə bir sıra

xarici dövlətlərə ekstradisiya tələbləri göndərmiş və eyni zamanda digər dövlətlərdən daxil olmuş ekstradisiya sorğularına da cavab vermişdir.

Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu və Ədliyyə Nazirliyinin 2020–2024-cü illəri əhatə edən hesabatlarına əsasən:

- *2020-ci ildə:* 22 nəfərin ekstradisiyası üçün sorğu göndərilmiş, 17 nəfər Azərbaycan Respublikasına təhvil verilmişdir. Eyni ildə 12 xarici ölkədən 19 ekstradisiya tələbi daxil olmuşdur və 14-nə müsbət cavab verilmişdir.

- *2021-ci ildə:* 25 ekstradisiya tələbindən 20-si təmin olunmuş, 18 ölkədən 22 sorğu daxil olmuşdur.

- *2022–2023-cü illərdə:* artan beynəlxalq hüquqi əməkdaşlıq nəticəsində ekstradisiya sayı 30-u keçmişdir. Ən çox əməkdaşlıq Türkiyə, Rusiya, Ukrayna, Belarus və BƏƏ ilə qeydə alınmışdır.

- *2024-cü ilin ilk yarısında:* 14 nəfərlə bağlı ekstradisiya tələb edilmiş, bunlardan 9-u icra olunmuş, 5-i isə hüquqi əsaslara görə rədd edilmişdir. Ən çox tələb olunan cinayətlər: dələduzluq, qaçaqmalçılıq, qəsdən adam öldürmə və narkotik dövriyyəsi ilə bağlı olmuşdur.

Müqayisəli yanaşma baxımından, Azərbaycan ekstradisiya sahəsində postsovet ölkələri arasında orta aktivlik nümayiş etdirir. Məsələn:

- *Rusiya Federasiyası* ildə ortalama 150–200 ekstradisiya sorğusu icra edir.
- *Gürcüstan* 2021-ci ildə 31, 2022-ci ildə 27 nəfəri ekstradisiya etmişdir.
- *Azərbaycan* isə 2020–2024 arasında ildə orta hesabla 18–25 arası şəxsin ekstradisiyasını həyata keçirmişdir.

Bu məlumatlar göstərir ki, Azərbaycan beynəlxalq hüquqi yardımlaşmada daha sistemli və qarşılıqlı əsasda fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Lakin bəzi hallarda hüquqi qeyri-müəyyənliklər və siyasi çəkişmələr bəzi ekstradisiya sorğularının rədd olunmasına səbəb olmuşdur. Ümumi tendensiya ondan ibarətdir ki, Azərbaycan hüquqi baza baxımından müəyyən irəliləyişlər əldə etsə də, institusional mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi və daha şəffaf prosedurların tətbiqi sahəsində inkişaf potensialı qalmaqdadır.

Göstəricilər	Rəqəmlər / Faizlər
Daxil olan ümumi ekstradisiya sorğularının sayı	100-dən çox
Həyata keçirilmiş ekstradisiya halları	Təxminən 40
Rədd edilmiş ekstradisiya sorğuları	20-dən çox
Azərbaycan tərəfindən göndərilən hüquqi yardım sorğuları	Təxminən 60
Ən çox əməkdaşlıq edilən dövlətlər	Türkiyə, Rusiya, Ukrayna, Gürcüstan
<i>Ekstradisiyanın əsas səbəbləri:</i>	
– Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi	35%
– Maliyyə cinayətləri	25%
– İnsan alveri və zorakılıq	20%
– Digər cinayətlər	20%

Rədd edilmə səbəbləri:	
– Siyasi xarakterli cinayətlər	35%
– Şəxsin Azərbaycan vətəndaşı olması	30%
– İnsan hüquqları pozuntusu riski	20%
– Digər səbəblər (sənəd çatışmazlığı, prosedur pozuntusu və s.)	15%

Cədvəl 1. 2015–2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ekstradisiya və hüquqi yardım fəaliyyəti üzrə əsas göstəricilər

V. Ekstradisiya hüququnun təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər və nəticə

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüquqi yardım və ekstradisiya sahəsində bir sıra mühüm beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuş, milli qanunvericilikdə isə müvafiq hüquqi baza formalaşdırmışdır [15, s. 121]. Lakin beynəlxalq təcrübə və hüquqi tələblər nəzərə alınmaqla, müəyyən hüquqi mexanizmlərin dəqiqləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi zərurəti mövcuddur. Bu kontekstdə aşağıdakı əsas təkliflər irəli sürülür:

1. Azərbaycan vətəndaşlarının ekstradisiyası ilə bağlı hüquqi qeyri-müəyyənliklərin aradan qaldırılması

Cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi (ekstradisiya) haqqında Qanunun 3.1.1-ci maddəsinə aşağıdakı əlavənin edilməsi təklif olunur: *“Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı və üzv olduğu beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, Azərbaycan vətəndaşları başqa dövlətə verilmirlər”*.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Respublikası Roma Statutuna üzv olmadığından, hazırda Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinə ekstradisiya ilə bağlı öhdəlik daşımır. Gələcəkdə bu üzvlük reallaşarsa, bu sahə ayrıca tənzimlənməlidir.

2. Könüllüliyə əsaslanan ekstradisiya mexanizminin tətbiqi

Türkiyə Respublikasının qanunvericiliyində olduğu kimi, ekstradisiya prosesində könüllülük prinsipinin tətbiqi Azərbaycan qanunvericiliyində də nəzərdə tutulmalıdır. Bu mexanizmdə şəxs könüllü olaraq ekstradisiyanı qəbul edir, nəticədə prosedur daha sürətli və az formal xarakter daşıyır. Bununla yanaşı, şəxsin razılığı mütləq müdafiəçi və tərcüməçinin iştirakı ilə təmin edilməlidir.

3. Siyasi və hərbi cinayətlər istisnasının dəqiqləşdirilməsi

Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyində siyasi və hərbi cinayətlərə görə ekstradisiyanın qadağan edilməsi nəzərdə tutulsa da, “siyasi cinayət” anlayışı qanunvericilikdə kifayət qədər aydın və məntiqli şəkildə müəyyən edilməmişdir. Təklif olunur ki, bu anlayış aşağıdakı kimi qanuna daxil edilsin: *“Siyasi cinayət dedikdə, sırf siyasi motivlərlə törədilmiş, zorakılıq və şəxsi zərərə səbəb olmayan əməllər başa düşülür. Terror aktları və siyasi motivli zorakı əməllər bu istisnaya aid edilmir.”* Bu yanaşma hüquqi qiymətləndirmədə sabitliyi və obyektivliyi artıracaqdır [19, s. 287].

4. İnsan hüquqları zəmanətlərinə əsaslanan rəddetmə halları

Ekstradisiyanın insan hüquqlarının pozulması riski olan hallarda rədd edilməsi beynəlxalq hüquq normalarına uyğundur. Azərbaycan qanunvericiliyində bu prinsip aşağıdakı kimi daha dəqiq ifadə olunmalıdır: “*Əgər şəxsin ekstradisiya ediləcəyi dövlətdə işgəncəyə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara məruz qalacağına və ya ədalətli məhkəmə hüququnun təmin olunmayacağına dair ciddi əsaslar varsa, ekstradisiyaya yol verilmir*”. Bu prinsip Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququ ilə (məsələn, Soering v. UK, 1989 işi) tam uyğunluq təşkil edir.

5. *Ekstradisiya qərarının verilməsi mexanizminin aydınlaşdırılması*

Hazırkı qanunvericilikdə ekstradisiyaya dair son qərarın hansı orqan tərəfindən və necə verildiyi tam aydın deyil. Təklif olunur ki, bu prosedur müvafiq hüquqi aktla dəqiq tənzimlənərək ixtisaslaşmış vahid mərkəzi orqan (məsələn, Ədliyyə Nazirliyi nəzdində komissiya) tərəfindən koordinasiya edilsin. Bu cür institusional yanaşma vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsini gücləndirəcəkdir.

6. *Maddi sübutların və digər əşyaların verilməsi prosedurlarının rəqəmsallaşdırılması*

Beynəlxalq hüquqi yardım yalnız şəxslərin verilməsi ilə məhdudlaşmamalıdır; maddi sübutların, elektron məlumatların və digər əlaqəli məlumatların mübadiləsi də hüquqi yardımın mühüm hissəsidir [20, s. 367]. Bu məqsədlə rəqəmsal informasiya sistemlərinin yaradılması, təhlükəsiz məlumat mübadiləsi və texnoloji innovasiyaların tətbiqi zəruridir.

Azərbaycan Respublikasında ekstradisiya hüququ üzrə yaradılmış hüquqi və institusional baza beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə uyğundur. Lakin inkişaf edən hüquqi reallıqlar və transmilli cinayətkarlığın artması, bu sahədə əlavə normativ dəqiqləşdirmə və institusional təkmilləşdirmə zərurətini ortaya çıxarır. Yuxarıda təqdim olunan təkliflər həm vətəndaşların hüquqlarının qorunması, həm də dövlətin beynəlxalq hüquqi öhdəliklərinin effektiv yerinə yetirilməsi baxımından əhəmiyyətli hüquqi zəmanətlər formalaşdıracaqdır.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Abbasova, F.M. *Criminal procedure. Textbook. Special part*. Baku: Legal Publishing House, 2024, 524 pages. (in Azerbaijani / Abbasova F.M. *Cinayət prosesində xüsusi icraatlar. Dərslik. Xüsusi hissə*. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2024, 524 s.).
2. Abbasova, F.M. *Special procedures in the criminal process. Textbook*. Baku: Ecoprint, 2018, 192 pages. (in Azerbaijani / Abbasova, F.M. *Cinayət prosesində xüsusi icraatlar. Dərslik*. Bakı: Ecoprint, 2018, 192 s.).
3. Akalın, Mehmet. “Suçla mücadelede suçlu iadesi - temel hak ve hürriyetler ikilemi”. *Türk İdare Dergisi*, no. 478, 2014, pp. 263–284.
4. Akbulut, Berrin. *Ceza hukuku genel hükümler*. 11th ed. Ankara: Adalet Yayınevi, 2024, 1138 pages.

5. Armaoğlu, Fahir Hadi. “Belçika kaidesi ve siyasi suçluların iadesi meselesi”. *Adalet Dergisi*, no. 10, 1951, pp. 1–40.
6. Asgarova, Matanat Pasha. “Criminal procedure and forensic aspects of mutual legal assistance between states in criminal matters: Experience of Ukraine and the Republic of Azerbaijan”. Vol. 40, no. 72, 2022, pp. 591–607.
7. Asgarova, Matanat Pasha. “Trends in the development of legal assistance between the ECtHR and member states: Challenges and prospects”. *Evropský politický a právní diskurz*, 2025, pp. 19–28.
8. Bassiouni, M.Charif. *International extradition: United States law and practice*. 6th ed. New York: Oxford University Press, 2014, pp. 1330.
9. Blakesley, Christopher L. “Extradition between France and the United States: An exercise in comparative and international law”. *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, vol. 13, no. 4, 1980, pp. 653-697.
10. Commentary on the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan. Baku: Digesta, 2016, p. 1332. (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı: Digesta, 2016, s. 1332*).
11. Constitution of the Republic of Azerbaijan. (1995, November 12). URL: <https://e-qanun.az/framework/897> (last access: 20.01.2025).
12. Council of Europe. (1957, December 13). *European Convention on Extradition*. Strasbourg.
URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/24> (last access: 20.01.2025).
13. Council of Europe. (1959, April 20). *European Convention on Mutual Assistance in Criminal Matters*. Strasbourg.
URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/30> (last access: 20.01.2025).
14. Ergül, Ergin. *The European Court of Human Rights and Its Practice*. Ankara: Yargı Publishing, 2003, 360 pages.
15. Gafarov, M.S. “Some issues of differentiation of criminal proceedings according to individuals”. *Scientific and Pedagogical News of Odlar Yurdu University. Humanities Series*, no. 38, 2013, pp. 118–130. (in Azerbaijani / *Qafarov, M.S. “Cinayət mühakimə icraatının şəxslərə görə diferensiasiya edilməsinin bəzi məsələləri”. Odlar Yurdu Universitetinin elmi və pedaqoji xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2013, № 38, s. 118-130*).
16. Gungor, Gulin. “The European Convention on Extradition (SİDAS).” In: *Festschrift for Prof. Dr. Aysel Çelikel. Bulletin of Public International Law and Private International Law*, vol. 19, nos. 1–2, 1999–2000, pp. 93–101 (in Turkish / *Güngör, Gülin. “Suçluların iadesine dair Avrupa Sözleşmesi (SİDAS).” In: Prof. Dr. Aysel*

- Çelikel'e Armağan. Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, vol. 19, nos. 1–2, 1999–2000, pp. 93–101).
17. Lavrov, V. “Review of judgments due to newly discovered circumstances in the context of the right to a fair trial in civil cases.” *Entrepreneurship, Economy and Law*, no. 6, 2020, pp. 39–43. (in Russian / Лавров, В. «Пересмотр судебных решений по вновь открывшимся обстоятельствам в контексте права на справедливое судебное разбирательство по гражданским делам». *Предпринимательство, Экономика и Право*, № 6, 2020, с. 39–43.).
18. Ozen, Mustafa. “The Principle of Non bis in idem (No one shall be tried twice for the same act).” *Gazi University Faculty of Law Review*, vol. XIV, no. 1, 2010, pp. 389–417 (in Turkish / Özen, Mustafa. “Non bis in idem (Aynı fiilden dolayı iki kez yargılama olmaz) ilkesi”. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, vol. XIV, no. 1, 2010, pp. 389–417).
19. Ulutas, Ahmet. “The Need for Terminological Unity in Turkish Extradition Law and an Evaluation of the Turkey–Tunisia Agreement in This Regard.” *Gazi University Faculty of Law Review*, vol. XVI, no. 3, 2012, pp. 267–296 (in Turkish / Ulutaş, Ahmet. “Türk geri verme hukukunda terminoloji birliği ihtiyacı ve bu açıdan Türkiye-Tunus sözleşmesinin değerlendirilmesi.” *Gazi Üniversitesi Fakültesi Dergisi*, vol. XVI, no. 3, 2012, pp. 267–296).
20. Wise, Edward M. “The political offence exception to extradition: The delicate problem of balancing the rights of the individual and the international public order by Christine van den Wijngaert”. *The American Journal of Comparative Law*, vol. 30, no. 2, 1982, pp. 362–371.

Legal assistance and extradition in criminal matters: current challenges and legal issues in international cooperation

LALA MAMMADOVA*

Abstract

In the 21st century, the dynamic shifts in geopolitical realities and the increasing complexity of the international security environment have significantly impacted inter-state legal cooperation mechanisms in criminal matters. The global rise of transnational crime, terrorism, and cybercrime has heightened the relevance of mutual legal assistance and extradition frameworks

* Ph.D. in Law / Lecturer, Faculty of Humanities and Social Sciences, Karabakh University / Lecturer, Department of Criminal Procedure, Faculty of Law, Baku State University / email: lala.mammadova@karabakh.edu.az

between states. A primary challenge within these cooperation forms is maintaining a balance between the principle of sovereignty and the protection of human rights. This article systematically analyzes the normative foundations, practical applications, and challenges of legal assistance and extradition mechanisms in criminal cases. The research is conducted within the context of the national legislation of the Republic of Azerbaijan, international treaties, and European legal standards. It also assesses the influence of geopolitical factors and political pressures on legal procedures as impediments to effective legal assistance. Additionally, constitutional principles such as the prohibition of extradition of citizens and safeguards against inhuman treatment risks are emphasized. A comparative approach is employed, examining European Conventions, Islamic law perspectives, and practices of Turkic states. The article concludes with practical recommendations for improving legal cooperation through digitalization, voluntary extradition procedures, and enhancement of normative legal frameworks. The goal is to strengthen the legal sustainability of international cooperation while reinforcing human rights protection.

Keywords: legal assistance in criminal matters, extradition, international cooperation, geopolitical challenges, criminal law, human rights.

**Правовая помощь и экстрадиция
по уголовным делам: актуальные проблемы
и правовые вызовы в международном сотрудничестве**

ЛАЛА МАМЕДОВА*

Резюме

В XXI веке динамичные изменения геополитических реалий и усложнение международной безопасной среды существенно повлияли на механизмы межгосударственного правового сотрудничества по уголовным делам. Рост транснациональной преступности, терроризма и киберпреступности на глобальном уровне повысил актуальность институтов взаимной правовой помощи и экстрадиции между государствами. Основной задачей в данных формах сотрудничества является сохранение баланса между принципом суверенитета и защитой прав человека. В статье системно анализируются нормативные основы, практика применения и проблемы механизмов правовой помощи и

* Доктор философии по праву / Преподаватель, Факультет гуманитарных и социальных наук, Карабахский Университет / Преподаватель, Кафедра уголовного процесса, Юридический факультет, Бакинский Государственный Университет / email: lala.mammadova@karabakh.edu.az

экстрадиции по уголовным делам. Исследование проводится в контексте национального законодательства Азербайджанской Республики, международных договоров и европейских правовых стандартов. Особое внимание уделяется влиянию геополитических факторов и политического давления на правовые процедуры, как факторам, препятствующим эффективной правовой помощи. Также рассматриваются конституционные принципы, такие как запрет экстрадиции граждан и гарантии защиты от бесчеловечного обращения. Применяется сравнительный подход с изучением европейских конвенций, исламского права и практики тюркских государств. В заключении статьи приведены практические рекомендации по совершенствованию правового сотрудничества посредством цифровизации, процедур добровольной экстрадиции и повышения нормативно-правовой базы. Цель – укрепить правовую устойчивость международного сотрудничества и одновременно усилить защиту прав человека.

Ключевые слова: *правовая помощь по уголовным делам, экстрадиция, международное сотрудничество, геополитические вызовы, уголовное право, права человека.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 01.02.2025

Çapa qəbul: 11.09.2025

CINAYƏT PROSESİNİN PRİNSİPLƏRİ KONTEKSTİNDƏ İBTİDAİ ARAŞDIRMANIN HƏRTƏRƏFLİLİYİ, TAMLIĞI VƏ OBYEKTİVLİYİ TƏLƏBİ

ZÜBEYDƏ RÜSTƏMLİ*

Annotasiya

Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilikdə verilmiş legal tərifə görə, ibtidai araşdırma cinayət işi üzrə ibtidai istintaq və təhqiqat növündə məhkəməyədək aparılan icraatdır. İbtidai araşdırma cinayət mühakimə icraatının bir mərhələsi olmaqla yanaşı, hüquq-mühafizə xarakteri kəsb edən cinayət-prosessual fəaliyyətdir. Bu fəaliyyətin əhəmiyyəti ondadır ki, məhz onun vasitəsilə cinayət işinə məhkəmədə mahiyyəti üzrə baxılması üçün zəruri materiallar və sübutlar toplanır, cinayət törətməkdə şübhəli bilinən şəxslərə kifayət qədər dəlillər əsasında rəsmi ittiham elan edilir, hazırlanan cinayətlərin qarşısı alınır, yeni cinayətlərin törədilməməsi üçün zəruri profilaktik tədbirlər görülür. İbtidai araşdırmanın qanuni və keyfiyyətli şəkildə həyata keçirilməsi gələcəkdə ədalət mühakiməsinin də səmərəli bir şəkildə həyata keçirilməsi və ədalətli məhkəmə qərarının çıxarılması üçün zəmin yaradır. Eyni zamanda, ibtidai araşdırma zamanı yol verilən qanun pozuntuları, eləcə də, ibtidai araşdırmanın keyfiyyətsiz şəkildə həyata keçirilmiş olması gələcəkdə ədalət mühakiməsinin də səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. Bununla əlaqədar olaraq ibtidai araşdırma mərhələsinə qarşı qanunda bir sıra tələblər təsbit edilir. Bu tələblərə ciddi riayət edilməlidir. İbtidai araşdırmanın hərtərəfli, tam və obyektiv olmasına dair tələb onlardan biridir. Bu tələbin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o cinayət-prosessual qanunvericiliyin yalnız bir normasında deyil, eyni zamanda bir neçə normasında və fərqli institutların nizamlanması ilə əlaqədar təsbit edilmişdir. Belə ki, bu tələbə həm cinayət mühakimə icraatının vəzifələri sırasında, həm cinayət mühakimə icraatının prinsip-normalarında, həm də cinayət təqibini həyata keçirən səlahiyyətli dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinin öhdəlikləri sırasında və s. rast gəlmək mümkündür. Başqa sözlə, bir tərəfdən baxılan tələb cinayət prosesinin müxtəlif institutlarına təsir edir, digər tərəfdən isə cinayət prosesinin müxtəlif institutları baxılan tələbə öz təsirini göstərir. Bu anlamda, cari məqalədə ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinə cinayət prosesinin ayrı-ayrı prinsiplərinin təsiri məsələlərinin araşdırılmasına cəhd göstərilmişdir.

Açar sözlər: cinayət prosesi, ibtidai araşdırma, hərtərəflilik, obyektivlik, tamlıq, prinsiplər, qarşılıqlı əlaqə, doktrina, qanun, qısa formullar.

* Doktorant / Bakı Dövlət Universitetinin Cinayət prosesi kafedrası / email: zubeyda.v@gmail.com

I. Giriş

Azərbaycan Respublikasının 14 iyul 2000-ci il tarixində qəbul edilmiş, 01 sentyabr 2000-ci il tarixində qüvvəyə minmiş Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (bundan sonra CPM) 7.0.22-ci maddəsinə əsasən, ibtidai araşdırma cinayət işi üzrə ibtidai istintaq və təhqiqat növündə məhkəməyədək aparılan icraatdır. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, qanunlar cəmiyyət təsisatlarının işlək şəkildə qalmasına kömək edir (məsələn, insanlar işləmək üçün özlərini kifayət qədər təhlükəsiz hiss edirlər, vətəndaşlar təhlükəsiz səyahət edə bilirlər, insanlar şəxsi əşyaları üçün çox narahat olmurlar). Bununla belə, qanunların mövcudluğu cinayətkar (qanunların yaratdığı sərhədləri aşanlar) dediyimiz insanlar sinfini də yaradır. Bu işə hüquq-mühafizə orqanları üçün bu insanlar haqqında araşdırma aparmaq, onları həbs etmək və mühakimə edilmək üçün məhkəməyə göndərilmək öhdəliyi yaradır [3, s. 4]. İbtidai araşdırma kimi bir institutun mövcudluğu qeyd edilən amillərlə bağlıdır. Hüquq-mühafizə orqanları bu öhdəliyini yerinə yetirərkən qanuna riayət etməli və bir sıra məsələlərə diqqət etməlidirlər – şəxs tutularkən Miranda qaydalarına (*Miranda warnings*) əməl edilməlidir, yəni şəxs tutularkən ilk dəfə dindiriləndə öz hüquqları barədə xəbərdar edilmiş olmalıdır, toplanan sübutlar məhkəmə tərəfindən qəbul edilən olmalıdır, insanların həbs edilməsi, yaxud onların evində axtarış aparılması üçün kifayət qədər əsaslar mövcud olmalıdır və s. [4, s. 104]. Hər bir ölkədə ibtidai araşdırmaya qarşı yönələn tələblərin dairəsi fərqli ola bilər, yəni hansısa ölkədə ibtidai araşdırmaya daha çox tələb (məsələn, Azərbaycan cinayət prosesində ibtidai araşdırmadan qanunvericilik səviyyəsində hərtərəfli, tam və obyektiv olmaq tələb olunur, amma başqa dövlətlərin qanunvericiliyində belə tələb olmaya da bilər), hansısa ölkədə daha az tələb nəzərdə tutula bilər. Bununla belə, ibtidai araşdırma metodlarının qanuni olmasına dair tələb hər zaman nəzərə alınmalıdır [11, s. 21]. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququndan irəli gələn təminatlar təkcə məhkəməyə deyil, həm də məhkəməyə qədər olan mərhələlərə aiddir [12].

İbtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi tələbi ibtidai araşdırma fəaliyyətinin cavab verməli olduğu əsas tələblərdən biridir. İbtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi dedikdə, araşdırma zamanı təkcə ifşaedici dəlillərin deyil, bəraətverici dəlillərin də axtarılıb tapılmasının vacibliyi başa düşülür. Hərtərəflilik tələbi, həmçinin, məsuliyyəti ağırlaşdıran hallarla yanaşı, məsuliyyəti yüngülləşdirən halların da müəyyən edilməli olmasını nəzərdə tutur. Bu tələb ibtidai araşdırmanı ittihamyönümlü olmaqdan qoruyur. İbtidai araşdırmanın tamlığı dedikdə, əməlin dürüst tövsifi üçün müəyyən edilməsi zəruri olan, sübuta yetirilməsi tələb edilən bütün halların araşdırılmasının zərurəti başa düşülür. Bu tələbə riayət edilməməsi ibtidai araşdırmanın natamam aparılması, təqsirli şəxslərin məsuliyyətdən kənarda qalması, cinayət nəticəsində dəymiş zərərin həcmnin dürüst şəkildə müəyyən edilməməsi, əməlin səhv tövsifi, zəruri sübutların diqqətdən kənarda qalması və s. bu kimi neqativ risklər

yaradır. İbtidai araşdırmanın obyektivliyi dedikdə, cinayət-prosessual fəaliyyətin qərəzsiz bir şəraitdə, istintaq orqanının vəzifəli şəxslərinin işin nəticəsinə və barəsində icraat aparılan şəxslərə münasibətdə hər hansı şəxsi-qərəzinin, yaxud önyarğısının istisna edildiyi bir mühitdə aparılması nəzərdə tutulur.

Cinayət təqibi ilə bağlı bütün halların tam, obyektiv və hərtərəfli araşdırılmalı olması tələbi, müəyyən anlamda, cinayət-prosessual fəaliyyətə yönəlmiş universal tələb hesab edilə bilər. Belə ki, bu tələbə cinayət mühakimə icraatının vəzifələri sırasında (CPM, m. 8.0.3.); cinayət prosesinin prinsip-normalarının tərkib elementi kimi məhkəmənin müvafiq vəzifələri sırasında (məsələn, CPM, m. 28.4.1.); cinayət təqibini həyata keçirən səlahiyyətli dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinin öhdəlikləri sırasında (məsələn, CPM, m. 85.2.1.); sübutların qiymətləndirilməsi meyarları sırasında (CPM, m. 145.2.) və s. rast gəlinir. Bundan əlavə, cinayət təqibi ilə bağlı bütün halların tam, obyektiv və hərtərəfli araşdırılması bir sıra cinayət-prosessual hüquq institutlarının realizə edilməsi zamanı əsas meyar kimi çıxış edir (məsələn, CPM-in 121.2-ci, 211.3-cü, 290.2.10-cu və s. bu kimi maddələri).

Göründüyü kimi, cinayət təqibi ilə bağlı bütün halların hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılmalı olması tələbi cinayət-prosessual fəaliyyətin bir çox istiqaməti, cinayət-prosessual hüququn bir çox təməl institutu üçün olduqca vacibdir.

Cari məqalədə ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi tələbinə cinayət prosesinin ayrı-ayrı prinsiplərinin təsiri məsələlərinin araşdırılmasına cəhd göstərilmişdir. Çünki CPM-in 9.2-ci maddəsinə görə, əgər cinayət mühakimə icraatının həyata keçirilməsi zamanı cinayət prosesinin prinsipləri, yaxud şərtləri pozulmuş olarsa, bu pozuntular ona səbəb ola bilər ki, cinayət təqibi üzrə icraat artıq başa çatmış olsa da, bütövlükdə etibarsız sayılsın və ya bu icraatın həyata keçirilməsi zamanı qəbul edilmiş ayrı-ayrı prosesual qərarlar ləğv edilsin, yaxud belə icraat gedişatında toplanmış dəlil və materiallar sübut kimi öz əhəmiyyətini itirsin. Bu anlamda, növbəti sual maraqlıdır: İbtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi tələbi cinayət prosesinin ayrı-ayrı prinsipləri ilə hansı qarşılıqlı əlaqədə çıxış edir? Bu sualın cavablandırılmasının praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əgər biz, ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinə dair tələbin cinayət prosesinin hansı prinsipi ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu aydınlaşdırsaq, ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinə dair tələbin pozulduğu hallarda cinayət prosesinin hansı prinsipinin hansı elementinin pozulmuş olması, yaxud bunun üçün təhdidin yaranmış olması barədə nəticəyə gələ bilərik.

II. İbtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinə cinayət prosesinin ayrı-ayrı prinsiplərinin təsiri

Professor F.M.Abbasovanın qeyd etdiyi kimi: *“Cinayət prosesinin prinsipləri məcmu halında cinayət prosesinin təbiətini, mahiyyətini, məzmununu müəyyən edir və bütün prosesual institutların təşkil edilməsi və fəaliyyət*

göstərməsinin təməlinə durur. Bu prinsiplər ibtidai araşdırma, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının fəaliyyətinin həm siyasi, həm də prosessual istiqamətlərini müəyyən etməklə, özündə siyasi və hüquqi baxışlarla yanaşı, fəlsəfi baxışları da ifadə edirlər” [1, s. 89]. Cinayət prosesinin prinsipləri cinayət-prosessual hüququn bütün institutlarına, qaydalarına, tələblərinə və şərtlərinə təsir göstərdiyi üçün ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi tələbinə, demək olar ki, cinayət prosesinin hər bir prinsipinin (sırf məhkəmə icraatı ilə bağlı olan prinsiplər istisna olmaqla) işığında baxmaq mümkündür.

İbtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi üçün qanunçuluq prinsipinin əhəmiyyəti danılmazdır. Qanunçuluq prinsipi cinayət mühakimə icraatının bütün mərhələlərinin hüquqi prosedurlarına, hüquqi üsullarına, hüquqi vasitələrinə, prosessual formasına, eləcə də, subyektlərinin hüquqi statusuna ciddi təsir göstərir. Konstitusiyanın 26-cı maddəsinin I hissəsi hər kəsə öz hüquq və azadlıqlarını qanunda qadağan edilməmiş üsullardan və vasitələrdən istifadə etməklə müdafiə etmək imkanı versə də, söhbət dövlətin müvafiq orqanlarının səlahiyyətli subyektlərindən getdikdə, onlar öz peşə funksiyalarının həyata keçirilməsi ilə bağlı üsul və vasitələr seçimində bu qədər sərbəst deyildirlər. Dövlət orqanlarının səlahiyyətli subyektləri, xüsusilə də cinayət mühakimə icraatında müxtəlif vəzifələri yerinə yetirən prosessual şəxslər öz səlahiyyətlərinin icrası üçün üsul və vasitələr seçərkən qüvvədə olan qanunvericiliyin həddlərində hərəkət etmək məcburiyyətindədirlər. Hətta onlar yekun nəticə kimi leqal və legitim bir məqsəd, məsələn, cinayətkarlığa qarşı mübarizə məqsədi, əsl həqiqətin üzə çıxarılması məqsədi, yaxud bizim tədqiqat mövzusunə uyğun olaraq, ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyini, obyektivliyini və tamlığını təmin etmək məqsədi izləsələr də, bu subyektlər qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilikdə nəzərdə tutulmamış, qaydaları nizamlanmayan, yaxud ümumiyyətlə, qadağan edilmiş üsul və vasitələrdən istifadə etməkdə haqlı deyillər. Bu anlamda, qanunçuluq prinsipi cinayət prosesini aparan səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyinə, obyektivliyinə və tamlığına nail olmaq üçün tətbiq edilə biləcək hər cür prosessual vasitənin (istintaq hərəkəti, qətimkan tədbiri, sübut növü və s.) leqallıq həddlərini müəyyən edir. Qanunçuluq prinsipinin pozulması ilə tətbiq edilmiş istənilən prosessual üsul və vasitə zahirən cinayət mühakimə icraatının bu və ya digər vəzifəsinin həlli üçün nə dərəcədə səmərəli görünmüş olsa da, yekun nəticə olaraq hüquqi qüvvəsi olmayan hesab ediləcəyi üçün ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyinə, obyektivliyinə və tamlığına nail olmaq işinə heç bir töhfə verə bilməyəcəkdir, hətta əksinə, bütövlükdə icraatın, yaxud ayrı-ayrı prosessual hərəkətlərin qanunçuluq rejiminin pozulması ilə həyata keçirilməsi ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyinə, obyektivliyinə və tamlığına bərpa edilməsi mümkün olmayan ciddi zərər vura bilər.

Qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik prinsipinin də ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Bu prinsipin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, qanun və məhkəmə

qarşısında hər kəs bərabərdir, heç kəs hər hansı əlamətinə (məsələn, qulluq mövqeyinə, siyasi mənsubiyyətinə və s.) görə, hətta yüksək dövlət vəzifəsi tutsa da, cinayət əməlinə görə məsuliyyətin labüdlüyü qaydasından kənarda qala bilməz. Doğrudur, qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilik ağlabatan hüquqi-siyasi mülahizələrə görə bir sıra xüsusi statuslu subyektlərin (məsələn, dövlət başçısı, hakimlər, ombudsman və s.) cinayət təqibinin mümkün olması üçün xüsusi şərtlər müəyyən edir. Lakin diqqət etmək lazımdır ki, barəsində bəhs etdiyimiz şəxslərin xüsusi statusu onların cinayət təqibini ümumiyyətlə istisna edən, onları ümumiyyətlə cinayət məsuliyyətindən azad edən, yaxud onların əməllərinin ümumiyyətlə cinayət olmasını aradan qaldıran hal kimi nəzərdən keçirilmir. Belə status sadəcə olaraq, bu şəxslərin cinayət təqibinə məruz qala bilməsi üçün spesifik prosedurların tətbiq edilməli olmasını şərtləndirir. Bu anlamda, qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik prinsipi ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi üçün zəruri olan hallarda istisnasız olaraq, hər kəsin cinayət mühakimə icraatına cəlb edilə bilməsi üçün sarsılmaz zəmin yaradır.

İbtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi üçün konstitusion hüquq və azadlıqların təminatı prinsipinin də mühüm əhəmiyyəti mövcuddur. Həmin prinsipin qüvvədə olan CPM-in 12-ci maddəsində təsbit edilməsinin hüquqi texnikasına diqqət yetirsək, görürük ki, onun məzmununda cinayət mühakimə icraatına bu və ya digər formada cəlb edilmiş şəxslər üçün müəyyən hüquqlar, cinayət prosesini aparan səlahiyyətli şəxslər üçün isə bir sıra öhdəliklər və məhdudiyyətlər (qadağalar) nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, CPM-in 12.3-cü maddəsi, faktiki olaraq, Konstitusiyanın 26-cı maddəsinin I hissəsindəki ideyanı təkrarlamaqla, cinayət mühakimə icraatına bu və ya digər formada cəlb edilmiş hər bir şəxsə qanunda qadağan edilməmiş üsullardan və vasitələrdən istifadə etməklə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etməyə hüquq verir. Bu prosessual xarakterli hüquq insan haqlarının və azadlıqlarının müxtəlif sferalarını əhatə etdiyi kimi, ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinə təsir göstərən hüquq kimi də çıxış edir. Həqiqətən də, cinayət mühakimə icraatında iştirak edən hər bir şəxs qanunla qadağan edilməmiş üsullardan və vasitələrdən istifadə edərək öz hüquq və azadlıqlarını müdafiə edərkən istər birbaşa, istərsə də, dolayısı ilə ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinin təminatına da töhfə vermiş ola bilər. Məsələn, cinayət prosesinin iştirakçısı öz maraqlarının müdafiəsi üçün qanun yollarla sübut kimi istifadə edilə biləcək əşya, yaxud sənədlər toplayaraq, onları səlahiyyətli şəxslərə təqdim edirsə, həmin əşya və ya sənədlər iş üzrə icraatın sonrakı gedişatı və nəticədə həlli üçün real əhəmiyyət kəsb etdiyində, bu, həm konkret şəxsin maraqlarının müdafiəsi baxımından, həm də ümumilikdə ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi baxımından səmərəli vasitə kimi çıxış edir. Həmçinin, artıq qeyd edildiyi kimi, CPM-in 12-ci maddəsi müəyyən qadağalar da nəzərdə tutur (məsələn, CPM-in 12.5-ci maddəsi). Bu isə o deməkdir ki, ibtidai araşdırma fəaliyyəti zamanı həmin qadağalara ciddi əməl edilməlidir, əks təqdirdə, yəni bu qadağalar nəzərə

alınmadan həyata keçirilmiş istənilən prosesual hərəkət, qəbul edilmiş istənilən prosesual qərar öz leqallıq xassəsini itirəcəkdir ki, bu da yekunda ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinə xələl gətirə bilər.

Şərəf və ləyaqətə hörmət prinsipi də məzmununda əks etdirdiyi qadağalar baxımından ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinin təminatı kontekstində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qüvvədə olan qanunvericilik prosesual icraatın gedişatında insanın şərəf və ləyaqəti, eləcə də həyat və sağlamlığı üçün təhdid yaradan hər cür prosesual hərəkətlərin yerinə yetirilməsini və prosesual qərarların qəbul edilməsini qadağan edir. İbtidai araşdırma fəaliyyəti hər zaman müxtəlif hüquqi və etik dilemmalarla müşayiət olunur. Bu dilemmaların həlli zamanı doğru qaydaların seçilməməsi, təməl prinsiplərin diqqətə alınmaması yekun nəticənin hüquqi qüvvəsinə neqativ təsir göstərmək riski daşıyır. Cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin ləyaqətini sona qədər gözləmək tələbi ilə törədilmiş, yaxud hazırlanmaqda olan ağır bir cinayətin üstünün açılması vəzifəsi arasındakı dilemma da bu qəbildəndir. Məsələn, fərz edək ki, əhalinin sıx toplaşdığı yerlərdən birində partlayış törətmək niyyətində olan terrorçu dəstənin bir üzvü hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən yaxalanmışdır. Həmin şəxs isə dindirmələr zamanı partlayışın harada törədiləcəyi barədə ifadə verməkdən imtina edir. Bu halda hüquq-mühafizə orqanı dilemma qarşısında qalır. Belə ki, bir tərəfdən qanun nəyin bahasına olursa, olsun, o cümlədən, cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin ləyaqətinə təhdid yaratmaqla (məsələn, onu insan ləyaqətini alçaldan şərəitdə saxlamaqla ifadə verməyə vadar etməklə) partlayışın törədiləcəyi yerin müəyyən edilməsinə qadağa qoyur, digər tərəfdən isə bəlkə də yüzlərlə insanın həyatına real təhlükə mövcuddur. Şərəf və ləyaqətə hörmət prinsipi məhz belə ağır dilemmalar yaranan zaman rəhbər tutulmalı olan prinsiplərdəndir. Başqa sözlə, ilk baxışdan ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyini təmin etməkdən ötrü nəyin bahasına olursa, olsun müəyyən addımların atılması dərhal səmərə verən vasitə kimi görünsə də, şərəf və ləyaqətə hörmət prinsipi kimi təməl müddəalar hüquq-mühafizə fəaliyyətinin həm leqal, həm də legitim həddlərini müəyyən edir.

Azadlıq hüququnun təminatı prinsipi də ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi üçün vacib prinsiplərdən biridir. Belə ki, bu prinsipin əsas ideyasına görə, azadlıq hüququ yalnız müstəsna hallarda, ən son tədbir kimi məhdudlaşdırılmalıdır. Bu anlamda, ibtidai araşdırma zamanı təqsirləndirilən şəxs cinayət prosesinin digər iştirakçılarına qeyri-qanuni təsirlər göstərmək, işin qanuni və əsaslı şəkildə həlli üçün əhəmiyyətli olan əşyaları, sənədləri, yaxud digər materialları gizlətmək, onları saxtalaşdırmaq təhlükəsi daşıyarsa, yaxud özü hüquq-mühafizə orqanlarından qaçıb gizlənməyə meyilli olarsa (bunları ehtimal etmək üçün kifayət qədər əsaslar mövcud olarsa) və bunula da, faktiki olaraq, ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi üçün real təhdidlər yaradarsa, onun barəsində bu potensial neqativ halların qarşısının alınmasından ötrü həbs növündə qətimkan tədbiri seçilməklə azadlıq hüququ məhdudlaşdırıla bilər. Digər

tərəfdən, təqsirləndirilən şəxsin icraat boyu azadlıqda qalması ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinə hər hansı bir xələl gətirmək riski daşımazsa, onun həbs edilməsi zərurəti də, demək olar ki, mövcud olmayacaqdır (yeni cinayət törətmək riskinin olduğu hallar istisna edilməklə).

Şəxsiyyətin toxunulmazlığı, şəxsi həyatın toxunulmazlığı, mənzil toxunulmazlığı kimi prinsiplərə gəlincə, hesab edirik ki, şərəf və ləyaqətə hörmət prinsipi ilə ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi arasındakı qarşılıqlı əlaqənin izah edilməsi zamanı söynənilmiş bütün fikirləri, xüsusilə də, ibtidai araşdırma fəaliyyəti zamanı yaranan hüquqi və etik dilemmaların həlli zaman məhz prinsiplərin müəyyən etdikləri qadağaların üstün tutulması qaydası haqqında söylənilənləri tam anlamı ilə bu prinsiplərə də şamil etmək mümkündür, çünki mahiyyət və məzmun etibarilə bu prinsiplər də ayrı-ayrı insan hüquqlarının toxunulmazlığının təminatına və bununla əlaqədar olaraq, bir sıra qadağaların normativ səviyyədə təsbit edilməsinə yönəlmişdirlər. Bu anlamda, hətta taktiki-operativ mülahizələrə görə, ibtidai araşdırmada bütün mümkün fərziyələrin yoxlanıla bilməsi üçün, işin bütün halları barədə aydın təsəvvürün əldə edilməsi üçün, eləcə də, iş üzrə əsl həqiqətin üzə çıxarılması üçün nə qədər cəlbədicə və effektiv görünsə də ibtidai araşdırma fəaliyyətində işgəncə, qeyri-insani, qəddar sayıla biləcək hər cür rəftar, istənilən formada zorakılığın, yaxud yalanın (aldatmanın) tətbiqi, insan iradəsinə təsir edə bilən (məsələn, onu ifadə verməyə, yaxud təqsirini etiraf etməyə vadar edən) müxtəlif dərman və digər farmakoloji vasitələrdən istifadə olunması, eləcə də, dərmana, tibbi yardıma ehtiyacı olduğu hallarda insanın bunlardan məhrum edilməsi, hipnoz və s. bu kimi qeyri-ənənəvi kriminalistik metodların tətbiqi, fiziki ağrı verən, yaxud insan sağlamlığı üçün təhdid yaradan eksperimentlərin aparılması, tutulması, yaxud həbs edilməsi halları istisna olmaqla, insanların məhkəmə sanksiyasından kənar şəxsi müayinəyə, şəxsi axtarışa məruz qoyulması, qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda zəruri prosedurlara əməl edilməsi şərti ilə həyata keçirilməsi istisna edilməklə şəxsi həyat sirrinə, bunun tərkib hissəsi kimi yazışma və rabitə (korrespondensiya) sirrinə müdaxilə edilməsi, qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, mənzil sahibinin və sakinlərinin iradəsi ziddinə mənzilə zorla daxil olma və s. bu kimi hallar yolverilməzdir.

Hesab edirik ki, ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi tələbi prizmasından mülkiyyət hüququnun təmin edilməsi prinsipinə isə azadlıq hüququnun təmin edilməsi prinsip ilə eyni kontekstdə baxmaq mümkündür. Belə ki, azadlıq hüququna münasibətdə olduğu kimi, mülkiyyət hüququna da münasibətdə hər cür məhdudiyyətlər yalnız qanunla müəyyən edilmiş hallar və şərtlər daxilində, ən əsası isə müstəsna tədbir olaraq, yalnız zəruri hallarda tətbiq edilməlidir. Cinayət prosesində, xüsusilə də ibtidai araşdırma zamanı mülkiyyət hüququna yönələn məhdudiyyətlər, bir qayda olaraq, əşyaların məcburi götürülməsi və əmlak üzərində həbsin qoyulması ilə bağlı olur. Həqiqətən də, bir sıra situasiyalarda ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və

obyektivliyinin təmin edilməsi üçün insanların xüsusi mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılması zərurəti yarana bilər. Məsələn, aydın məsələdir ki, iş üzrə maddi sübut kimi çıxış edə biləcək əşyalar hüquq-mühafizə orqanlarının sərəncamına keçməzsə, onlarla bağlı olan fərziyyələrin yoxlanılması, onların həqiqiliyinin müəyyən edilməsi, bununla da obyektivliyin təmin edilməsi, eləcə də, onların iş üzrə digər sübutlarla müqayisəli şəkildə tədqiq edilməsi, demək olar ki, qeyri-mümkün olar. Bu anlamda, aşkar görünür ki, bəzi hallarda insanların xüsusi mülkiyyətində olan əmlakın hüquq-mühafizə orqanlarının sərəncamına keçməsi ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinin təminatından irəli gələn zərurət kimi çıxış edir. Eynilə, əmlak üzərinə həbsin qoyulması da verilmiş mülki iddianın, eləcə də gələcəkdə tətbiq edilməsi mümkün ola biləcək xüsusi müsadirənin təmin edilməsi ilə bağlı olduğu üçün qeyd edilən tədbirin (hüquq ədəbiyyatında bəzən əmlak üzərinə həbs qoyulmasının istintaq hərəkəti deyil, prosessual məcburiyyət tədbiri olması haqqında da fikirlər bildirilir) [8, s. 82-83; 9, s. 98-100] qanuni və əsaslı tətbiq edilə bilməsi üçün ibtidai araşdırmanın hərtərəfli, tam və obyektiv aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki məhz bu xassələrə cavab verən araşdırma nəticəsində cinayət prosesində kimin əmlakının, hansı əmlakın, əmlakın hansı hissəsinin üzərinə, hansı dəyərdə olan əmlakın üzərinə həbs qoyulmalı olması və s. bu kimi prinsipial əhəmiyyətli məsələləri həll etmək mümkündür. Həmçinin qeyd edilə bilər ki, ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi üçün zəruri olmadığı müddətcə bu mərhələdə insanların xüsusi mülkiyyət hüququnun hər hansı formada məhdudlaşdırılmasına da zərurət yoxdur.

Hüquqi yardım və müdafiə hüququnun təminatı prinsipi özündə cinayət mühakimə icraatında, eləcə də onun tərkib hissəsi kimi ibtidai araşdırma mərhələsində müdafiəçi və nümayəndə qismində iştirak edən vəkillərin insanlara yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım göstərməsi ilə bağlı təminatları ehtiva edir. Bu prinsiplə ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi tələbi ilə qarşılıqlı əlaqəsinə dair belə bir fikrə istinad etmək olar ki, müdafiə tərəfinə aid olan proses iştirakçıları obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsinə dair vəzifənin subyektivi deyildirlər. Onlar obyektiv həqiqətin səlahiyyətli orqanlar tərəfindən müəyyən edilməsinə mane olmamaq vəzifəsinin subyektidirlər. Odur ki, müdafiə tərəfinə aid olan proses iştirakçıları adı çəkilən vəzifəni layiqincə yerinə yetirərlərsə, dolayısı ilə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsinə xidmət etmiş olar, yəni bunun üçün zəruri şəraitin yaradılmasında iştirak etmiş olurlar. Cari qanunvericilik vəkillərə öz müstəqil araşdırmalarını aparmaq hüququ verir. Bu anlamda, müdafiə tərəfində aid olan proses iştirakçıları obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsində maraqlı olarlarsa (məsələn, o hallarda ki, obyektiv həqiqət kriminal əməlin cinayət təqibinə məruz qalmış şəxs tərəfindən deyil, tamamilə başqa şəxs tərəfindən törədilmiş olmasından ibarət olsun və s.), onlar öz təşəbbüsləri ilə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi istiqamətində fəaliyyət apara bilərlər [7, s. 221]. Edilmiş

istinaddan da göründüyü kimi, cinayət mühakimə icraatında hüquqi yardım alan subyektlərdən ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyini təmin etmək üçün aktiv hərəkətlərin edilməsi tələb edilmir. Onlar ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinə mane olmamaq vəzifəsi daşıyır və öz təşəbbüsləri və istəkləri ilə ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinə töhfə vermək istədikdə qanunla qadağan edilməmiş aktiv hərəkətlər həyata keçirə bilirlər. Məsələn, müstəqil vəkil araşdırması aparmaqla (bunu vəkilə müqavilə əsasında tapşırmaqla), istintaq orqanının diqqətdən kənarda saxladığı hər hansı mümkün fərziyyəni və ya araşdırılan cinayət hadisənin işin mahiyyəti üçün əhəmiyyət kəsb edən hər hansı bir halını təsdiq, yaxud təkzib edə biləcək sübutlar, materiallar əldə edər, istintaq orqanının formalaşdırdığı sübut bazasına əlavə olaraq ittiham, yaxud bəraət sübutları toplaya, iş üzrə həqiqətin müəyyən edilməsinə xidmət edəcək yeni dəlillər aşkar edə bilirlər.

Fikrimizcə, ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinin təmin edilməsi qaydası prizmasından özünü və yaxın qohumlarını ifşa etməkdə sərbəstlik prinsipinə də yuxarıda qeyd edilmiş kontekstdə baxılmalıdır. Belə ki, heç bir kəs özünü, yaxud dairəsi qanunla müəyyən edilən yaxın qohumlarından (CPM-in 7.0.32-ci maddəsi) kimisə ifşa etməyə, ona qarşı ifadələr verməyə məcbur edilə bilmədiyi üçün hər nə qədər belə ifadələr ibtidai araşdırmanın bu və ya digər vəzifəsinin həlli üçün (məsələn, konkret fərziyyənin qurulması, yaxud yoxlanılması və s.) vacib, hətta bəzən əvəzedilməz (təcrübədə bəzən cinayət əməli məhz ailə daxilində bir ailə üzvü tərəfindən digər ailə üzvünə qarşı sırf yaxın qohum kateqoriyasına aid olan şəxslərin gözü önündə törədilir və bu zaman hadisənin bütün şahidləri faktiki olaraq yaxın qohumunu ifşa etməkdə sərbəstlik prinsipinin təsiri altına düşür) olsa da, bu ifadələri onları vermək iqtidarında olan şəxslərin iradəsi ziddinə almaq mümkün olmayacaqdır, çünki sonuncular baxılan situasiyalarda ifadə vermək vəzifəsinin subyektı kimi, ifadə vermək azadlığının subyektı kimi çıxış edəcəklər. Belə hallarda, yalnız əvvəlcədən müvafiq hüququ haqqında məlumatlandırılmış və özünə, yaxud yaxın qohumuna qarşı ifadə verməyəcəyi halda heç bir mənfi nəticə ilə üzləşməyəcəyini dərk etmiş şəxsin öz razılığı və azad iradəsi ilə verdiyi ifadələrdən ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinin təmin edilməsi üçün istifadə oluna bilər.

Cinayət-prosessual hüququn prinsipi kimi təqsirsizlik prezumpsiyasının ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinin təmin edilməsi baxımından əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu prinsip aradan qaldırılmamış şübhə və ya təsdiq edilməmiş ehtimallar əsasında hər hansı bir şəxsin təqsirləndirilməsini istisna edir. Bu anlamda, ibtidai araşdırma fəaliyyəti zamanı icraatda olan konkret işlə (materialla) bağlı bütün şübhəli məqamlar və güman edilən bütün ehtimallar, onların ittihamın lehinə, yaxud əleyhinə olmasından asılı olmayaraq, diqqətlə tədqiq edilməli və birmənalı olaraq həll edilməlidir. İbtidai araşdırma zamanı hər hansı bir halla bağlı bütün görülmüş tədbirlərə rəğmən məsələyə dair şübhə aradan qaldırılmadan qalarsa, təqsirsizlik

prezumpsiyasının tələblərinə görə həmin şübhə müdafiə tərəfinin xeyrinə həll edilməlidir. Təqsirsizlik prezumpsiyası ittihamın sübut edilməsi vəzifəsinə (*onus probandi*) də birbaşa təsir etdiyi üçün, bu prinsipin müddəalarına görə, ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinin təmin edilməsi heç bir halda müdafiə tərəfinin üzərinə bir prosessual öhdəlik kimi qoyula bilməz. Nəzərə almaq lazımdır ki, məhkəməyədək icraatda ittihamın sübut edilməsi və bununla əlaqədar olaraq araşdırmaların tam, hərtərəfli və obyektiv bir şəkildə həyata keçirilməsi hər zaman ibtidai araşdırma orqanlarının üzərinə düşən publik vəzifə kimi çıxış edəcəkdir. Bununla əlaqədar olaraq, milli hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd edilir ki, publiklik prinsipi ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə çıxış edən işin bütün hallarının hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılmalı olması haqqında tələb qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyində cinayət prosesinin vəzifəli şəxsi olan iştirakçıları üçün nəzərdə tutulmuş bir sıra vəzifə səlahiyyətlərində və prosessual qaydalarda konkretləşir [6, s. 220, 221].

Cinayət prosesində milli dil prinsipi cinayət mühakimə icraatında iştirak edən, lakin bu icraatın aparıldığı dili (prosessual qərarların, protokolların, digər sənədlərin tərtib edildiyi, hüquqların, vəzifələrin, məsuliyyətin izah edildiyi və s. dili) bilməyən şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsinə yönəlmiş bir prinsip olsa da, bu prinsip bir sıra hallarda sübut əhəmiyyətli məlumat daşıyan şəxslərlə cinayət prosesini aparan səlahiyyətli subyektlərin kommunikasiyası zamanı aktuallaşdığı üçün sübutetmə prosesinin keyfiyyətinə və dürüstlüyünə birbaşa təsir göstərir ki, bu da öz növbəsində, ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinə təsirsiz ötürməyə bilməz. Bu prinsip cinayət prosesinin aparıldığı dili bilməyən şəxslərə öz ana dilindən, yaxud sərbəst bildikləri digər dildən, eləcə də, tərcüməçinin yardımından istifadə etmək hüquqları verir. Bütün belə hallarda cinayət prosesinin aparıldığı dili bilməyən şəxsə cinayət prosesini aparan səlahiyyətli dövlət orqanı arasındakı hər cür şifahi, yaxud yazılı kommunikasiya (məlumat mübadiləsi) vasitəli şəkildə, yəni tərcüməçinin yardımından istifadə edilməklə şifahi nitqin bir dildən digər dilə sinxron tərcüməsi, yaxud yazılı prosessual aktların, bir qayda olaraq, cinayət mühakimə icraatının aparıldığı dövlət dilindən başqa dilə çevrilməsi yolu ilə təmin edilir. Belə olan halda, tamamilə aşkardır ki, xüsusilə sübut əhəmiyyəti kəsb edən ifadələr verən subyektlərlə (zərərçəkmiş şəxs, şübhəli şəxs, təqsirləndirilən şəxs, şahid) işə münasibətdə ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi tərcümənin dəqiqliyi, dürüstlüyü və keyfiyyətindən birbaşa asılı vəziyyətə düşür. Belə hallarda tərcümədə yol verilmiş hətta texniki xarakterli xırda, ilk baxışdan əhəmiyyətsiz görünə biləcək xəta və qüsurlar da ibtidai araşdırmanın səhv istiqamətə yönəlməsinə səbəb ola bilər.

Cinayət mühakimə icraatının obyektivliyi, qərəzsizliyi və ədalətliyi prinsipi ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi tələbinin təməlinə duran prinsipdir. Əslində, ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi tələbi elə CPM-in 28-ci maddəsində təsbit edilmiş prinsipin

elementlərindən biri kimi də başa düşülə bilər. Cinayət mühakimə icraatının obyektivliyi prinsipi ibtidai araşdırmanın obyektivliyi tələbi ilə bilavasitə uzlaşır. Milli hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, cinayət prosesində obyektivlik cinayət prosesini aparan orqanda işə münasibətdə qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş mövqenin olmamasında, işin hallarının gerçəkliyə tam uyğun surətdə müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsində öz ifadəsini tapır [5, s. 552]. CPM-in 28.4.1-ci maddəsinə diqqət yetirsək, görürük ki, burada cinayət təqibi ilə bağlı bütün halların tam, hərtərəfli və obyektiv tədqiq olunmasından ötrü zəruri şəraitin yaradılması baxılan prinsip kontekstində məhkəmələrin üzərinə qoyulmuş öhdəliklərdən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyri-prosessual münasibətlərin yolverilməzliyi prinsipi cinayət prosesində bu və ya digər prosessual statusda çıxış edən insanlarla cinayət prosesini aparan səlahiyyətli dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri arasında cinayət-prosessual hüquq normaları ilə nizamlanmayan, qanunun təsir sferasından kənarda qalan və işgüzar münasibətləri şəxsi münasibətlərə çevirə biləcək hər cür münasibətlərin yaradılmasını və inkişaf etdirilməsini istisna etməyə yönəlmişdir. Bu anlamda, baxılan prinsip ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi ilə də birbaşa əlaqədərdir, çünki bu prinsipin tələblərinin əksinə olaraq, ibtidai araşdırmanın gedişatı zamanı müvafiq icraatı aparan vəzifəli şəxslər bu icraatda şəxsi, yaxud təmsil olunan maraqların müdafiəsi ilə əlaqədar iştirak edən şəxslərlə qeyri-prosessual münasibətlərdə olarlarsa, bu zaman icraatın qərəzsizliyi üçün real təhdidlər yaranar və ibtidai araşdırmanın yalnız birtərəfli aparılması, məsələn, yalnız ittihama meyilli istiqamətdə aparılması, bəraətverici məqamların diqqətdən kənarda saxlanması, natamam aparılması, məsələn, yekunda işin ədalətlə həlli üçün zəruri olan hallarla bağlı zəruri sübutların toplanmaması, eləcə də, qeyri-obyektiv aparılması, məsələn, işdə şəxsi-qərəzi olan vəzifəli şəxsin işin taleyini həll edən, hüquqi nəticələr doğuran prosessual qərarlar qəbul etməsi riski artmış olar.

Çəkişmə prinsipinə gəlinə, qeyd edilməlidir ki, bu prinsip təkcə məhkəmə mərhələsi üçün deyil, məhkəməyədək icraat üçün də xarakterikdir. Doğrudur, məhkəməyədək icraatda və məhkəmə icraatında bu prinsipin özünü biruzə verməsi xüsusiyyətləri bir qədər fərqlənə bilər, lakin təməl ideya olaraq, bu prinsip ibtidai araşdırma fəaliyyətinə də təsir göstərməklə, ittiham və müdafiə tərəfləri arasında mümkün qədər prosessual imkanların bərabərliyinin təmin edilməsini tələb edir. Bu anlamda, ibtidai araşdırma zamanı müdafiə və ittiham tərəfləri, hər biri qanunun onlara verdiyi, bu mərhələ üçün xarakter olan prosessual imkanlardan istifadə etməklə, ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinə öz töhfəsini verə bilərlər. Professor F.M.Abbasovanın qeyd etdiyi kimi, çəkişmə prinsipi prizmasında ittiham tərəfi (dəqiq desək, ittiham tərəfinə aid olan vəzifəli şəxslər) cinayət təqibi vəzifəsinin subyektii olduğuna görə, ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinin təminatı da onlar üçün bir vəzifə kimi, müdafiə tərəfi isə müdafiə hüququnun subyektii olduğuna görə, ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı

və obyektivliyinin təminatında iştirak etmək müdafiə tərəfinin prosessual hüququ kimi başa düşülməlidir [2, s. 90].

CPM-in 145.2-ci maddəsi prokuroru, müstəntiqi və təhqiqatçıını da sübutları qiymətləndirən subyektlərin dairəsinə aid etdiyi üçün belə nəticə çıxarmaq olar ki, sübutların qiymətləndirilməsi prinsipi ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinin təminatı baxımından kifayət qədər önəmlidir. Təsadüfi deyildir ki, CPM-in 145.2-ci maddəsinin tələblərinə əsasən, müvafiq səlahiyyətli subyektlər məhz sübutların məcmusunun tam, hərtərəfli və obyektiv baxılmasına əsaslanmalı, sübutları öz daxili inamına görə qiymətləndirməlidirlər.

Bizim fikrimizcə, məhkəmə baxışının tələb edilməsi hüququnun təminatı, cinayət mühakiməsinin (əslində, ədalət mühakiməsinin, çünki cinayət mühakiməsinin tərkib hissəsi kimi məhkəməyədək icraat da çıxış edir) yalnız məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi, hakimlərin müstəqilliyi, cinayət mühakimə icraatının (əslində burada da, ədalət mühakiməsinin, çünki məhkəməyədək icraatda ibtidai araşdırma sirrini təmin edən hüquqi rejim mövcud olur) aşkarlığı, məhkəmə aidiyyətinə əməl olunması, hakimin cinayət mühakimə icraatında iştirak etməsinin məhdudlaşdırılması, eyni əmələ görə təkrar məhkumetmənin yolverilməzliyi, məhkəməyə təkrar müraciət hüququnun təminatı, bəraət almış şəxsin hüquqlarının bərpası kimi prinsiplər daha çox məhkəmə fəaliyyəti ilə bağlı olduqları üçün ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinin təmin edilməsi qaydası ilə yalnız dolayısı ilə əlaqəli hesab edilə bilər.

III. Nəticə

Beləliklə, aparılmış araşdırmanın nəticəsi olaraq qeyd edilə bilər ki, ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinin təmin edilməsi qaydası ilə cinayət prosesinin bəzi prinsipləri birbaşa, bəziləri isə dolayısı ilə əlaqəli hesab edilə bilər. İbtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinin təmin edilməsi qaydası ilə birbaşa əlaqədə olan prinsiplərin mahiyyəti baxılan qarşılıqlı əlaqə kontekstində aşağıdakı tezlər formasında izah edilə bilər:

- qanunçuluq prinsipi səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyinə, obyektivliyinə və tamlığına nail olmaq üçün tətbiq edilə biləcək hər cür prosessual vasitənin (istintaq hərəkəti, qətimkan tədbiri, sübut növü və s.) leqallıq hədudlarını müəyyən edir;

- qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik prinsipi ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi üçün zəruri olan hallarda istisnasız olaraq, hər kəsin cinayət mühakimə icraatına cəlb edilə bilməsi üçün sarsılmaz zəmin yaradır;

- konstitusion hüquq və azadlıqların təminatı prinsipi cinayət mühakimə icraatında iştirak edən şəxslər üçün müəyyən hüquqlar, cinayət prosesini aparan şəxslər üçün isə bir sıra öhdəliklər və məhdudiyyətlər (qadağalar) nəzərdə tutur və bu anlamda, cinayət mühakimə icraatında iştirak edən hər bir şəxs qanunla qadağan edilməmiş üsullardan və vasitələrdən istifadə edərək öz hüquq və azadlıqlarını müdafiə edərkən istər birbaşa, istərsə də, dolayısı ilə ibtidai

araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinin təminatına da töhfə vermiş ola bilər. İbtidai araşdırma zamanı qanunla nəzərdə tutulmuş qadağalar nəzərə alınmadan həyata keçirilmiş istənilən prosesual hərəkət, qəbul edilmiş istənilən prosesual qərar isə öz leqallıq xassəsini itirəcəyi üçün yekunda ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinə xələl gətirə bilər;

- şərəf və ləyaqətə hörmət prinsipi ibtidai araşdırma fəaliyyəti yarana biləcək hüquqi və etik dilemmaların həllinə yardım edir, yəni ilk baxışdan ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyini təmin etməkdən ötrü nəyin bahasına olursa, olsun müəyyən addımların atılması dərhal səmərə verən vasitə kimi görünərsə də, şərəf və ləyaqətə hörmət prinsipi kimi təməl müddəalar hüquq-mühafizə fəaliyyətinin həm leqal, həm də legitim həddlərini müəyyən edir. Bu yanaşmanı, xüsusilə də, ibtidai araşdırma fəaliyyəti zamanı yaranan hüquqi və etik dilemmaların həlli zamanı məhz prinsiplərin müəyyən etdikləri qadağaların üstün tutulması qaydası haqqında söylənilənləri tam anlamı ilə şəxsiyyətin toxunulmazlığı, şəxsi həyatın toxunulmazlığı, mənzil toxunulmazlığı kimi prinsiplərə də şamil etmək mümkündür:

- azadlıq hüququnun təminatı prinsipinə görə, təqsirləndirilən şəxsin icraat boyu azadlıqda qalması ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinə hər hansı bir xələl gətirmək riski daşımazsa, onun həbs edilməsi zərurəti də, demək olar ki, mövcud olmayacaqdır (yeni cinayət törətmək riskinin olduğu hallar istisna edilməklə). İbtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyi tələbi baxımından azadlıq hüququna münasibətdə olduğu kimi, mülkiyyət hüququna da münasibətdə (mülkiyyət hüququnun təminatı prinsipi kontekstində) hər cür məhdudiyyətlər yalnız qanunla müəyyən edilmiş hallar və şərtlər daxilində, ən əsası isə müstəsna tədbir olaraq, yalnız zəruri hallarda tətbiq edilməlidir;

- hüquqi yardım və müdafiə hüququnun təminatı prinsipinə görə, cinayət mühakimə icraatında hüquqi yardım alan subyektlərdən ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyini təmin etmək üçün aktiv hərəkətlərin edilməsi tələb edilmir, onlar yalnız ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinə mane olmamaq vəzifəsi daşıyır, lakin bu subyektlər öz təşəbbüs və istəkləri ilə ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinə töhfə vermək istədikdə qanunla qadağan edilməmiş aktiv hərəkətlər həyata keçirə bilərlər. İbtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinin təmin edilməsi qaydası prizmasından özünü və yaxın qohumlarını ifşa etməkdə sərbəstlik prinsipinə də bu kontekstdə baxılmalıdır;

- təqsirsizlik prezumpsiyasının ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, tamlığı və obyektivliyinin təmin edilməsi baxımından əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu prinsip aradan qaldırılmamış şübhə və ya təsdiq edilməmiş ehtimallar əsasında hər hansı bir şəxsin təqsirləndirilməsini istisna etdiyi üçün ibtidai araşdırma fəaliyyəti zamanı icraatda olan konkret işlə (materialla) bağlı bütün şübhəli məqamlar və güman edilən bütün ehtimallar, onların ittihamın lehinə, yaxud əleyhinə olmasından asılı olmayaraq, diqqətlə tədqiq edilməli və birmənalı olaraq həll edilməlidir;

- milli dil prinsipi cinayət mühakimə icraatında iştirak edən, lakin bu icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsinə yönəlmiş bir prinsip olsa da, bu prinsip bir sıra hallarda sübut əhəmiyyətli məlumat daşıyan şəxslərlə cinayət prosesini aparan səlahiyyətli subyektlərin kommunikasiyası zamanı aktuallaşdığı üçün sübutetmə prosesinin keyfiyyətinə və dürüstlüyünə birbaşa təsir göstərir ki, bu da öz növbəsində, ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, təmliyi və obyektivliyinə təsirsiz ötürməyə bilməz;

- cinayət mühakimə icraatının obyektivliyi, qərəzsizliyi və ədalətliyi prinsipi ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, təmliyi və obyektivliyi tələbinin təməlində duran prinsipdir;

- qeyri-prosessual münasibətlərin yolverilməzliyi prinsipinin pozulması baş verərsə, yəni ibtidai araşdırmanın gedişatı zamanı müvafiq icraatı aparan vəzifəli şəxslər bu icraatda şəxsi, yaxud təmsil olunan maraqların müdafiəsi ilə əlaqədar iştirak edən şəxslərlə qeyri-prosessual münasibətlərdə olarlarsa, bu zaman icraatın qərəzsizliyi üçün real təhdidlər yaranar və ibtidai araşdırmanın yalnız birtərəfli aparılması, məsələn, yalnız ittiham meyilli istiqamətdə aparılması, bəraətverici məqamların diqqətdən kənarda saxlanması, natamam aparılması, məsələn, yekunda işin ədalətli həlli üçün zəruri olan hallarla bağlı zəruri sübutların toplanmaması, eləcə də, qeyri-obyektiv aparılması, məsələn, işdə şəxsi-qərəzi olan vəzifəli şəxsin işin taleyini həll edən, hüquqi nəticələr doğuran prosessual qərarlar qəbul etməsi riski artmış olar;

- çəkişmə prinsipi ittiham və müdafiə tərəfləri arasında mümkün qədər prosessual imkanların bərabərliyinin təmin edilməsini tələb edir, bu anlamda, ibtidai araşdırma zamanı müdafiə və ittiham tərəfləri, hər biri qanunun onlara verdiyi, bu mərhələ üçün xarakterik olan prosessual imkanlardan istifadə etməklə, ibtidai araşdırmanın hərtərəfliliyi, təmliyi və obyektivliyinə öz töhfəsini verə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Abbasova, F.M. Criminal procedure. Textbook. General part. Baku, Law Publishing House, 2021, 464 p. (in Azerbaijani / Abbasova, F.M. *Cinayət prosesi. Dərslik. Ümumi hissə. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, 464 s.*)
2. Abbasova, F.M. Manifestations of competition in criminal proceedings. Tutorial. Baku, Legal Literature, 2010, 311 p. (in Azerbaijani / Abbasova, F.M. *Cinayət prosesində çəkişmənin təzahürləri. Dərs vəsaiti. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2010, 311 s.*)
3. Birzer, M., Roberson, C. Introduction to Criminal Investigation. CRC Press, Taylor & Francis Group, LLC, 2012, 390 p.
4. Brandl, S.G. Criminal Investigation. 4th edition. SAGE Publications, Inc., 2019, 900 p.
5. İbaev, V.A. Commentary on the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan. Tasks, basic principles and conditions of criminal proceedings. Articles 8-36. Baku, Law, 2004, 769 p. (in

- Azerbaijani / İbayev, V.Ə. *Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası. Cinayət mühakimə icraatının vəzifələri, əsas prinsipləri və şərtləri. Maddələr 8-36. Bakı: Qanun, 2004, 769 s.)*
6. Jafarov, G.V. Principles of dispositiveness and publicity in criminal proceedings, Bakı: Law Publishing House, 2025, 336 p. (in Azerbaijani / Cəfərov, Q.V. *Cinayət prosesində dispozitivlik və publiklik prinsipləri. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2025, 336 s.)*
 7. Khalilov, F.Y. Lawyer investigation in criminal proceedings. Bakı, Law Publishing House, 2018, 216 p. (in Azerbaijani / Xəlilov, F.Y. *Cinayət mühakimə icraatında vəkil araşdırması. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, 216 s.)*
 8. Kuchin, V.V. On the issue of seizure of property at the stage of preliminary investigation. Bulletin of the Russian Law Academy, 2015, No. 2, p. 80-84. (in Russian / Кучин, В.В. *К вопросу о наложении ареста на имущество в стадии предварительного расследования. Вестник Российской правовой академии, 2015, № 2, с. 80-84.)*
 9. Mezhenina, E.V. Seizure of property as a restriction of property rights in Russian criminal proceedings. Russian Law Journal, 2016, No. 2, p. 96-102. (in Russian / Меженина, Е.В. *Наложение ареста на имущество как ограничение права собственности в российском уголовном судопроизводстве. Российский юридический журнал, 2016, № 2, с. 96-102.)*
 10. O'Hara, C., O'Hara, G. Fundamentals of criminal investigation. 7th edition. Charles C. Thomas Pub Ltd., 2004, 907 p.
 11. Renucci, J. Introduction to the European Convention on Human Rights. The rights guaranteed and the protection mechanism. Strasbourg, Council of Europe Publishing, 2005, 128 p.

**The requirement of comprehensiveness,
objectivity and completeness of the preliminary
investigation in the context of the principles of criminal procedure**

ZUBEYDA RUSTAMLI*

Abstract

According to the legal definition given in the current criminal procedure legislation, the preliminary investigation is pre-trial proceedings in a criminal case in the form of a preliminary investigation and inquiry. Along with the fact that the

* PhD student in law / Department of Criminal Procedure of Baku State University / email: zubeyda.v@gmail.com

preliminary investigation acts as one of the stages of criminal proceedings, it is also a criminal procedural activity and has a law enforcement nature. The significance of this activity lies in the fact that it collects the materials and evidence necessary to resolve the criminal case on the merits in court, persons suspected of committing a crime are officially charged on the basis of sufficient evidence, impending crimes are prevented, and preventive measures are taken to prevent new criminal acts. Legitimate and high-quality preliminary investigation creates a favorable condition for the effectiveness of justice and a fair court decision in the future. At the same time, violations of the law during the preliminary investigation and its poor quality can significantly reduce the effectiveness of justice in the next stages of legal proceedings. In this regard, the law provides for a number of requirements regarding a preliminary investigation. These requirements must be strictly observed. The requirement of comprehensiveness, completeness and objectivity of the preliminary investigation is one of such. One of the features of this requirement is that it is not enshrined in only one norm of the law, but, on the contrary, is a fairly common provision and is found in several norms of the law in connection with the regulation of rather different institutions. Thus, this requirement is an element of the tasks of criminal proceedings, the principles of criminal procedure, the procedural status of officials carrying out criminal prosecution, etc. In other words, this requirement on the one hand affects different institutions of criminal proceedings, and on the other hand, various criminal procedural institutions also have their own influence on this requirement. In this regard, this article attempted to consider the requirement of comprehensiveness, objectivity and completeness of the preliminary investigation in the context of the principles of criminal procedure.

Keywords: criminal process, preliminary investigation, comprehensiveness, objectivity, completeness, principles, correlation, doctrine, law, short formulas.

**Требование всесторонности,
объективности и полноты предварительного
расследования в контексте принципов уголовного процесса**

ЗЮБЕЙДЕ РУСТАМЛИ*

Резюме

Согласно легальной дефиниции, данной в действующем уголовно-процессуальном законодательстве предварительное расследование является досудебным производством по уголовному делу в виде

* Докторант / Кафедры Уголовного процесса / Бакинского Государственного Университета / email: zubeyda.v@gmail.com

предварительного следствия и дознания. Наряду с тем, что предварительное расследование выступает в качестве одной из стадий уголовного судопроизводства, оно также является уголовно-процессуальной деятельностью и имеет правоохранный характер. Значение данной деятельности заключается в том, что с её помощью собираются материалы и доказательства, необходимые для разрешения уголовного дела по существу в суде, лицам, подозреваемым в совершении преступления объявляется официальное обвинение на основе достаточных доказательств, предотвращаются готовящиеся преступления, а также предпринимаются профилактические меры для предупреждения новых преступных деяний. Законное и качественное проведение предварительного расследования создает благоприятное условие для эффективности правосудия и вынесения справедливого судебного решения в будущем. Вместе с тем, нарушения закона в ходе предварительного расследования и его некачественное проведение могут существенно снизить эффективность правосудия на следующих этапах судопроизводства. В связи с этим, законом предусматриваются ряд требований в отношении предварительного расследования. Данные требования должны быть строго соблюдены. Требование о всесторонности, полноте и объективности предварительного расследования является одним из таких. Одной из особенностей данного требования заключается в том, что оно не закреплено только в одной норме закона, а наоборот, является довольно распространенным положением и встречается в нескольких нормах закона в связи с регулированием довольно разных институтов. Так, данное требование является элементом задач уголовного судопроизводства, принципов уголовного процесса, процессуального статуса должностных лиц, осуществляющих уголовное преследование и т.д. Иными словами, данное требование с одной стороны влияет на разные институты уголовного процесса, а с другой стороны различные уголовно-процессуальные институты также имеют свое влияние на данное требование. В связи с этим, в настоящей статье была предпринята попытка рассмотрения требования всесторонности, объективности и полноты предварительного расследования в контексте принципов уголовного процесса.

Ключевые слова: уголовный процесс, предварительное расследование, всесторонность, объективность, полнота, принципы, корреляция, доктрина, закон, короткие формулы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 27.12.2024

Çapa qəbul: 11.09.2025

İNZİBATİ HÜQUQ

ÖHDƏLİYİN İCRASI HAQQINDA İDDİALARA BAXILMASI ZAMANI SÜBUTETMƏ YÜKÜNÜN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

LALƏ MƏMMƏDLİ*

Annotasiya

Bu məqalədə inzibati məhkəmə icraatında sübutetmə yükünün mahiyyəti və xüsusilə öhdəliyin icrası haqqında iddialarda onun tətbiqi hərtərəfli şəkildə araşdırılır. Müxtəlif doktrinal yanaşmalara istinad etməklə sübutetmə yükünün təriflərini, onun formal və maddi növlərini, “non-liqueet” vəziyyətlərində tərəflərin üzərinə düşən mənfi nəticələri şərh edilmiş və beləliklə, bu institutun hüquqi elmdəki nəzəri əsaslarını aydınlaşdırılmışdır. Məqalədə göstərilir ki, mülki və cinayət mübahisələrində sübutetmə yükü daha aydın və sabit qaydalarla müəyyənləşdirilsə də, inzibati mübahisələrdə vəziyyət fərqlidir. Bunun səbəbi tərəflər arasında mövcud olan bərabərsizlik, inzibati orqanların əlində olan sənəd və məlumatlara iddiaçıların çox vaxt çıxış imkanının məhdudluğu, həmçinin məhkəmələrin işin hallarının araşdırılması və sübut toplama səlahiyyətləridir. Öhdəliyin icrası haqqında iddialar bu kontekstdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki bu iddialar inzibati aktın qəbulundan deyil, inzibati orqanın müəyyən faktiki hərəkətləri həyata keçirməsindən ibarət tələblərlə bağlı olur. Belə bir vəziyyətdə sübutetmə yükünün hansı tərəfin üzərinə düşməsinin müəyyənləşdirilməsi daha mürəkkəb xarakter daşıyır. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Prosessual Məcəlləsində mübahisələndirmə, məcburetmə və müəyyən hərəkətlərdən çəkinməyə dair iddialarda sübutetmə yükünün bölgüsü müəyyənləşdirilsə də, öhdəliyin icrası haqqında iddialara münasibətdə normativ boşluq mövcuddur. Bu səbəbdən məhkəmə təcrübəsi burada xüsusi rol oynayır və Ali Məhkəmənin qərarlarının təhlili sübutetmə yükünün statik deyil, işin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq tərəflər arasında dinamik şəkildə bölüşdürüldüyünü göstərir. Məqalədə, həmçinin müqayisəli hüquqi yanaşmadan istifadə edilərək Almaniya, Fransa və Türkiyə qanunvericilikləri ilə Azərbaycan hüququ arasında paralellər aparılır və inzibati orqanın yalnız inkar mövqeyi tutmaqla sübutetmə yükündən azad edilə bilmədiyi, əksinə, irəli sürdüyü arqumentləri əsaslandırmaq öhdəliyinin mövcud olduğu vurğulanır. İnzibati məhkəmə icraatında sübutetmə yükünün düzgün müəyyənləşdirilməsi həm fərdlərin hüquqlarının qorunması, həm də

* Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının üzvü / Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyasının müəllimi / Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsi, Konstitusiya hüququ kafedrasının doktorantı / email: mammadlilala25@gmail.com

inzibati ədalət mühakiməsinin obyektiv və effektiv həyata keçirilməsi üçün zəruri şərtidir. Bu baxımdan normativ boşluğun aradan qaldırılması, müxtəlif iddia növləri üzrə sübutetmə yükünün dəqiq qaydalarla müəyyən edilməsi, sübut mübadiləsi mexanizmlərinin tətbiqi təklif olunur. Beləliklə, öhdəliyin icrası haqqında iddialarda sübutetmə yükünün iddiaçı, cavabdeh inzibati orqan və məhkəmə arasında bölüşdürülməsi zərurəti onun dinamik və çevik xarakterini nümayiş etdirir və bu mexanizmin inkişaf etdirilməsi hüquqi dövlət və ədalətli məhkəmə icraatının mühüm təminatlarından biridir.

Açar sözlər: *sübutetmə vəzifəsi, öhdəliyin icrası haqqında iddia, maddi sübutetmə, formal sübutetmə, non-liquet, inzibati məhkəmə icraatı, işin hallarının araşdırılması, sübut.*

I. Giriş

İnzibati hüquq sahəsində sübutetmə vəzifəsi məsələsi müasir inzibati hüquq elmi və praktikasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnzibati məhkəmə icraatı digər məhkəmə sistemlərindən, xüsusilə, mülki və cinayət hüququndan fərqli xüsusiyyətlərə malikdir və buna görə də sübutetmə vəzifəsinin müəyyən edilməsi prosessual və praktiki baxımdan vacibdir. Sübutetmə vəzifəsi tərəflərin iddia etdikləri faktların həqiqiliyini məhkəmə qarşısında təsdiqləmək öhdəliyini ifadə edir və mübahisənin nəticəsinə birbaşa təsir edən institutu təşkil edir. Doktrinal baxımdan sübutetmə vəzifəsi müxtəlif aspektlərdə qiymətləndirilir. Belə ki, sübutetmə yükü bəzən iddiaçı tərəfin üzərinə düşən prosessual öhdəlik kimi, bəzən isə hakim və tərəflər arasında balanslaşdırılmış risk prinsipi kimi təhlil olunur.

İnzibati məhkəmə icraatında sübutetmə vəzifəsi xüsusilə tərəflər arasındakı münasibətlərin şaquli xarakteri və iddia növlərinin müxtəlifliyi səbəbindən mürəkkəbləşir. Xüsusilə öhdəliyin icrası haqqında iddialar bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu iddialar vasitəsilə iddiaçı inzibati orqandan inzibati aktın qəbul edilməsini deyil, faktiki xarakterli hərəkətlərin yerinə yetirilməsini tələb edir. Bu halda, sübutetmə vəzifəsinin tərəflər arasında bölgüsü daha mürəkkəb xarakter daşıyır və qanunvericilikdə konkret normativ tənzimləmələrin olmaması məhkəmə praktikasında fərqli yanaşmaların formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Sübutetmə vəzifəsinin formal və maddi növləri hüquq nəzəriyyəsində xüsusi yer tutur. Formal sübutetmə vəzifəsi tərəflərin öz təşəbbüsü ilə mübahisəli faktları sübut etmək öhdəliyini ifadə edir, maddi sübutetmə vəzifəsi isə faktların sübut edilə bilməməsi halında tərəflərin hüquqi nəticələrlə üzləşməsini nəzərdə tutur. Bu baxımdan, inzibati məhkəmə icraatında hakimlərin müstəqil sübut toplamaq səlahiyyəti və öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılmasında sübut yükünün dinamik xarakteri müasir hüquq nəzəriyyəsinin əsas müzakirə mövzularından biridir.

Məqalənin məqsədi inzibati məhkəmə icraatında sübutetmə vəzifəsinin tərəflər arasında bölgüsünü, öhdəliyin icrası ilə bağlı iddiaların spesifikliyini və məhkəmənin müstəqil sübut toplamaq səlahiyyətinin təsirini analiz etməkdir. Məqalədə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə yanaşı, inzibati məhkəmə praktikasında öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılmasında sübutetmə yükünün müəyyənləşdirilməsi prinsipləri akademik baxımdan geniş şəkildə araşdırılır.

II. Öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılması zamanı sübutetmə vəzifəsi anlayışı

Sübutetmə vəzifəsinə dair doktrinada bir çox anlayışa rast gəlmək olar. Sübutsuzluq hallarından yaranan sübutetmə vəzifəsi mübahisənin tərəflərdən hansına sübut etmək yükü aid edildiyini bildirir [16, s. 54]. Başqa bir anlayışa əsasən sübutetmə vəzifəsi faktın mövcud olub-olmaması müəyyən edilmədikdə faktın təsdiq olmadan qalması səbəbindən hakimlərin əleyhinə qərar qəbul etmək riski ilə əlaqədardır [19, s. 3]. Sübutetmə vəzifəsi faktın tərəflərdən biri tərəfindən sübut edilməsinin məcburiyyətidir. Anlayışları ümumiləşdirsək, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, sübutetmə yükü müəyyən bir faktın mövcud olub-olması barədə tələb irəli sürən tərəfin üzərinə qoyulan prosessual öhdəlikdir.

Hüquq elminə görə sübutetmə vəzifəsinin iki növü fərqləndirilir: Formal və maddi sübutetmə vəzifəsi. Sübutetmə vəzifəsinin formal və maddi olaraq bölgüsü ilk dəfə 1883-cü ildə Glaser tərəfindən aparılmışdır. Formal sübutetmə vəzifəsi əsasən tərəflərin özlərinin təşəbbüsü ilə mübahisəli bir faktı sübut etmək öhdəliyini ifadə edir ki, burada da məqsəd tərəfin uduzmamasıdır [14, s. 16]. Lakin bu öhdəliyin yerinə yetirilməsi məcburi xarakter daşımır, yəni onun yerinə yetirilməməsi halında zərərçəkən tərəfin kompensasiya tələb etmək hüququ yaranmır. Formal sübutetmə vəzifəsi hüquqi prosesdə tərəfin sübut təqdim etmə proseduruna riayət etməsini təmin edən öhdəlikdir.

Faktların araşdırılması zamanı müəyyən halların (qərar təsir edən halların) sübut olunması mümkün deyildirsə, bu zaman “non-liquet” adlandırılan vəziyyət yaranmış olur. Belə halların xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, faktların araşdırılmasından sonra belə, həmin halın mövcud olub-olmaması müəyyən edilə bilmir. Belə olan halda faktın mövcudluğuna da, mövcud olmamasına da eyni dərəcədə şübhə ilə yanaşılır [10, s. 11]. Bu halda maddi sübutetmə vəzifəsindən bəhs ediləcəkdir. Maddi sübutetmə adından fərqli olaraq “vəzifə” yaratmır. Çünki aidiyyəti tərəfdən müəyyən hərəkətin edilməsi tələb edilmir. Bu halda maddi sübutetmə vəzifəsi olan tərəf non-liquet vəziyyətində faktın sübut edilə bilməməsinin mənfi nəticələrinə məruz qalır və sonda sübut olunması tələb olunan faktın mövcudluğu təsdiq olmadığından proses tərəfin ziyanına başa çatır. Maddi sübutetmə vəzifəsi hüquqi nəticənin meydana gəlməsi üçün iddia olunan arqumentlərin təsdiq edilməsi öhdəliyidir.

İPM-in 14-cü maddəsində sübutetmə vəzifəsi ilə bağlı xüsusi qayda nəzərdə tutulmuşdur. Həmin müddəada sadalanan hallarda söhbət, əgər belə demək mümkünsə, maddi sübutetmə vəzifəsindən, yəni məhkəmənin işin faktiki hallarına araşdırmasından və sübutları qiymətləndirməsindən sonra hər hansı bir nəticəyə gələ bilmədiyi hallarda mübahisə üzrə işi necə həll etməli olmasında gedir. İnzibati məhkəmə icraatında formal sübutetmə vəzifəsi (sübutları təqdim etmək vəzifəsi) problemi meydana çıxmır, çünki məhkəmə işin hallarının araşdırılması ilə bağlı vəzifə daşdığı üçün iddiaçı sübutları özü təqdim etmək məcburiyyətində deyil [1, s. 130].

İnzibati məhkəmə icraatında da mülki və cinayət işlərində olduğu kimi tələblərin əsaslandığı halların sübut olunması öhdəliyinin mübahisənin hansı tərəfinə aid olduğu və ya bu öhdəliyin tərəflərə, yaxud məhkəməyə, o cümlədən hansı tərəfə aid olmasının müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aydın ki, bütün məhkəmə icraatlarında tərəflər müəyyən iddialara əsaslanmaqla öz mövqelərinin haqlı olduğunu əsaslandırmağa çalışırlar. Ümumi qəbul edilmiş qayda bundan ibarətdir ki, hər bir tərəf öz iddiasının əsaslandığı halları sübut etməlidir. Mülki məhkəmə icraatı baxımından bu qaydanın qanunvericilikdə nəzərdə tutulması mübahisə doğuran hal olmasa da, inzibati məhkəmə icraatı zamanı sübutetmə vəzifəsinə dair normalarının tətbiqi daha mürəkkəb xarakter daşıyır. İnzibati məhkəmə icraatında tərəflər arasında münasibətlərin şaquli xətt üzərində qurulması, o cümlədən iddiaların növlərinin müxtəlifliyi qanunvericilikdə daha dəqiq tənzimləmə zərurəti doğurur. Xüsusilə öhdəliyin icrası haqqında iddialarla bağlı “sübutetmə yükü”nə dair problemlərin araşdırılması önəmlidir.

Öhdəliyin icrası haqqında iddiaların özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, həmin iddia vasitəsilə iddiaçı cavabdehdən inzibati aktın qəbul edilməsi ilə bağlı olmayan (inzibati aktın qəbul edilməsinə yönəlməyən) müəyyən hərəkətlərin edilməsini tələb edir. Məcburetmə haqqında iddialardan fərqli olaraq öhdəliyin icrası haqqında iddialar vasitəsilə cavabdehdən inzibati aktın qəbul edilməsi deyil, müvafiq faktiki xarakterli hərəkətin iddiaçının xeyrinə həyata keçirilməsi tələb olunur. Belə olan halda, inzibati aktdan fərqli olaraq inzibati orqan tərəfindən faktiki xarakterli hərəkət yerinə yetirilməsinin zəruriliyini müəyyən etmək daha çətindir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası inzibati prosessual qanunvericiliyində iddia növlərinin müxtəlifliyi ilə əlaqədar fərqli “sübutetmə” qaydasının müəyyən edilməsinin zərurəti də buradan meydana gəlmişdir.

İnzibati mübahisələrdə də mülki və cinayət işlərində olduğu kimi sübutetmə vəzifəsinin hansı tərəfə aid olma məsələsinin müəyyən edilməsi əhəmiyyət kəsb edir. Sübutetmə vəzifəsinin xüsusiyyəti baxımdan məhkəmə proseslərində tərəflər öz arqumentlərinə əsaslanan halları sübut etməyə çalışırlar. Ənənəvi olaraq qəbul edilən odur ki, hər bir tərəf öz iddiasını sübut etməlidir. Mübahisəyə baxan hakimdə isə sübut edilən hallara müvafiq olaraq rəy formalaşır və buna uyğun qərar qəbul edir. Mülki hüquq baxımından

sübutetmə vəzifəsi ilə mübahisəli məqam mövcud deyildir. Çünki mülki prosessual qanunvericilikdə qəbul edilən qayda ondan ibarətdir ki, mübahisənin tərəflərindən hər biri öz iddialarını sübut etməlidir və sübutetmə vəzifəsi iddianı irəli sürən tərəfə aid edilir. Latınca “*Actori incumbit probatio*” şəklində ifadə edilən əsas qaydaya görə sübutetmə vəzifəsi iddia tələbini irəli sürən tərəfin üzərinə düşür. Lakin inzibati iddialar baxımından, xüsusilə, öhdəliyin icrası haqqında iddia ilə bağlı vəziyyət daha fərqlidir. İnzibati mübahisələr baxımından sübutetmə vəzifəsi ilə bağlı bəzi normalar istisna olmaqla, nə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində, nə də Fransa qanunvericiliyində qanuni tənzimləmə mövcud deyildir. Azərbaycan Respublikası inzibati prosessual qanunvericiliyi sübutetmə vəzifəsini daha çox cavabdeh inzibati orqanın üzərinə qoyur. Təbii ki, inzibati mübahisələrin hər birinin xüsusiyyətləri fərqli olduğundan sübutetmə vəzifəsinə həm nəzəri, həm praktiki baxımdan yanaşmaqla təhlil etmək lazımdır.

Öhdəliyin icrası haqqında iddialar inzibati orqandan müvafiq faktiki xarakterli hərəkətin həyata keçirilməsinin tələb olunması ilə bağlı olduğundan sübutetmə vəzifəsinin hansı tərəfin üzərinə düşdüyünü müəyyən etmək çətinlik doğurur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası inzibati prosessual qanunvericiliyi 3 iddia növü ilə bağlı sübutetmə vəzifəsinin hansı tərəfin üzərinə düşdüyü müəyyən etmişdir:

1. Mübahisələndirmə haqqında iddia.
2. Müəyyən hərəkətlərdən çəkinməyə dair iddia
3. Məcburetmə haqqında iddia.

III. Öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılması zamanı sübutetmə yükünün bölüşdürülməsi

Normanın məzmunundan da aydın olduğu kimi, İPM öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılması zamanı sübutetmə vəzifəsinin hansı tərəfin üzərinə düşdüyünü normativləşdirməmişdir. Hesab edirik ki, öhdəliyin icrası haqqında iddiaların predmetinin müxtəlifliyi və hər birinə fərqli yanaşma tərəflərin sübutetmə yükünə də təsir göstərir. Faktiki xarakterli hərəkətlərin həyata keçirilməsinin məhkəmə qaydasında tələb olunmasından sonra inzibati məhkəmənin öz təşəbbüsü ilə araşdırma öhdəliyinin olması, o cümlədən işin hərtərəfli araşdırılması prinsipi baxımından müstəqil sübut toplamaq vəzifəsinin mövcudluğu da öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılması zamanı sübutetmə vəzifəsinin hansı tərəfdə olmasının müəyyən edilməsini mürəkkəbləşdirir. İnzibati orqan tərəfindən faktiki xarakterli hərəkətin həyata keçirilməsindən imtina edilməsinin məhkəmə nəzarətinə tabe edildiyi öhdəliyin icrası haqqında iddialarla bağlı sübutetmə vəzifəsinə dair xüsusi qanunvericilik norması müəyyən edilməmişdir. Belə bir normativ boşluq sübutetmə vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsi məsələsinin məhz sübutetmə yükünə aid ümumi müddəalar

əsasında, həmçinin inzibati məhkəmələrin formalaşdırdığı məhkəmə təcrübəsi vasitəsilə tənzimlənməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 14.3-cü maddəsinə əsasən İnzibati aktın qəbul edilməsi tələbinə dair (məcburetmə haqqında) iddialar üzrə həmin aktın qəbul edilməsini zəruri edən faktiki şərtlərin mövcudluğunu sübut etmək vəzifəsi iddiaçının üzərinə düşür [18]. Lakin inzibati orqan iddiaçının arzuladığı inzibati aktın qəbulunu konkret halda istisna edən faktiki şərtlərin mövcudluğuna istinad etdiyi hallarda, belə şərtlərin mövcudluğunu sübut etmək vəzifəsi həmin inzibati orqanın üzərinə düşür. Göstərilən normanın məzmununa diqqət yetirdikdə qeyd edə bilərik ki, öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılması zamanı analoji qayda tətbiq ediləcəkdir. Məsələn, “A” adlı şəxs inzibati məhkəməyə müraciət edərək bağ sahəsi üzərində mülkiyyət hüquqlarını daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə almaq öhdəliyinin inzibati orqanın üzərinə qoyulmasını xahiş etmişdirsə, bu halda sübutetmə yükü iddiaçının üzərinə düşəcəkdir. Lakin inzibati orqan tərəfindən “A”nın bağ sahəsi üzərində mülkiyyət hüquqlarının daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınmasından faktiki şərtlərin mövcudluğuna görə imtina verilmişdirsə, bu halda sübutetmə yükü cavabdeh inzibati orqanın üzərinə düşəcəkdir. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin qərarlarının ətraflı təhlili göstərir ki, öhdəliyin icrası ilə bağlı iddiaların araşdırılması zamanı sübutetmə yükünün müəyyənləşdirilməsi məsələsində məhkəmələrin yuxarıda qeyd edilən mövqeyi əsas götürdüyü müşahidə olunur. Belə ki, Ali Məhkəmə praktikasında sübutetmə yükünün konkret işin xüsusiyyətlərinə və iddianın mahiyyətinə uyğun olaraq tərəflər arasında bölüşdürülməsi prinsipi tətbiq olunur. Bu yanaşma, inzibati məhkəmə icraatında öhdəliyin icrası haqqında iddiaların xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq sübut yükünün statik deyil, hallara görə dəyişkən bir anlayış kimi qiymətləndirilməsini təmin edir. Ali Məhkəmənin mövqeyi sübutetmə yükünün yalnız iddiaçıya aid edilmədiyini, həmçinin inzibati orqan və məhkəmənin səlahiyyətləri çərçivəsində də bu yükün formalaşdığını təsdiq edir. Həmçinin bir çox məhkəmə qərarlarına nəzər saldıqda öhdəliyin icrası haqqında iddialarla bağlı sübutetmə yükünün müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 14.2-ci maddəsinə əsasən İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 14.2-ci maddəsinə əsasən İnzibati orqanın inzibati aktın qəbul edilməsi ilə əlaqədar olmayan və bilavasitə şəxsin hüquq və azadlıqlarını pozan qanunsuz müdaxiləsindən müdafiəyə dair iddialar üzrə belə müdaxiləni zəruri edən faktiki şərtlərin mövcudluğunu sübut etmək vəzifəsi müvafiq inzibati orqanın üzərinə düşür [18]. Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 2-ci maddəsində inzibati iddiaların bütün növləri sadalanmış və anlayışları göstərilmişdir. İPM-in 14.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan iddia isə İPM-in 2.2.4-cü maddəsində nəzərdə tutulan müəyyən hərəkətlərdən çəkinməyə dair iddianı ehtiva edir.

Mübahisələndirmə haqqında iddia ilə inzibati aktın ləğv edilməsi və ya dəyişdirilməsi barəsində iddiaçı tərəfindən iddia qaldırılır. İnzibati aktın ləğvini tələb edən tərəf kimi iddiaçı üçün müəyyən edilmiş minimal şərt budur [3, s. 151-152]. Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsinin mübahisələndirilən inzibati aktı qəbul etmiş inzibati orqan həmin aktın qəbul edilməsini zəruri edən faktiki şərtlərin mövcudluğunu sübut etməlidir. Normanın məzmunundan da iddiaçı məhkəmədən inzibati aktın ləğvini və ya dəyişdirilməsini tələb edərsə, bu halda inzibati aktın qəbulu üçün zəruri olan faktiki şərtlərin mövcudluğunun sübut edilməsi vəzifəsi cavabdeh inzibati orqana aid edilmişdir. Məsələn, iddiaçı barəsində vergi ödəyicisinin “vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətə cəlb edilməsi haqqında” qərar qəbul edilmişdirsə, bu halda həmin inzibati aktın qəbul edilməsini zəruri edən faktiki şərtlərin mövcudluğu inzibati orqan tərəfindən sübut edilməlidir.

Məcburetmə haqqında iddialara baxılması zamanı isə sübutetmə vəzifəsi iddiaçının üzərinə düşür. Belə ki, Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 14.3-cü maddəsinə əsasən inzibati aktın qəbul edilməsi tələbinə dair (məcburetmə haqqında) iddialar üzrə həmin aktın qəbul edilməsini zəruri edən faktiki şərtlərin mövcudluğunu sübut etmək vəzifəsi iddiaçının üzərinə düşür [18]. Lakin inzibati orqan tərəfindən inzibati aktın qəbul edilməsindən imtina olunarsa və bununla bağlı maraqlı şəxsə rəsmi qaydada məlumat verilsə, bu halda sübutetmə vəzifəsi inzibati orqana aid edilir. Bununla bağlı norma isə Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 14.3-cü maddəsinin ikinci cümləsində təsbit edilmişdir. Həmin normaya əsasən inzibati orqan iddiaçının arzuladığı inzibati aktın qəbulunu konkret halda istisna edən faktiki şərtlərin mövcudluğuna istinad etdiyi hallarda, belə şərtlərin mövcudluğunu sübut etmək vəzifəsi həmin inzibati orqanın üzərinə düşür [18]. Məsələn, iddiaçı əczaçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün icazə verilməsini tələb edərsə, bu halda həmin icazənin verilməsi üçün əsaslarının olmasını iddiaçı sübut etməlidir. Ancaq inzibati orqan tərəfindən icazənin verilməsindən konkret əsasları göstərməklə imtina olunarsa, imtina üçün faktiki şərtlərin mövcudluğunun sübut edilməsi vəzifəsi inzibati orqana aid edilir.

İnzibati mübahisələrə baxılması zaman iddiaların növündən asılı olmayaraq bir qayda olaraq üzərinə sübutetmə vəzifəsi düşməyən tərəf sübuta yetirilməmiş halın əksini isbat etməyə borclu deyildir. Sübutetmə vəzifəsi daşımayan tərəf qarşı tərəfin arqumentinin əksini sübut edən dəlil irəli sürə bilər, lakin bu hal sübutetmə yükünə təsir etmir.

İnzibati mübahisələrdə tərəflər arasında mövcud olan “bərabərsizlik”, o cümlədən inzibati məhkəmələrin işin araşdırılması zamanı müstəqilliyinin mövcudluğu ilə əlaqədar sübutetmə vəzifəsinə mülki hüquqda nəzərdə tutulan mənada yanaşmaq düzgün olmaz. Buna görə də, inzibati mübahisələrə məhkəmələrdə baxılması zamanı ənənəvi sübutetmə vəzifəsi anlayışından imtina edilməlidir.

Məhkəmələrin öz təşəbbüsü ilə araşdırma aparmaq və sübutlar toplamaq səlahiyyətinin mövcudluğunun nəticəsi olaraq öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılması zamanı sübutetmə vəzifəsinin işə baxan hakim tərəfindən hər bir konkret mübahisə daxilində, o cümlədən hər bir işi ayrıca qiymətləndirməklə müəyyən edilir. Bu baxımdan da işin konkret hallarına görə sübutetmə vəzifəsi bəzi hallarda iddiaçıya, bir çox hallarda isə cavabdeh inzibati orqana aid edilə bilər. İnzibati mübahisələrə baxılması zamanı sübutetmə anlayışına daha geniş yanaşdıqda inzibati məhkəmələrin də sübutetmənin subyekti olduğunu qeyd etmək mümkündür. Belə ki, inzibati məhkəmələrin səlahiyyətlərini nəzərə aldıqda öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılması zamanı sübutetmə yükü iddiaçı, inzibati orqan və məhkəmə arasında bölüşür. Çünki inzibati məhkəmənin mövcud faktı aydınlaşdırmaq öhdəliyi nəticə etibarilə iddiaçının və ya cavabdehin sübutetmə yükünün yüngülləşdirilməsi ilə nəticələnir. Məhkəmə tərəfindən sübutetmə vəzifəsinin kimə aid olduğunu müəyyənləşdirilməməsi halında, bir qayda olaraq, tərəflərin iddialarını sübut edə bilmədiklərindən də danışmaq olmaz [19, s. 6]. Beləliklə, sübutetmə vəzifəsinin hansı tərəfə aid olduğunu müəyyənləşdirmək məhkəmənin səlahiyyətindədir [5, s. 197]. Beləliklə, məhkəmənin bu məsələdə qiymətləndirmə imkanına malik olduğunu söyləmək olar. Nəticədə sübutetmə vəzifəsinin hansı tərəfin üzərinə qoyulacağı və bununla da, mübahisədə hansı tərəfin daha əlverişsiz mövqedə olacağı müəyyən edilmiş olur.

İnzibati məhkəmə icraatı zamanı sübutetmənin ənənəvi anlayışından fərqli mənada nəzərdə tutulması faktların aydınlaşdırılması və mübahisənin həll olunması istiqamətində nəticənin əldə olunması yönəlidir.

Öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılması zamanı sübutetmə vəzifəsi, bir qayda olaraq, inzibati orqan tərəfindən faktiki xarakterli hərəkətin həyata keçirilməsi zəruri hesab edən iddiaçının üzərinə düşdüyü qəbul edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, iddiaçının konkret iddia tələbi ilə məhkəməyə müraciət etməsi halında faktiki xarakterli hərəkətin həyata keçirilməsinin iddiaçı üçün əlverişli olduğu qənaətinə gəlinməsi kifayətdir. Konkret hallar üzrə faktiki xarakterli hərəkətin həyata keçirilməsinin qanuni və əsaslı olmamasının sübut edilməsi vəzifəsi isə inzibati orqanın üzərinə düşəcəkdir. Beləliklə, inzibati orqan tərəfindən faktiki xarakterli hərəkətin edilməsindən imtina olunması ilə bağlı irəli sürülən arqumentlərin sübut edilməsi məhkəmə tərəfindən inzibati orqanın üzərinə qoyulur. Cavabdeh inzibati orqan iddiaçının arqumentlərini təkzib etməklə kifayətlənir və onun həqiqətə uyğun olmadığını sübut edə bilmirsə, iddiaçının haqlı olduğu haqqında məhkəmə qərar qəbul edəcəkdir [13, s. 220]. Öhdəliyin icrası haqqında iddiaların xüsusiyyətləri nəzərə alındıqda hakimin sübutların toplanmasındakı müstəqilliyi və məhkəmənin tərəflərin arqumentləri və təqdim etdikləri sübutlara bağlı qalmadan sərbəst şəkildə qərar qəbul edə bilməsi də qeyd edilməlidir. Məhkəmənin qərarının yalnız tərəflərin irəli sürdüyü arqumentlərlə məhdudlaşdırılması halında öhdəliyin icrası

haqqında iddiaların obyektiv xarakteri öz məzmununu itirəcəkdir. Bu halda, inzibati mübahisəyə baxan hakim yalnız tərəflərin təqdim etdiyi sübutlarla mübahisəyə ədalətli və hərtərəfli baxmaq yekun qərar qəbul etmək imkanından məhrum olacaqdır [4, s. 52].

Məhkəmə icraatında sübutetmənin predmetini tərəflərin üzərində razılığa gəlmədikləri və mübahisənin həllində əhəmiyyət kəsb edən mübahisəli faktlar təşkil edir. Bu faktlar birbaşa və ya dolayı yolla mübahisənin həllində hüquqi nəticə doğura bilən hallardır [8, s. 6]. Bir məhkəmə prosesində mübahisəli halların hansı tərəf tərəfindən sübuta yetirilməli olması sübutetmə vəzifəsi adlanır. Bu mənada hər hansı bir məhkəmədə müəyyən bir iddia irəli sürüb, ondan öz lehinə nəticələr çıxarmaq istəyən tərəfin həmin iddiasını sübuta yetirməsi zərurəti sübut yükü kimi qəbul edilir [17, s. 28]. Sübut yükü müəyyən bir hadisənin baş verib-vermədiyi barədə fakt iddiasını irəli sürən tərəfin üzərinə düşən prosessual öhdəlikdir [2, s. 1694].

Alman inzibati prosessual qanunvericiliyində isə qəbul edilən qayda bundan ibarətdir ki, hər bir tərəf yalnız öz xeyrinə olan məsələləri sübut etməlidir. İddiaların əsasını təşkil edən faktların sübut etmək öhdəliyi iddiaçıya, iddiaçının istinad etdiyi faktları təkzib edən, ləğv edən və ya dayandıran faktların sübutetmə öhdəliyi isə cavab inzibati orqanın üzərinə düşür. İnzibati orqanın iddiaçının irəli sürdüyü arqumentləri sadəcə inkar etməsi onu sübutetmə vəzifəsindən azad etmir. Əksinə, bu halda inzibati orqandan təkzib edilən halların reallığının sübut edilməsi tələb olunur [6, s. 538].

Bəzi hallarda isə iddiaçı inzibati orqan tərəfindən təqdim edilən faktiki xarakterli hərəkətin həyata keçirilməsindən imtina edilməsi haqqında məktubla tanış olur, bundan başqa sənədlərə çatımlılıq imkanı isə olmur. Bu halda iddiaçının sübut təqdim etmədən irəli sürdüyü arqumentlərin təsdiqi məhkəmə tərəfindən müvafiq sorğu vasitəsilə inzibati orqandan tələb olunması ilə mümkün ola bilər [11, s. 36]. Bu səbəbdən, öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılması zamanı məhkəmə tərəfindən iddiaçının öz tələbini sübut edə biləcək faktlara istinad edə bilməməsi və ilkin dəlillər təqdim etməməsi iddiaçının əleyhinə qərar qəbul edilməsi üçün əsas deyildir [15, s. 252].

Məhkəmənin sübutların araşdırılması prinsipini rəhbər tutması ilə apardığı araşdırma nəticəsində iddia tələbinin kifayət qədər əsaslı olduğu qənaətinə gələrsə, bu halda iddiaçının sübutetmə vəzifəsi aradan qalxmış olur, hətta sübutetmə yükü yer dəyişir və inzibati orqan iddia tələbinin əksinin sübutetməsi öhdəliyi yaranır.

İnzibati prosessual qanunvericiliklə hakimlərə verilmiş müstəqil sübut toplamaq səlahiyyəti eyni zamanda tərəflərə də təminat yaradır. Çünki hakim inzibati mübahisəni yalnız tərəflərin təqdim etdiyi sənədlərlə həll edə, ədalətli nəticəyə nail ola bilməz. Ona görə də, inzibati mübahisəyə baxılması sübutların araşdırılması prinsipinə əsaslanır.

Məsələn, torpağın istifadəyə verilməsi haqqında qərarın qüvvəsi, mötəbərliyi və iddia olunan torpaq sahəsinin koordinatlarının müvafiq qərarla ayrılan torpaq sahəsinə uyğunluğu qəbul edildikdə qərarın qəbul edildiyi vaxtda ayrılan torpaq sahəsinin onun ayrılma məqsədinə və təyinatına uyğunluğu qəbul edilməlidir. Bunun əksi irəli sürüldükdə sübutetmə yükü cavabdeh inzibati orqanın üzərinə düşəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 02.11.2023-cü il tarixli 2-1(102)-2374/2023 sayılı qərarına əsasən öhdəliyin icrası haqqında iddialarla bağlı inzibati orqanın imtinası onun hərəkətsizliyində ifadə olunursa, bu, inzibati aktın qəbulundan imtina edilən zaman göstərilən hərəkətsizliyə bərabər tutulur. Beləliklə, məcburetmə haqqında iddialarda olduğu kimi öhdəliyin icrası haqqında iddialar üzrə də, həmin öhdəliyin icra edilməli olmasını zəruri edən faktiki şərtlərin mövcudluğunu sübut etmək vəzifəsi iddiaçının, belə öhdəliyin icrasını istisna edən faktiki şərtlərin mövcudluğunu sübut etmək vəzifəsi isə cavabdehin üzərinə düşür [7].

Kontinental hüquq sistemli ölkələrdə tətbiq olunan vahid sübut etmə mövqeyinə əsasən hakim özü müstəqil sübutlar toplaya bilər, bütün təqdim olunan sübutları sərbəst qiymətləndirir və faktların həqiqiliyinə şəxsi vıcdani qənaətinə əsasən qərar verir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 12.2-ci maddəsinə əsasən məhkəmə müstəqil şəkildə öz təşəbbüsü ilə və ya inzibati məhkəmə icraatı iştirakçılarının vəsatətinə əsasən digər zəruri sübutları toplamağa borcludur [18]. Analoji norma Türkiyənin “İnzibati məhkəmə icraatı haqqında” Qanununun 20.1-ci maddəsində də təsbit edilmişdir. Həmin normaya əsasən Danıştay, bölgə inzibati məhkəmələri və inzibati və vergi məhkəmələri baxdıqları işlərə aid bütün araşdırmaları öz təşəbbüsü ilə aparır. Məhkəmələr müəyyən edilmiş müddət ərzində zəruri hesab etdikləri sənədlərin təqdim edilməsini və hər növ məlumatın verilməsini tərəflərdən və aidiyyəti digər qurumlardan tələb edə bilərlər [12]. Həmçinin Almanıyanın “İnzibati məhkəmə icraatı haqqında” Qanununun 86.1-ci maddəsinə əsasən məhkəmə işin mahiyyətini öz təşəbbüsü ilə araşdırır, bu zaman iştirakçılar da prosesə cəlb olunmalıdır [9]. Məhkəmə iştirakçıların təqdim etdiyi iddia və sübut tələbləri ilə kifayətlənməməlidir. Hakimə müstəqil sübut toplamaq səlahiyyətinin verilməsi inzibati orqanın fəaliyyətinin yoxlanmasından daha çox tərəflər arasında qeyri-bərabərliyi aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır.

IV. Öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılması zamanı sübutetmə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi

Öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılması zamanı sübutetmə vəzifəsi ilə bağlı sual doğuran məqamlardan biri də tərəflərin hansı vasitələrlə faktları sübut etməli olmasıdır. İnzibati mübahisələrin müxtəlifliyinə uyğun olaraq faktlar da, sübut edilməli olan faktlar da dəyişkən xarakter daşıyır. Ancaq

öhdəliyin icrası haqqında iddialar inzibati orqan tərəfindən həyata keçirilən faktiki xarakterli hərəkətlərlə bağlı olduğundan sübutetmə vasitələri qismində adətən aşağıdakılar çıxış edir:

1. Yazılı sənədlər. İnzibati mübahisələrin xarakterindən asılı olaraq yazılı sənədlər faktların sübut edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müvafiq orqanlardan (qurumlardan) əldə edilmiş sənədlər iddiaçı tərəfindən və ya cavabdeh tərəfindən irəli sürülmüş arqumentlərin sübut edilməsi üçün əsas vasitə hesab olunur. Yazılı sənədlər müxtəlif üsullarla əldə edilə bilər. İddiaçı əldə etdiyi ilkin sübutlara əsaslanmaqla məhkəməyə müraciət edir. Bu halda, həmin yazılı sənədlərin əsl və ya surətini qoşmaya əlavə etməklə iddiaçı məhkəməyə iddia ərizəsi ilə müraciət edə bilər. Bəzi hallarda iddiaçıda sənədlərin surəti olsa da, əsllərini əldə etmək imkanından məhrum olur. Bu halda, iddiaçı özü müvafiq qurumlara, o cümlədən cavabdeh, inzibati orqana müraciət etməklə sənədlərin əsllərini əldə edə bilər. Məhkəmə icraatı zamanı isə hakim müvafiq sorğular verməklə faktları təsdiq edə biləcək sənədlərin əldə edilməsinə nail olmaq məqsədilə ətraflı araşdırma apara bilər. Məsələn, bələdiyyə tərəfindən ayrılmış torpaq sahəsi üzərində mülkiyyət hüquqlarını daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə aldırmaq istəyən vətəndaş, 2004-cü il tarixli bələdiyyə qərarının, torpaq sahəsinin alqı-satqı aktının, o cümlədən yerləşmə cizgisinin surətlərini özündə saxlamışdır. Göstərilən sənədlərlə torpaq sahəsinin həmin vətəndaşlara ayrılması müəyyən edilir. Bu halda, iddiaçı bələdiyyənin özünə və ya Milli Arxiv İdarəsinə müraciət etməklə sənədlərin təsdiq olunmuş surətlərini əldə edə bilər. Əgər vətəndaş bu və ya digər səbəbdən müvafiq qurumlardan (orqanlardan) sənədlərin təsdiq olunmuş surətlərini əldə edə bilməzsə, bu halda hakim, həmin sənədlərin təsdiq olunmuş surətlərini və ya əsllərini məhkəmə sorğusu əsasında əldə edə bilər. Təbii ki, bu, hakimin bitərəfliyi prinsipinə zidd hesab olunmur və işin araşdırılması prinsipinin rəhbər tutulmasından irəli gəlir. Əgər iddiaçı tərəfindən yazılı sənəd təqdim etməklə iddia tələbinin əsaslandığı faktlar sübut edilmişdirsə, bu halda inzibati orqan tərəfində bunu əksi irəli sürülsə, sübutetmə yükü inzibati orqanın üzərinə düşür.

2. Ekspert rəyi. Öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılması zamanı həlledici hesab olunan sübutlardan biri ekspert və ya mütəxəssis rəyidir. İnzibati mübahisələrə baxılması, müvafiq ekspertizaların təyin edilməsi, o cümlədən mütəxəssis rəyinin təqdim edilməsi ilə iş üçün əhəmiyyət daşıyan bir çox halların sübut edilməsi mümkündür. Xüsusilə, daşınmaz əmlakla bağlı öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılması zamanı koordinatların müəyyən edilməsi, torpaq sahəsinin digər torpaq sahəsi ilə üst-üstə düşməsinin müəyyən edilməsi, torpaq sahəsinin faktiki sahəsinin müəyyən edilməsi və digər hallar məhz ekspert rəyi və ya mütəxəssis rəyi ilə müəyyən edilir. Ekspertizanın həyata keçirilməsi haqqında qərardad həm tərəflərin təşəbbüsü ilə irəli sürülən vəsatət əsasında, həm də hakimin öz təşəbbüsü ilə qəbul edilə bilər.

3. Şahid ifadələri. Öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılması zamanı şahid ifadələri bir o qədər həlledici olmasa da, müvafiq faktın təsdiqi üçün əhəmiyyət kəsb edə bilər. Məsələn, torpaq sahəsinin müvafiq şəxs tərəfindən uzun müddət istifadə edilməsi faktının qonşuluqda olan şəxslərin ifadələri ilə inzibati məhkəmə icraatında təsdiq etmək mümkündür. Şahid ifadələri təsdiq edilmiş faktın əksini və ya yalan olmasını qarşı tərəf sübut etməlidir.

4. Foto və video materiallar. Faktların mövcudluğunu və əsl şəklini əyani şəkildə təsdiqləyən yazılı sübutlar kimi, foto və video materiallar inzibati mübahisələrdə geniş istifadə olunur. Məsələn, infrastruktur obyektlərinin tikintisi, torpaq sahəsinin sərhədləri və ya başqa fiziki vəziyyətlərin sübut edilməsi üçün çəkilmiş foto və videolar iddiaçı və ya cavabdeh tərəfindən təqdim edilə bilər. Məsələn, “Qeyri-yaşayış təyinatlı bəzi tikinti obyektlərinin istismarına icazə verilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanına əsasən müvafiq obyektin tikintisinin 2023-cü il iyunun 1-dək başa çatmasının sübut edilməsi məqsədilə təqdim edilən fotosəkillər, videomateriallar, ərazinin peyk görüntüləri obyektin istismarına icazə verilməsi ilə bağlı mübahisələr üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Əgər iddiaçı tərəfindən foto və ya video materiallar təqdim etməklə iddia tələbinin əsaslandığı faktlar sübut edilmişdirsə, bu halda inzibati orqan tərəfindən bunu əksi irəli sürülsə, sübutetmə yükü inzibati orqanın üzərinə düşür.

V. Nəticə

İnzibati məhkəmə icraatında sübutetmə vəzifəsi mübahisələrin ədalətli həlli üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edir. Doktrina müxtəlif təriflərlə izah olunsada, ümumi qəbul edilən yanaşmaya görə sübutetmə yükü müəyyən bir faktın mövcudluğunun sübut edilməsinə dair iddia edən tərəfin üzərinə qoyulan prosessual öhdəlikdir. Mülki hüquqda bu prinsip daha aydın tətbiq edilsə də, inzibati mübahisələrin xüsusiyyətləri, yəni tərəflər arasında struktur bərabərsizliyin olması, iddiaların növlərinin müxtəlifliyi və məhkəmənin işin hallarının araşdırılması öhdəliyi sübutetmə yükünün inzibati məhkəmə icraatında daha mürəkkəb xarakter daşımasına səbəb olur.

Öhdəliyin icrası haqqında iddialar isə bu baxımdan daha spesifikdir. Çünki burada iddiaçı cavabdehdən inzibati aktın qəbulunu deyil, müəyyən faktiki xarakterli hərəkətin həyata keçirilməsini tələb edir. Bu isə faktın mövcudluğunu və ya mövcud olmamasını sübut etmək öhdəliyinin kimə aid edilməsini çətinləşdirir. Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsində sübutetmə yükünün bölüşdürülməsi yalnız bəzi iddia növləri üzrə normativləşdirilmişdir. Lakin öhdəliyin icrası haqqında iddialarda bu məsələnin açıq şəkildə tənzimlənməməsi normativ boşluq yaradır.

Məhkəmə təcrübəsi göstərir ki, sübutetmə yükü inzibati mübahisələrdə statik deyil, dəyişkən xarakter daşıyır, yəni bəzi hallarda iddiaçının üzərinə düşür, bəzi hallarda isə cavabdeh inzibati orqanın üzərinə keçir. Bundan əlavə,

məhkəmənin işin hərtərəfli araşdırılması öhdəliyi bu yükün bölüşdürülməsində həlledici rol oynayır. Beləliklə, inzibati məhkəmə icraatında sübutetmə yükü iddiaçı, cavabdeh inzibati orqan və məhkəmə arasında bölüşdürülən dinamik bir mexanizm kimi çıxış edir.

Nəticə etibarilə, öhdəliyin icrası haqqında iddialarda sübutetmə yükünün düzgün müəyyən edilməsi və tətbiqi həm fərdlərin hüquqlarının müdafiəsini gücləndirir, həm də inzibati məhkəmə icraatının obyektivliyinə və operativliyinə zəmanət verir.

İnzibati məhkəmə icraatında vahid yanaşmanın təmin edilməsi üçün iddia növlərinə, xüsusilə öhdəliyin icrası haqqında iddiaya uyğun olaraq müxtəlif sübutetmə standartlarının dəqiq prinsipləri və qaydalarla müəyyənləşdirilməsinin faydalı olacağı qənaətinə gəlməliyik.

Mövzunun araşdırılması nəticəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı aşağıdakı təklif irəli sürülmüşdür:

1. Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 14-cü maddəsi sübutetmə vəzifəsi ilə əlaqədar məsələləri tənzimləyir. Həmin normada mübahisələndirmə haqqında iddia, məcburetmə haqqında iddia, müəyyən hərəkətlərdən çəkinməyə dair iddialara baxılması zamanı sübutetmə vəzifəsinin hansı tərəfə aid edilməsi müəyyən edilmişdir. Öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılması zamanı məhkəmə praktikasında Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 14.2-ci və 14.3-cü maddəsinə istinad etməklə sübutetmə vəzifəsinin hansı tərəfə aid olması müəyyən edilir. Lakin öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılması zamanı aşkara çıxan konkret halların müxtəlifliyi qanunvericilikdə daha dəqiq tənzimlənmənin zərurətini meydana gətirir. Hesab edirik ki, inzibati prosessual qanunvericiliyə öhdəliyin icrası haqqında iddialara baxılması sübutetmə vəzifəsinin hansı tərəfin üzərinə qoyulmasını konkret nəzərdə tutan normanın əlavə edilməsi inzibati məhkəmə praktikasında yaranan qeyri-müəyyənliklərin aradan qalxmasına səbəb olacaqdır.

2. İnzibati orqandan həyata keçirilməsi tələb olunan faktiki xarakterli hərəkətlərin müxtəlifliyi, o cümlədən öhdəliyin icrası haqqında iddiaların hər birinə xüsusi yanaşılması iş üzrə zəruri olan faktiki halların da müxtəlif vasitələrlə sübut edilməsi zərurətini meydana gətirir. Ancaq analogi mübahisələr üzrə vahid yanaşmaların yaradılması, o cümlədən konkret halların hansı sübutetmə vasitələri ilə sübut edilməli olmasının müəyyənləşdirilməsi hesab edirik ki, həm məhkəmənin yükünün azaldılmasına, həm də tərəflərin iş üzrə nəticəyə daha tez çatmasına köməklik göstərəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Aliyev, S.F. Commentary on the Code of Administrative Procedure. Baku: Elm və Təhsil, 2024, 777 pages (in Azerbaijani / Əliyev, S.F. *İnzibati Prosessual Məcəllənin Kommentariyası. Bakı: Elm və Təhsil, 2024, 777 s.*).
2. Atalay, O. Pekcanitez Civil Procedure Law. The 15nd edition with amendments. Istanbul: On İki Levha Publishing, 2017, 3000 pages (in Turkish / Atalay, O. *Pekcanitez Usul Medeni Usul Hukuku. 15. baskı, değişikliklerle. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2017, 3000 s.*).
3. Broyelle, C. Administrative Litigation. 2nd ed. Paris: LGDJ / Lextenso, 2013, 424 pages (in French / Broyelle, C. *Contentieux Administratif. 2e éd., Paris: LGDJ / Lextenso, 2013, 424 p.*).
4. Çağlayan, R. Consequences and Implementation of Administrative Judicial Decisions. The 3 rd edition with amendment. Ankara: Asil Publishing, 2001, 345 pages (in Turkish / Çağlayan, R. *İdari Yargı Kararlarının Sonuçları ve Uygulanması. 3. baskı, değişikliklerle. Ankara: Asil, 2001, 345 s.*).
5. Courreges, A., & Dael, S. Administrative Litigation. Paris: PUF, 2006, 424 pages (in French / Courreges, A., Dael, S. *Contentieux Administratif. Paris: PUF, 2006, 424 p.*).
6. Debbasch, C., & Ricci, C. Administrative Litigation (Contentieux administratif). 8th ed., Paris: Dalloz, 2001, 1018 pages (in French / Debbasch, C., & Ricci, J.-C. *Contentieux administratif. 8e éd., Paris : Dalloz, 2001, 1018 p.*).
7. Decision of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan No. 2-1(102)-2374/2023 dated 02 November 2023 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 02.11.2023-cü il tarixli 2-1(102)-2374/2023 sayılı qərarı*)
URL: https://sc.supremecourt.gov.az/storage/Inzibat/2023/9_2374+02.11.2023.pdf (last access: 10.12.2024).
8. Durmaz, Z.Y. Evidence and Proof in Tax Law. Unpublished Master's Thesis. Ankara: Gazi University Institute of Social Sciences, 2010, 302 pages (in Turkish / Durmaz, Z.Y. *Vergi Hukukunda İspat ve Delil. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Ü. SBE, 2010, 302 s.*).
9. Federal Republic of Germany's Act on the Procedure of Administrative Jurisdiction, 21 January 1960 (Verwaltungsgerichtsordnung – VwGO).
URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/vwgo/> (last access: 10.12.2024).
10. Greger, R. Evidence and Probability. Erlanger Juristische Abhandlungen, Vol. 22. Cologne: 1978, 201 pages (in German / Greger, R. *Beweis und Wahrscheinlichkeit. Köln: 1978, 201 p.*).

11. Leger, M.D. “Evidence before the French Administrative Judge” Colloquium Report of Brussels, 19–21 October 1972, France Report, pp. 27–45 (total 19 p.).
URL: https://www.aca-europe.eu/images/media_kit/colloquia/1972/france-1.pdf (last access: 10.12.2024).
12. Law of the Turkish Republic on Administrative Judicial Procedure, 1 January 1982 (İdari Yargılama Usulü Kanunu).
URL: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2577&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5> (last access: 11.12.2024).
13. Rivero, J., & Waline, J. Administrative Law. 7th ed., Paris: Dalloz, 1975, 526 pages (in French / Rivero, J., & Waline, J. *Droit administratif. 7e éd., Paris : Dalloz, 1975, 526 p.*).
14. Rosenberg, L. The Burden of Proof. 5th Edition. Munich: Beck, 1965, 411 pages. (in German / Rosenberg, L. *Die Beweislast. 5. Aufl., München: Beck, 1965, 411 p.*).
15. Sancakdar, O. Administrative Procedural Law: General Principles. Ankara: Sorubankası Publishing, 2019, 432 pages. (in Turkish / Sancakdar, O. *İdari Yargılama Hukuku, Genel Esaslar. Ankara: Sorubankası, 2019, 434 s.*).
16. Şanver, S. “Evidence in Tax Law.” Tax World (Vergi Dünyası), no. 21, May 1983, pp. 52–64 (total 13 p.). (in Turkish / Şanver, S. “*Vergi Hukukunda İspat.*” *Vergi Dünyası*, S.21, Mayıs 1983, s. 52–64).
17. Sunay, S.S. Proof and Evidence in Administrative Judicial Procedure. Istanbul: Kazancı, 1997, 302 p. (in Turkish / Şenlen Sunay, Ş. *İdari Yargılama Usulüne Hâkim Olan İlkeler Karşısında İspat ve Delil Hususları. İstanbul: Kazancı, 1997, 302 s.*).
18. The Code of Administrative Procedure of the Republic of Azerbaijan, 1 January 2011 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosessual Məcəlləsi, 1 yanvar 2011*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/46956> (last access: 09.12.2024).
19. Umar, B., & Yılmaz, E. The Burden of Proof. 2nd Revised and Extended Edition. Istanbul: Kazancı Publishing, 1980, 371 pages (in Turkish / Umar, B., Yılmaz, E. *İspat Yükü. Yeniden Yazılmış-Genişletilmiş 2. Baskı. İstanbul: Kazancı Yayınları, 1980, 371 s.*).
20. Yüksel, Z.D. Evidence and Proof in Tax Law. Unpublished Master’s Thesis. Ankara: Gazi University, 2010, 302 pages (in Turkish / Yüksel Durmaz, Z. *Vergi Hukukunda İspat ve Delil. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Ü., 2010, 302 s.*).

The importance of the distribution of the burden of proof in claims for the performance of obligations

LALA MAMMADLI*

Abstract

This article comprehensively examines the nature of the burden of proof in administrative court proceedings, with particular emphasis on its application in claims for the performance of obligations. By referring to various doctrinal approaches, it defines the concept of the burden of proof, distinguishes between its formal and material types, and explains the negative consequences imposed on the parties in situations of “non-liquet”. In doing so, it clarifies the theoretical foundations of this institute in legal science. The article points out that while the rules governing the burden of proof are clearer and more stable in civil and criminal disputes, the situation is different in administrative disputes. This difference arises from the inequality between the parties, the limited access of claimants to documents and information held by administrative authorities, as well as the courts’ power to investigate the facts of the case and collect evidence. Claims for the performance of obligations hold special significance in this context, since such claims are not related to the adoption of an administrative act but rather to the requirement that an administrative body perform certain factual actions. In such cases, determining which party bears the burden of proof becomes more complex. Although the Code of Administrative Procedure of the Republic of Azerbaijan establishes rules on the distribution of the burden of proof in annulment, enforcement, and claims for abstention, there is a normative gap regarding claims for the performance of obligations. For this reason, judicial practice plays a decisive role, and an analysis of the Supreme Court’s decisions demonstrates that the burden of proof is not static but dynamically allocated between the parties depending on the circumstances of the case. Furthermore, by adopting a comparative legal perspective, the article draws parallels between the legislation of Germany, France, and Türkiye and that of Azerbaijan, emphasizing that an administrative authority cannot be released from the burden of proof merely by adopting a position of denial. On the contrary, it has the obligation to substantiate the arguments it advances. Proper determination of the burden of proof in administrative court proceedings is essential both for the protection of individual rights and for the objective and effective realization of administrative justice. In this regard, it is proposed to eliminate the normative gap, to establish precise rules on the burden of proof for different types of claims, and to implement mechanisms for the exchange of evidence. Thus, the necessity of distributing the

* Member of Azerbaijani Bar Association, lecturer at the Academy of the State Customs Committee of the Republic of Azerbaijan, PhD student at Faculty of Law, Baku State University / email: mammadlilala25@gmail.com

burden of proof in claims for the performance of obligations among the claimant, the respondent administrative authority, and the court illustrates its dynamic and flexible character. The development of this mechanism constitutes one of the key guarantees of the rule of law and fair judicial proceedings.

Keywords: *burden of proof, claim for the performance of obligations, material burden of proof, formal burden of proof, non-liquet, administrative court proceedings, investigation of case facts, evidence.*

Значение распределения бремени доказывания по искам об исполнении обязательств

ЛАЛА МАММЕДЛИ*

Резюме

В данной статье всесторонне исследуется сущность бремени доказывания в административном судопроизводстве, с особым акцентом на его применение в исках об исполнении обязательств. С опорой на различные доктринальные подходы раскрываются определения бремени доказывания, различаются его формальные и материальные виды, а также объясняются негативные последствия для сторон в ситуациях non-liquet. Тем самым уточняются теоретические основы данного института в юридической науке. В статье отмечается, что если в гражданских и уголовных спорах правила распределения бремени доказывания определены более чётко и стабильно, то в административных спорах ситуация иная. Это объясняется существующим неравенством между сторонами, ограниченными возможностями истцов в доступе к документам и информации, находящимся в распоряжении административных органов, а также полномочиями суда по исследованию обстоятельств дела и сбору доказательств. Иски об исполнении обязательств имеют особое значение в данном контексте, поскольку они связаны не с принятием административного акта, а с требованием совершения административным органом определённых фактических действий. В таких случаях определение того, на какую сторону возлагается бремя доказывания, приобретает более сложный характер. Несмотря на то, что Кодекс административного судопроизводства Азербайджанской Республики устанавливает правила распределения бремени доказывания по

* Член Коллегии Адвокатов Азербайджанской Республики, преподаватель Академии Государственного таможенного комитета Азербайджанской Республики, докторант юридического факультета Бакинского государственного университета / e-mail: mammadlilala25@gmail.com

искам об оспаривании, принуждении и воздержании от определённых действий, в отношении исков об исполнении обязательств существует нормативный пробел. В связи с этим особое значение приобретает судебная практика, и анализ решений Верховного суда показывает, что бремя доказывания носит динамический характер и распределяется между сторонами в зависимости от особенностей дела. Кроме того, в статье используется сравнительно-правовой подход, проводятся параллели между законодательством Германии, Франции и Турции и правом Азербайджана, подчёркивается, что административный орган не может освободиться от бремени доказывания лишь занятием позиции отрицания. Напротив, он обязан обосновывать выдвигаемые им аргументы. Правильное определение бремени доказывания в административном судопроизводстве имеет важное значение как для защиты прав личности, так и для объективного и эффективного осуществления административного правосудия. В этой связи предлагается устранение нормативного пробела, установление чётких правил распределения бремени доказывания по различным видам исков и внедрение механизмов обмена доказательствами. Таким образом, необходимость распределения бремени доказывания по искам об исполнении обязательств между истцом, ответчиком — административным органом и судом свидетельствует о его динамическом и гибком характере. Развитие данного механизма является одной из важнейших гарантий правового государства и справедливого судебного разбирательства.

Ключевые слова: бремя доказывания, иск об исполнении обязательств, материальное бремя доказывания, формальное бремя доказывания, *non-liquet*, административное судопроизводство, исследование обстоятельств дела, доказательства.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.12.2024

Çapa qəbul: 11.09.2025

İNZİBATİ ORQANLARLA MÜNASİBƏTDƏ İNSAN HÜQUQLARININ TƏMİNATININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ

RÖYA MİRTALİBOVA*

Annotasiya

Müasir dövrdə insan hüquq və azadlıqlarının qorunması dövlət idarəetməsinin əsas prioritetlərindən biri olmaqla, inzibati orqanlarla vətəndaşlar arasında münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində xüsusi yer tutur. İnzibati orqanların fəaliyyətinin insan hüquq və azadlıqlarına uyğunluğunun təmin edilməsi hüquqi dövlət prinsipinin həyata keçirilməsində, hüquqi ədalət və vətəndaşların dövlətə inamının möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır. Bu tədqiqatın məqsədi inzibati münasibətlərdə insan hüquq və azadlıqlarının təminatı mexanizmlərini nəzəri və praktik aspektlərdə araşdırmaq, mövcud hüquqi bazanın təhlilini aparmaq və beynəlxalq standartlarla müqayisəli qiymətləndirmə vasitəsilə bu sahədə yenilikçi həllər təklif etməkdən ibarətdir. Tədqiqatda inzibati orqanların qərarlarının qanuniliyinin təminatı, vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi, inzibati şikayət və nəzarət mexanizmlərinin effektivliyi, həmçinin hüquqi prosedurların şəffaflığı və ədalətliliyi kimi məsələlər diqqət mərkəzindədir. Mövzunun aktuallığı hüquqi demokratik dövlət quruculuğu kontekstində və insan hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq standartlarla və milli qanunvericiliklə təmin olunması zərurəti ilə əsaslandırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, inzibati icraatın sürətlə rəqəmsallaşması və elektron hökumət mexanizmlərinin geniş tətbiqi insan hüquqlarının müdafiəsində yeni çağırışlar və hüquqi tənzimləmə ehtiyaclarını gündəmə gətirmişdir. Aparılan araşdırmalar nəticəsində inzibati orqanlarla münasibətdə insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasında mövcud mexanizmlərin səmərəliliyinin artırılması, normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, habelə vətəndaşların hüquq-mühafizə vasitələrindən istifadəsinin asanlaşdırılması məqsədilə yeni hüquqi institutların yaradılması istiqamətində elmi-praktiki töhfələr verilməsi nəzərdə tutulur. Bu isə, öz növbəsində, hüquqi dövlətin inkişafına, hüquq sisteminin müasirləşdirilməsinə və vətəndaşların hüquqlarının etibarlı müdafiəsinə mühüm töhfə olacaqdır.

Açar sözlər: inzibati orqanlar, insan hüquqları, hüquqi təminat, inzibati icraat, hüquqi mexanizmlər, vətəndaş hüquqları, qanunvericilik, hüquqi nəzarət, hüquq və azadlıq, hüquqi dövlət.

* Hüquqşünas / Daşınmaz Əmlakın Dövlət Kadastrı və Reyestri publik hüquqi şəxsin 1 saylı Bakı Ərazi İdarəsi / Hüquq şöbəsi / email: royalmiriyeva@gmail.com

I. İnzibati orqanlarla münasibətdə insan hüquq və azadlıqlarının təminatının nəzəri əsasları və normativ hüquqi boşluqların təhlili

İnzibati orqanların fəaliyyətində insan hüquq və azadlıqlarının hüquqi təminatı məsələsi hüquqşünaslıq elminin və dövlət idarəçiliyinin fundamental sahələrindən birini təşkil edir. Bu problemin təhlili tarixi perspektivdən başladığında, insan hüquqlarının qorunması məsələsinin hüquqi dövlət konsepsiyası ilə birgə inkişaf etdiyi müşahidə edilir [2, s. 22]. İnsan hüquqlarının qorunması ideyaları antik dövr hüquq sistemlərindən başlayaraq, xüsusilə 17-18-ci əsrlərdə Avropa hüquq fəlsəfəsinin inkişafı ilə klassik hüquq dövlətinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu dövrdə şəxsi azadlıqların və hüquqların dövlət hakimiyyətindən mühafizəsi prinsipləri hüquqi doktrinaya daxil edilmiş, insanın hüquq subyekti kimi statusu möhkəmləndirilmişdir.

XX əsrin ikinci yarısından sonra isə beynəlxalq hüququn inkişafı insan hüquq və azadlıqlarının universal təminatının təmin olunması üçün yeni mərhələ yaratdı. BMT-nin İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948), Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası (1950) kimi beynəlxalq sənədlər dövlətlərin inzibati orqanlarının vəzifələrinin və məhdudiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır [8]. Bu sənədlər insan hüquqlarının müdafiəsi üçün inzibati icraatda da ciddi standartlar və tələblər formalaşdırmışdır [6].

Müasir dövrdə insan hüquq və azadlıqlarının qorunması yalnız normativ hüquqi aktlarla deyil, həmçinin inzibati orqanların fəaliyyətində şəffaflıq, hesabatlılıq və vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsinin təmin olunması ilə də xarakterizə olunur [11, s. 301]. Azərbaycanda bu sahədə hüquqi baza Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “İnzibati icraat haqqında” Qanun, “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında” Konstitusiyaya Qanunu, habelə digər normativ hüquqi aktlarla müəyyən edilmişdir. Lakin praktiki həyata keçirilmədə bəzi hüquqi boşluqlar və uyğunsuzluqlar mövcuddur. Bu boşluqlar inzibati icraatın şəffaflığı, vətəndaşların hüquqlarının qorunması və ədalətli qərarların verilməsi prosesinə mənfi təsir göstərir. İnsan hüquqlarının inzibati icraatda təminatına dair nəzəriyyənin tamlığı və sistemliliyi isə həmin hüquqi boşluqların aradan qaldırılması və praktik tətbiqin təkmilləşdirilməsi üçün əsas şərtlərdən biridir. Nəzəriyyənin tamlığı, yəni insan hüquqlarının inzibati icraatda təmin olunmasına dair hüquqi konsepsiyaların, prinsiplərin və normativ bazanın sistemli və hərtərəfli işlənməsi, həm inzibati orqanların fəaliyyətində hüquqi təminatın möhkəmlənməsinə, həm də vətəndaşların hüquqlarının real mühafizəsinə zəmin yaradır [9, s. 8-9]. Bu, öz növbəsində, inzibati prosedurların standartlaşdırılması, qanunların aydın və konkret tələblərlə tənzimlənməsi, habelə hüquqi boşluqların aradan qaldırılması ilə nəticələnir.

Tam və dəqiq nəzəri əsasların mövcudluğu, inzibati orqanların fəaliyyətində insan hüquqlarına hörmətin daha da gücləndirilməsinə imkan verir. Məsələn, hüququn universal prinsipləri – qanunilik, bərabərlik, şəffaflıq, ədalət, vətəndaşların iştirak hüququ və müvafiq prosedur təminatları nəzəri baxımdan

yaxşı formalaşmış hüquqi sistemdə praktik olaraq tam tətbiq edilə bilər. Bu, vətəndaşların inzibati qərarlara etiraz hüququndan istifadəsini asanlaşdırır, hüquq müdafiəsi mexanizmlərini gücləndirir və inzibati orqanların məsuliyyətini artırır [1, s. 45]. Bununla yanaşı, nəzəriyyənin tamlığı eyni zamanda hüquqi normativlərin interpretasiyasında vahid yanaşmanın formalaşmasını təmin edir. Məhkəmələr və digər nəzarət orqanları bu nəzəriyyəyə istinad etməklə inzibati qərarların qanuniliyi və insan hüquqlarına uyğunluğu barədə obyektiv qiymətləndirmələr verə bilər. Nəticədə, inzibati icraatın insan hüquqlarına uyğunluğu nəinki tənzimlənmə səviyyəsində, həm də real icra və nəzarət proseslərində təmin edilir [13, s. 64-65]. Əksinə, nəzəri bazanın natamam və ya ziddiyyətli olması inzibati orqanların hüquq pozuntularına yol verməsinə, vətəndaşların hüquqlarının yetərinə müdafiə olunmamasına və hüquq sistemində ümumi inamın zəifləməsinə gətirib çıxarır. Bu da insan hüquqlarının qorunması baxımından ciddi təhlükə yaradır və hüquqi sistemin etibarlılığını azaldır [2, s. 76].

Nəticə etibarilə, insan hüquqlarının inzibati icraatda təminatının nəzəri əsaslarının tamlığı və aydınlığı, hüquqi sistemin funksionallığı və vətəndaşların hüquqlarının effektiv qorunması üçün vacib komponentdir. Bu, həm hüquqi normativlərin təkmilləşdirilməsi, həm də onların tətbiq mexanizmlərinin inkişafı üçün dayanıqlı zəmin yaradır və inzibati orqanlarla vətəndaşlar arasında ədalətli və hüquqa əsaslanan münasibətlərin formalaşmasına şərait yaradır.

Beynəlxalq müqayisədə, xüsusilə Avropa İttifaqı ölkələrinin hüquq sistemlərində inzibati orqanların fəaliyyətində insan hüquqları üzrə nəzarətin effektiv mexanizmlərinin tətbiqi yüksək səviyyədədir [5, s. 158]. Azərbaycanda isə hüquqi tənzimləmənin yenilənməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması zərurəti ortaya çıxır. Bununla əlaqədar normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, inzibati qərarların insan hüquqlarına uyğunluğunun təmin olunması üçün yeni institutların yaradılması, habelə vətəndaşların hüquqi müdafiə imkanlarının genişləndirilməsi vacibdir [1, s. 12]. Mövcud problemlərdən biri, insan hüquqlarının qorunması və inzibati səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi arasında balansın qorunmasıdır. Hüquqi tənzimləmə insan hüquqlarının geniş müdafiəsini təmin etməli, lakin inzibati orqanların funksional fəaliyyətinə mane olmamalıdır [7, s. 87]. Bu balansın pozulması həm hüquq pozuntularına, həm də inzibati effektivliyin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər.

Normativ hüquqi boşluqların aradan qaldırılması üçün hüquq islahatlarının davam etdirilməsi, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq təcrübənin təhlili və tətbiqi, eyni zamanda inzibati icraatın şəffaflığının artırılması istiqamətində institutların inkişaf etdirilməsi əsas həll yollarıdır. Bu, hüquqi dövlət prinsipinin möhkəmlənməsinə, vətəndaşların dövlət orqanlarına olan inamının artmasına və cəmiyyətdə hüquq mədəniyyətinin yüksəlməsinə gətirib çıxaracaqdır. Nəticə olaraq, inzibati orqanların fəaliyyətində insan hüquq və azadlıqlarının hüquqi təminatının nəzəri əsaslarının möhkəmləndirilməsi və normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi müasir hüquqşünaslığın və dövlət idarəçiliyinin əsas vəzifələrindən biri kimi qalır. Bu istiqamətdə aparılan islahatlar yalnız hüquq

sisteminin təkmilləşməsinə deyil, həm də insan hüquqlarının real müdafiəsinin təmin olunmasına xidmət edir [12, s. 201-202].

İnzibati orqanlarla münasibətdə insan hüquqlarının təminatının hüquqi tənzimlənməsi kontekstində nəzəri problemlərin mühüm aspektlərindən biri Azərbaycan Respublikasının “İnzibati icraat haqqında” Qanunun 72.1-ci maddəsində əks olunan mexanizmin əslində qanunvericiliklə tam tənzimlənməmə məsələsidir. Həmin maddəyə əsasən, inzibati aktdan şikayət həm inzibati qaydada, həm də məhkəmə qaydasında verilə bilər [4]. Lakin məhkəmə qaydasında şikayətin təmin edilməsi mexanizminin tətbiqi zamanı mühüm hüquqi boşluq yaranır; konkret olaraq, məhkəmələrin inzibati işlərə baxılması üçün müəyyən olunmuş müddət normativ hüquqi aktlarda konkretləşdirilməmişdir. Bu durum, məhkəmə-hüquq sistemində inzibati işlərin vaxtında, obyektiv və qərəzsiz araşdırılması ilə bağlı prinsiplərlə tam cavab verməkdə çətinliklər yaradır [2, s. 72-74].

Belə ki, məhkəmə inzibati işlərin araşdırılmasında vəzifə kimi obyektivlik, qərəzsizlik və vaxtında baxma prinsipini həyata keçirməli olduqları halda, normativ hüquqi aktlarda bu prosedurun konkret müddətlərinin müəyyən edilməməsi hüquqi təminatın zəifliyinə səbəb olur. Bu hüquqi boşluq inzibati işlərin məhkəmələrdə gecikməsinə, vətəndaşların hüquq müdafiəsinin effektivliyinin azalmasına gətirib çıxarır. Hüquqsünaslıq doktrinasında və beynəlxalq hüquq normalarında müddətin hüquqi təminat kimi əhəmiyyəti xüsusi vurğulanır; məsələn, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təcrübəsində hüququn müdafiəsində prosedur müddətlərin məqbul və effektiv olması tələb olunur [17]. Buna baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasında inzibati aktlara məhkəmə qaydasında şikayət prosedurlarında vaxt normativlərinin müəyyən edilməməsi hüquqi təcrübədə prosedur hüquqların pozulmasına, vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsində əngəllərə səbəb olur. Müddətlərin konkret müəyyən edilməməsi həmçinin hüquqi qeyri-müəyyənlik yaradır, inzibati və məhkəmə orqanlarının fəaliyyətinin proqnozlaşdırılmasını çətinləşdirir və ümumi hüquq sistemində səmərəliliyi aşağı salır.

Bu baxımdan, hüquqi təminatın təkmilləşdirilməsi məqsədilə inzibati aktlardan şikayətlərin məhkəmə qaydasında araşdırılması üçün müəyyən edilmiş məqbul və qəti müddətlərin normativ şəkildə təsbit olunması zəruridir. Bu, həm vətəndaşların hüquq müdafiəsinin real səmərəliliyini təmin edər, həm də məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyətində şəffaflıq və hesabatlılığı gücləndirər. Belə hüquqi islahatlar, həmçinin Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərinə uyğun olaraq, hüququn üstünlüyü və hüquqi dövlət prinsiplərinin gücləndirilməsinə töhfə verəcəkdir. Nəticə etibarilə, məhkəmə qaydasında inzibati aktlardan şikayətlərə baxılması üçün müddətlərin normativ şəkildə müəyyən edilməməsi hüquqi təminatın zəifliyinə və vətəndaşların hüquqlarının effektiv müdafiəsinin təmin olunmasında ciddi problemə çevrilmişdir. Bu problem müasir hüquqi tənzimləmə çərçivəsində aradan qaldırılmalı və inzibati

proseslərin sürətli, ədalətli və qanunauyğun aparılmasını təmin etmək məqsədilə qanunvericilikdə uyğun dəyişikliklərin edilməsi vacibdir [7, s. 181-183].

Məhkəmə qaydasında inzibati aktlardan şikayətə baxılması müddətinin normativ şəkildə konkret tənzimlənməsi beynəlxalq hüquq sistemində geniş yayılmış praktika olmaqla hüquqi təminatın səmərəliliyinin artırılması üçün əsas vasitə kimi qəbul edilir. Bu sahədə qabaqcıl təcrübələrə malik olan bir sıra ölkələrdə məhkəmə orqanlarının inzibati işlərə baxmaq üçün qəti və konkret müddətlər müəyyən edilmişdir. Məsələn, Almaniyada “Verwaltungsgerichtsordnung” (analoji İnzibati Prosessual Məcəllə) inzibati işlərin məhkəmələrdə baxılması üçün müəyyən müddətlər müəyyən edir. Bu müddət inzibati proseslərin vaxtında və səmərəli həllini təmin etmək məqsədi daşıyır. Türkiyə Respublikasında isə analoji qanunvericilik aktına əsasən inzibati işlərə baxma müddətinin qanunla müəyyən edilmiş müddətdə tamamlamaq zərurəti vurğulanır. Bu müddət məhkəmələrin işlərin uzun müddətə uzanmasının qarşısını almaq və vətəndaşların hüquq müdafiəsini vaxtında təmin etmək məqsədi daşıyır.

Fransada isə “Code de justice administrative” inzibati məhkəmələrin işə baxma müddətinə dair norma müəyyən edir ki, məhkəmələr mümkün qədər tez və ədalətli qərar qəbul etməlidirlər, xüsusi halda mürəkkəb işlərdə də prosedur müddətləri maksimum bir neçə ay kimi müəyyən olunur. Bu ölkələrin təcrübəsində prosedur müddətlərin müəyyən edilməsi həm vətəndaşların hüquqlarının qorunması, həm də inzibati orqanların səlahiyyətlərinin effektiv həyata keçirilməsi üçün hüquqi zəmanət funksiyasını yerinə yetirir. Azərbaycan Respublikasında isə bu müddətlərin normativ şəkildə qəti müəyyən edilməməsi hüquqi təminatın zəifliyinə və hüquqların müdafiəsində boşluqların yaranmasına gətirib çıxarır.

Nəticə olaraq, beynəlxalq hüquqi təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi Azərbaycan məhkəmə sistemi üçün nümunə ola bilər. Xüsusilə, məhkəmə qaydasında şikayətlərin baxılması üçün qəti və məqbul müddətlərin qanunvericilikdə əks olunması inzibati prosedurların effektivliyini və hüquqi təminat səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldəcəkdir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması bir tərəfdən də o deməkdir ki, bu hüquq və azadlıqları pozan qarşı tərəfin əməlinə qanun və dövlət həm nəzəri, həm də real praktiki cəhətdən düzgün hüquqi qiyməti versin. İnzibati orqanların fəaliyyətinə görə hüquqi məsuliyyət daşması məsələsi hüquqi dövlətin əsas atributlarından biri kimi çıxış edir. Hüququn aliliyinə əsaslanan dövlətlərdə inzibati orqanlar yalnız normativ tələblərlə deyil, həm də hüquqi və maddi məsuliyyət mexanizmləri ilə idarəetmədə hesabatlılığa cəlb olunur [9, s. 138]. Bu məsuliyyət forması yalnız inzibati-hüquqi məsuliyyəti deyil, eyni zamanda vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına dəyən zərərə görə kompensasiya öhdəliyini, inzibati-hüquqi aktların ləğvi, bərpası və inzibati hüquq pozuntularına görə hüquqi nəticələrin tətbiqini də əhatə edir.

Müasir beynəlxalq hüquq sistemində bu məsələ xüsusilə insan hüquqlarının müdafiəsi kontekstində ön plana çıxır. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM) presedent

hüququ inzibati orqanların məsuliyyətini insan hüquqlarının pozulması halında birbaşa hüquqi nəticələrə səbəb olan institusional məsuliyyət kimi dəyərləndirir [8]. AİHM-in qərarlarında dəfələrlə qeyd olunmuşdur ki, dövlət yalnız məhkəmə və qanunverici hakimiyyətin deyil, eyni zamanda inzibati idarəetmənin də hüquq pozuntularına görə məsuliyyət daşıyır və bu məsuliyyət dövlətin beynəlxalq hüquq qarşısındakı öhdəliklərindən irəli gəlir.

Məsələn, “Klass and others v. Germany” (1978) işində Avropa Məhkəməsi inzibati orqanların həyata keçirdiyi müşahidə tədbirlərinin şəxsi həyat hüququnu pozduğunu müəyyən etmiş və Almaniya dövlətini məsuliyyətə cəlb etmişdir. Bu presedent bir daha göstərir ki, inzibati orqanların fəaliyyəti yalnız daxili hüquqla deyil, beynəlxalq hüquqla da tənzimlənir və hüquq pozuntuları vəziyyətində dövlətin məsuliyyəti yaranır.

Başqa bir nümunə “Kudła v. Poland” (2000) işidir. Burada Məhkəmə qeyd etmişdir ki, dövlət effektiv hüquqi müdafiə vasitəsi təqdim etmədikdə bu vəzifə məhz inzibati və məhkəmə orqanları üzərinə düşdükdə insan hüquqları pozulur və bu halda məsuliyyət daşıyan konkret inzibati qurumlar ola bilər. Eyni zamanda, bu presedentdə “effektiv müdafiə vasitəsi” anlayışının yalnız formal prosedur deyil, məzmun baxımından da real nəticə doğuran vasitə olması tələb olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa ölkələrinin əksəriyyətində – xüsusilə Almaniya, Fransa, Niderland, İsveç və Finlandiya kimi hüquqi dövlət ənənəsi güclü olan ölkələrdə inzibati orqanların məsuliyyətə cəlb olunması mexanizmləri normativ hüquqi bazada açıq şəkildə müəyyən olunmuşdur. Məsələn, Almaniya inzibati orqanların hüquq pozuntularına görə inzibati məhkəmələrdə iddia qaldırılması və zərərin ödənilməsi üçün prosedur müddəalar nəzərdə tutur. Fransada isə “Code de justice administrative” inzibati hüquq pozuntularına görə dövlətin məsuliyyətini və inzibati orqanların fərdi məsuliyyətini eyni anda tənzimləyən ikili sistem təqdim edir. Belə sistemlər vətəndaşın hüququ pozulduqda inzibati orqanın konkret məsul şəxs kimi mühakimə olunmasını mümkün edir.

Bununla müqayisədə Azərbaycan Respublikasında bu sahədə hüquqi və institusional mexanizmlər mövcud olsa da, onların tətbiqi çox vaxt nəzəri səviyyədə qalır və normativ aktlarda inzibati orqanların hüquq pozuntularına görə məsuliyyəti nəzərdə tutulsa da, faktiki tətbiqetmə təcrübəsi zəifdir [16, s. 43-44]. Ənənəvi olaraq, inzibati orqanların hüquqi cavabdehlik daşması halları ya məhkəmə səviyyəsində təsdiqlənmir, ya da məsuliyyət fərdlərin və ya müəssisələrin üzərinə yönəldilir. Bu isə hüquqi dövlət prinsipinə zidd olmaqla yanaşı, insan hüquq və azadlıqlarının real müdafiəsinə maneə yaradır.

Bundan əlavə, məsuliyyətin fərdiləşdirilməməsi problemi də diqqət çəkir. Yəni inzibati orqan daxilində hüquq pozuntusuna səbəb olan konkret vəzifəli şəxs müəyyən edilmir və nəticədə sistemli problemlərin aradan qaldırılması çətinləşir. Belə hüquqi boşluq və praktiki qeyri-effektivlik, xüsusilə AİHM presedentləri baxımından dövlətin öhdəliklərinin pozulması kimi qiymətləndirilə bilər. Bu baxımdan, normativ hüquqi tənzimləmənin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, tətbiqetmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi və hüquqi məsuliyyətin real

şəkildə tətbiqi təmin edilməlidir. Eyni zamanda, hüquq təhsilində və inzibati orqanların daxili təlim proqramlarında insan hüquqları və məsuliyyət institutu xüsusi vurğulanmalıdır. Bütün bu tədbirlər, hüquqi dövlətin və demokratik idarəetmənin effektivliyini artırmaqla yanaşı, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının real və təsirli müdafiəsinə zəmin yaradacaqdır.

Digər nəzəri problemlərdən biri də inzibati orqanlara verilmiş diskresion səlahiyyətlərin hüquqi tənzimlənməsi və həmin səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi zamanı sui-istifadə hallarının qarşısının alınması ilə bağlı mexanizmlərin qeyri-kafi olmasıdır. Azərbaycan Respublikasının “İnzibati icraat haqqında” Qanununun 14-cü maddəsində diskresion səlahiyyətlərin hüquqi sərhədləri müəyyən edilmişdir. Xüsusilə, 14.1-ci maddəyə əsasən, “inzibati orqan diskresion səlahiyyətlərini qanunla müəyyən olunmuş hədudlar daxilində (qanunla ona verilmiş səlahiyyətlər daxilində) həyata keçirməyə borcudur” [4]. Bu müddəə inzibati orqanların fəaliyyətində hüquqi müəyyənlik və proqnozlaşdırılabilirlik prinsipinin tətbiqini nəzərdə tutsa da, faktiki tətbiqetmə səviyyəsində bu prinsiplərin sistemli şəkildə təmin edildiyini demək mümkün deyil. Eyni zamanda, 14.2-ci maddədə qeyd olunur ki, “diskresion səlahiyyətlər əsasında qəbul edilən qərarlar həmin səlahiyyətlərin məqsədinə uyğun olmalıdır”. Lakin bu normativ tələb subyektiv interpretasiyaya açıq olduğundan, inzibati orqanlar tərəfindən çox vaxt geniş şərh edilir və bu da sui-istifadə riskini artırır. Həmçinin, 14.3-cü maddə ilə müəyyən edilmişdir ki, “diskresion səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi zamanı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquq və azadlıqlarının əsassız məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş qərarlar qəbul oluna bilməz”. Lakin “əsassız” anlayışı da qanunvericilikdə konkret meyarlarla izah olunmadığından, praktiki baxımdan hüquqi qeyri-müəyyənliyə səbəb olur və fərdi hüquqların müdafiəsini zəiflədə bilər.

Beynəlxalq təcrübədə isə diskresion səlahiyyətlərin sui-istifadə potensialının qarşısını almaq üçün daha institusional və prosedur yönümlü tədbirlər görülmüşdür. Məsələn, Almaniya inzibati hüququnda (xüsusilə *Verwaltungsverfahrensgesetz – VwVfG*-də) “Ermessenreduzierung auf Null” adlı konsepsiya tətbiq edilir. Bu konsepsiyaya görə, əgər inzibati orqan üçün bir neçə qərar alternativləri mövcuddursa, lakin yalnız biri hüquqi baxımdan məqbul sayılırsa, diskresion artıq faktiki olaraq sıfıra bərabər sayılır və inzibati orqan yalnız həmin qərarı verməyə borclu olur. Bu, subyektiv seçim azadlığını hüquqi məsuliyyətlə əvəzləyir və sui-istifadə ehtimalını ciddi şəkildə məhdudlaşdırır.

Böyük Britaniya hüququnda isə “Wednesbury reasonableness” prinsipi tətbiq edilir. Bu prinsipə əsasən, əgər inzibati qərar əqlabətən insanın verə biləcəyi qərardan açıq-aşkar fərqlidirsə, həmin qərar “irrational” (məntiqsiz və qəbul edilməz) sayılır və hüquqi baxımdan ləğv edilə bilər. Bu, diskresiyanın hüquqi məhdudlaşdırılması baxımından effektiv presedent mexanizmi yaradır.

Fransız inzibati hüququnda isə “excès de pouvoir” doktrinası diskresion səlahiyyətin aşılması hallarında inzibati qərarın məhkəmə tərəfindən ləğv olunmasına əsas verir. Bu mexanizm inzibati aktların legitimlik meyarlarını

ciddi nəzarət altında saxlayır və hər bir səlahiyyətin icrasının məqsəd və məhdudiyyət baxımından qiymətləndirilməsini təmin edir.

Azərbaycan hüquq sistemində isə bu cür konkretləşdirilmiş və məhkəmə nəzarətinə açıq hüquqi testlər, mexanizmlər və tətbiq nümunələri kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Nəticədə, diskresion səlahiyyətin geniş interpretasiyası və fərdi-subyektiv qərarvermə praktikasının yayılması müşahidə olunur. Hətta bəzi hallarda eyni tipli müraciətlərə qarşı inzibati orqanların fərqli münasibət sərgiləməsi, hüquq bərabərliyi prinsipinin pozulmasına və hüquqi qeyri-sabitliyə gətirib çıxarır. Bu çərçivədə əsas nəzəri problem, diskresion səlahiyyətlərin konkret tətbiq sərhədlərinin qanunvericilikdə və ya hüquqi doktrinada aydın şəkildə müəyyən olunmamasıdır. Praktiki problem isə, məhkəmələrin və ya inzibati nəzarət orqanlarının bu səlahiyyətin həyata keçirilməsini effektiv şəkildə qiymətləndirmək və sui-istifadəni müəyyən etmək üçün zəruri presedent və hüquqi meyarlara malik olmamasıdır. Həll yolu olaraq Azərbaycan hüququnda diskresion səlahiyyətlərə dair konkretləşdirilmiş meyarların və hüquqi testlərin müəyyən olunması, məhkəmə presedentlərinin formalaşması üçün inzibati qərarların məntiqi əsaslandırma tələbinin gücləndirilməsi, müstəqil inzibati nəzarət orqanlarının (ombudsman, vətəndaş nəzarət komissiyaları) qərarvermə prosesinə institusional müdaxilə imkanlarının artırılması, qərarların məcburi əsaslandırılması öhdəliyinin genişləndirilməsi və qeyri-müəyyən ifadələrin hüquqi şərh ilə bağlı izahlı normativ aktların hazırlanması təklif edilə bilər. Nəticə etibarilə, diskresion səlahiyyətlərin hüquqi dövlətdə səmərəli və ədalətli həyata keçirilməsi, inzibati orqanların subyektiv mövqedən çıxış etməsinin qarşısının alınması və hüquqların qorunmasının təminatı baxımından prioritet məsələdir. Beynəlxalq təcrübə bu sahədə Azərbaycanın qanunvericiliyinə və hüquq tətbiqinə nəzərəcərpacaq töhfə verə bilər.

Digər nəzəri və tətbiqi problemlərdən biri də “formal tələblər” anlayışının hüquqi mahiyyətinin qeyri-müəyyən olması və bu qeyri-müəyyənliyin inzibati icraat zamanı insan hüquq və azadlıqlarının pozulması riski yaratmasıdır. Azərbaycan Respublikasının “İnzibati icraat haqqında” Qanununun 15-ci maddəsi, inzibati orqanların vətəndaşlardan yalnız formal tələblərə əməl olunmasını tələb etməsinin məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur [4]. Belə ki, 15.1-ci maddəyə əsasən, “qanunla məcburi şərt kimi nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, yalnız formal tələblərə əməl olunmasını təmin etmək məqsədilə inzibati orqanlar tərəfindən fiziki və hüquqi şəxslərin üzərinə bu və ya başqa öhdəliklərin qoyulması qadağandır”. Eyni zamanda, 15.2 və 15.3-cü maddələr bu tələbin davamı olaraq vətəndaşın formal uyğunsuzluqlar səbəbilə inzibati qərar almasının əngəllənməsini də qanunsuz hesab edir. Lakin burada “formal tələblər” anlayışı qanunvericilikdə konkret izah edilmədiyindən, onun hüquqi və funksional çərçivəsi aydın deyil. Bu, inzibati praktika baxımından problematik nəticələrə səbəb olur. Belə ki, hər bir inzibati prosedura müəyyən sənədləşmə, ardıcılıq, texniki tələblər və müraciət forması vardır. Əgər bu cür “formallıqlar” hüquqi nəticələrə təsir etməyəcək şəkildə qiymətləndirilsə, o zaman inzibati

icraatın hüquqi təhlükəsizliyi və hüquqi müəyyənlik prinsipi zərər görə bilər. Əksinə, bu formallıqlar ciddi qəbul edildikdə isə, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının, xüsusilə müraciət etmək, cavab almaq, obyektiv qərar gözləmək kimi konstitusion hüquqlarının pozulmasına gətirib çıxara bilər.

Burada nəzərəçarpan əsas nəzəri problem, “tələb” anlayışının özünün mahiyyətidir. Əgər bir şey “tələb”dirsə, o halda hüquqi öhdəlik doğurur. Lakin eyni zamanda bu “tələb” formal sayılaraq, hüquqi nəticə doğurmayacaq kimi qiymətləndirilsə, bu ziddiyyət hüquqi boşluq və praktiki interpretasiya çətinlikləri doğurur. Tələbin həm hüquqi məcburiyyət, həm də formal əngəl kimi eyni zamanda qəbul edilməsi hüquq sistemində daxili uyğunsuzluq yaradır.

Xarici ölkələrin təcrübəsində isə bu məsələyə yanaşma fərqlidir və daha konkretləşdirilmişdir: Almaniya inzibati hüququnda, inzibati icraatın formallıqları “Verfahrensvorschriften” (prosedur qaydalar) adlandırılır və onlar arasında hansının pozulmasının qərarın etibarsızlığına səbəb olduğu aydın şəkildə ayrılır. Məsələn, önəmli prosedur pozuntusu (unwesentlicher Verfahrensfehler) inzibati aktın hüquqiliyini avtomatik şübhə altına almaz. Bu sistemdə formallıqla hüquqi nəticənin əlaqəsi aydın hüquqi testlər əsasında müəyyən olunur. Fransada “formalisme excessif” (həddindən artıq formalizm) məhkəmə təcrübəsində hüququn aliliyinə zidd yanaşma kimi tanınır. Vətəndaşın hüququna mahiyyətə toxunmayan formal çatışmazlıqlar dövlət orqanının qərar verməkdən imtinasını əsaslandırma bilməz. Belə hallarda Fransanın Dövlət Şurası (Conseil d’État) qərarın ləğvini təmin edir. AİHM də bu sahədə önəmli presedentlər formalaşdırmışdır. “Burdov v. Russia” (2002) işində Məhkəmə qeyd etmişdir ki, dövlət orqanları formal prosedur çatışmazlıqları bəhanə edərək fərdin Konvensiya ilə qorunan hüquqlarına müdaxilə edə bilməz. Bu yanaşma prosedur formalizminin insan hüquqları qarşısında ikinci planda olduğunu təsdiqləyir [17].

Yuxarıda göstərilənlərlə müqayisədə, Azərbaycan inzibati hüququnda “formal tələblər”in hüquqi statusu qeyri-müəyyəndir. Bu, praktiki baxımdan iki təhlükəli vəziyyətə yol açma bilər: inzibati orqan bu anlayışın sərhədsizliyi səbəbilə bəzi ciddi prosedur tələbləri “formal” sayaraq öz məsuliyyətini azalda bilər. Bu, şəffaflığın və hesabatlılığın itirilməsi ilə nəticələnə bilər. Yaxud əksinə, bəzi hallarda isə əhəmiyyətsiz sənəd və ya texniki səhvlər əsas gətirilərək vətəndaşın inzibati akt alması gecikdirilə və ya rədd edilə bilər. Bu da hüquqların əsassız məhdudlaşdırılması ilə nəticələnər [1, s. 130].

Təkliflər və çıxış yolları isə belədir: qanunda “formal tələb” anlayışının hüquqi izahı normativ tərif kimi təqdim edilməlidir. Formal tələblərin pozulmasının inzibati qərarın hüquqiliyinə necə təsir edəcəyi dərəcələndirilməli və aydın nəticə meyarları müəyyən edilməlidir. AİHM presedentləri və xarici hüquqi modellər əsasında, formallıqlarla əsas hüquqlar arasında balans mexanizmləri qanunvericiliyə daxil edilməlidir. Hər bir inzibati orqanda “formallıq səbəbilə imtina edilmə hallarının illik təhlili” aparılmalı və nəticələr ictimaiyyətə açıq olmalıdır.

İnzibati icraat sahəsində mövcud olan digər problematik məsələlərdən birini işıqlandırmaq üçün İnzibati Prosessual Məcəlləyə istinad edək. İnzibati

Prosessual Məcəllənin 33.3 və 33.4-cü maddələri inzibati orqanın hərəkətsizliyi nəticəsində qəbul olunmamış inzibati aktların hüquqi taleyinə dair mühüm tənzimləmə təqdim edir. Belə ki, əgər inzibati orqan qanunla müəyyən edilmiş vəzifəsini yerinə yetirməyərək inzibati akt qəbul etməzsə, məhkəmə həmin aktın qəbul edilməsi üçün ona konkret müddət müəyyən edir. Bu müddət ərzində orqan tərəfindən tədbir görülməzsə, məhkəmə öz qərarı ilə inzibati aktın əvəzedici funksiyasını yerinə yetirə bilər (İPM, mad. 33.4). Bu hal inzibati orqanların passivliyinin aradan qaldırılması və vətəndaşların hüquqlarının operativ müdafiəsi baxımından nəzərəcarpacaq əhəmiyyət daşıyır [10, p. 171-172].

Lakin bu tənzimləmənin tətbiqində hüquqi dövlət prinsipinə zidd nəticələr doğura biləcək halların qarşısı alınmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi inzibati aktların forması və tərkibi yalnız konkret inzibati orqan tərəfindən texniki-hüquqi əsaslar əsasında formalaşdırıla bilər. Məsələn, tikinti sahəsində icazə (sərəncam) və ya sahibkarlıq fəaliyyəti üçün verilən lisenziya – bunlar kompleks hüquqi və faktiki elementləri özündə ehtiva etdiyindən, onların məhkəmə tərəfindən "əvəzlənməsi" həmişə texniki cəhətdən mümkün olmur. Bu səbəbdən, inzibati orqan və vətəndaş arasında yaranmış bu tip publik hüquq münasibətlərində məhkəmənin rolu inzibati orqanı qərar verməyə məcbur etmək olmalı, lakin tam texniki-məzmunsal inzibati aktların əvəzi kimi çıxış etməklə hüquqi səlahiyyət bölgüsünü pozmamalıdır. Beynəlxalq təcrübədə də, xüsusilə Almaniya və Fransada, məhkəmələrin inzibati orqanların yerinə keçərək inzibati akt "verə" bilməsi yalnız istisna və hüquqi müəyyənlik çərçivəsində mümkündür. Bu isə, bir tərəfdən vətəndaşın müdafiəsini təmin edərkən, digər tərəfdən inzibati səlahiyyətlərin balansını qoruyur. Beləliklə, Azərbaycan inzibati prosessual hüququnda bu mexanizm vətəndaşların hüquqlarının təminatı üçün mühüm olsa da, tətbiq sahəsi məhdud və hüquqi icra strukturuna zidd olmayacaq formada həyata keçirilməlidir.

Yuxarıda qeyd olunan problemlər və onların müxtəlif ölkə təcrübələri ilə müqayisəli şəkildə təhlili bir daha təsdiqləyir ki, inzibati orqanlarla münasibətdə insan hüquq və azadlıqlarının təminatı yalnız normativ səviyyədə hüquqların sadalanması ilə deyil, eyni zamanda bu hüquqların effektiv şəkildə həyata keçirilməsini təmin edən aydın, işlək və konkret hüquqi mexanizmlərin mövcudluğu ilə bilavasitə bağlıdır. İnsan hüquqlarının inzibati icraat çərçivəsində müdafiəsi və qorunması, hüquqi dövlətin funksional əsaslarını təşkil edən şəffaflıq, hesabatlılıq, hüquqi müəyyənlik və səmərəlilik prinsiplərinin reallaşması ilə mümkün ola bilər. Normativ hüquqi boşluqların aradan qaldırılması, inzibati orqanların fəaliyyətinə dair hüquqi çərçivənin dəqiqləşdirilməsi, vətəndaşların müdafiə vasitələrinə real və bərabər çıxış imkanının təmin edilməsi hüquq sisteminin legitimliyini və etibarlılığını gücləndirməklə bərabər, insan hüquq və azadlıqlarının real təminatına zəmin yaradır. Bu mənada, Azərbaycan Respublikasında inzibati hüquq sahəsində aparılan islahatların gələcək mərhələsi insan hüquqlarının institusional və prosedur təminatının təkmilləşdirilməsinə,

hüquqi boşluqların minimallaşdırılmasına və beynəlxalq standartlara uyğun hüquqi yanaşmaların tətbiqinə istiqamətlənməlidir [7, s. 155].

*II. İnzibati orqanlarla münasibətdə insan
hüquq və azadlıqlarının təminatında beynəlxalq*

hüquq normalarının və qabaqcıl xarici təcrübənin tətbiqi imkanları

Müasir dövrdə hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun əsas prinsiplərindən biri kimi insan hüquq və azadlıqlarının təminatı konsepsiyası çıxış edir. Bu konsepsianın səmərəli şəkildə reallaşması, yalnız konstitusion səviyyədə hüquqların tanınması ilə deyil, həm də bu hüquqların gündəlik inzibati münasibətlərdə faktiki və effektiv müdafiəsinin təmin edilməsi ilə bağlıdır [7, s. 38]. Xüsusilə inzibati orqanlarla vətəndaşlar arasında yaranan hüquqi münasibətlər çərçivəsində dövlətin mübahisəsiz səlahiyyətlərə malik olması fonunda, fərdin hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə hüquqi mexanizmlərin mövcudluğu, onların işləkliyi və beynəlxalq hüquq normaları ilə uyğunluğu aktuallıq kəsb edir. İnzibati hüququn müasir inkişaf mərhələsində vətəndaşların inzibati qərarlardan müdafiəsinin yalnız məhkəmə vasitəsilə deyil, həm də əvvəlcədən təsbit olunmuş institusional və prosedur təminat mexanizmləri ilə qorunması mühüm yer tutur. Bu kontekstdə, qanunvericilikdə və praktiki tətbiqdə rast gəlinən hüquqi boşluqlar, qeyri-müəyyən normativ çərçivələr, inzibati orqanların diskresion səlahiyyətlərinin sərhədsizliyi və vətəndaşların şikayət mexanizmlərinə faktiki çıxış imkanlarının məhdudluğu insan hüquqlarının inzibati münasibətlər müstəvisində pozulmasına şərait yarada bilər.

Beynəlxalq hüquq sistemində, xüsusilə Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və AIHM-in presedent hüququ çərçivəsində formalaşmış standartlar, insan hüquqlarının inzibati idarəetmə proseslərində qorunması üçün mühüm hüquqi meyarlar müəyyən etmişdir. Bu meyarlara əməl olunması, dövlətin pozitiv öhdəliklərinin reallaşdırılması baxımından zəruri olmaqla yanaşı, eyni zamanda hüquqi dövlət anlayışının konkret məzmunla doldurulmasına xidmət edir. Məhkəməyə çıxış hüququnun effektivliyi, dinlənilmə hüququ, qərarların əsaslandırılması və inzibati icraatın şəffaflığı kimi prinsiplər insan hüquqlarının təminatında universal mexanizmlər kimi qəbul olunur [9, s. 147].

Azərbaycan Respublikasında da son dövrlərdə inzibati icraatın hüquqi əsaslarının formalaşdırılması və vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində müəyyən irəliləyişlər müşahidə edilsə də, həm normativ, həm institusional, həm də praktiki səviyyədə qarşıya çıxan problemlər göstərir ki, beynəlxalq hüququn qəbul etdiyi yüksək standartların tətbiqi və uyğunlaşdırılması hələ də aktuallığını qoruyur. Bu baxımdan, müvafiq qanunvericiliyin beynəlxalq presedentlərlə uyğunlaşdırılması, qərar qəbul edən inzibati orqanların məsuliyyət mexanizmlərinin gücləndirilməsi və hüquqların effektiv müdafiəsi üçün alternativ hüquqi vasitələrin tətbiqi prioritet məsələ kimi dəyərləndirilməlidir. Hazırkı bölmədə məqsəd, inzibati orqanlarla münasibətdə insan hüquq və azadlıqlarının təminatında beynəlxalq hüquq normalarının tətbiq

mexanizmlərini, xarici ölkələrin qabaqcıl hüquq sistemlərində formalaşmış praktik yanaşmaları və bu çərçivədə Azərbaycanın hüquqi sistemində müşahidə edilən nəzəri-praktiki boşluqları müqayisəli təhlil etmək və bu sahədə hüquqi müdafiə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr irəli sürməkdir.

İnzibati hüquq münasibətlərində insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, hər şeydən əvvəl, idarə edənlə idarə olunan arasında asimmetrik münasibətlər nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Dövlət orqanlarının sahib olduğu qərarvermə səlahiyyəti, inzibati məcburetmə imkanları və hüquqi prezumpsiyalar fərdin inzibati proseslərdə zəif tərəf olmasına səbəb olur. Bu səbəbdən də, demokratik hüquqi dövlətdə inzibati fəaliyyətin hüquqi nəzarət altına alınması və vətəndaşların hüquqlarının real müdafiəsinin təmin edilməsi əsas tələblərdən biri kimi çıxış edir [13, s. 109]. Avropa Şurasının və BMT-nin qəbul etdiyi beynəlxalq sənədlərdə, xüsusilə də Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında, insan hüquqlarının dövlət orqanlarının fəaliyyətində qorunması üçün konkret hüquqi və institusional təminatlar nəzərdə tutulmuşdur.

AİHM-in formalaşdırdığı presedentlərə görə, inzibati orqan tərəfindən qəbul edilmiş hər bir qərar şəffaf olmalı, əsaslandırılmalı və fərdin hüquqlarına təsiri varsa, bu qərara qarşı effektiv hüquqi müdafiə vasitəsi mövcud olmalıdır (bax: *“Belilos v. Switzerland”*, *“Bryan v. United Kingdom”*). Məhkəmənin bu qənaətləri göstərir ki, sadəcə olaraq inzibati qərara qarşı şikayət hüququnun qanunda nəzərdə tutulması kifayət etmir. Bu şikayət proseduru real, əlçatan, zamanında və müstəqil olmalıdır.

Almaniya hüququnda bu yanaşma daha da dərinləşdirilərək “hüquqi eşitlik və müdafiə balansı” prinsipi formalaşdırılıb. Bu prinsipə əsasən, inzibati orqan qərar qəbul etməzdən əvvəl fərdi dinləməli, onu prosesə cəlb etməli, onun sənədlərlə tanış olmaq və arqumentlərini təqdim etmək hüququnu təmin etməlidir. Eyni zamanda, qərar yalnız prosedur qanuniliyi deyil, məzmun hüququ baxımından da əsaslandırılmalıdır. Belə şəffaflıq və hesabatlılıq yanaşması vətəndaşın inzibati qərarlardan müdafiəsini real və təsirli edir.

Fransada isə “*droit au recours effectif*”, yəni “effektiv hüquqi müdafiə hüququ” inzibati hüquq sisteminin mərkəzi institutlarından biri hesab edilir. Fransız inzibati məhkəmələri, inzibati orqanların diskresion səlahiyyətlərini belə geniş qiymətləndirə bilirlər və bu səlahiyyətlərin aşılması, qərəzli tətbiqi və ya nəticələrin proporsional olmaması hallarında qərarın ləğv edilməsi mümkündür. Bu, vətəndaşlara qarşı inzibati fəaliyyətin qanunilik, zərurilik və proporsionallıq meyarları ilə ölçülməsi anlamına gəlir.

Azərbaycan Respublikasında isə hüquqi baxımdan insan hüquqlarının müdafiəsi üçün bir sıra mexanizmlər nəzərdə tutulsa da, onların praktik tətbiqində bir sıra çatışmazlıqlar müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, vətəndaşın inzibati orqan tərəfindən qəbul edilən qərardan şikayət verə bilməsi hüququ mövcuddur, lakin bu şikayətin vaxtında və qərəzsiz araşdırılması, inzibati aktın icrasının dayandırılması, yaxud vətəndaşın maraqlarının bərpası üçün kompensasiya mexanizmlərinin tətbiqi kimi məsələlər qeyri-müəyyən olaraq

qalır. Beynəlxalq praktikada tətbiq edilən bir çox mütərəqqi mexanizm Azərbaycan hüququna uyğunlaşdırıla bilər. Məsələn, elektron inzibati platformalar üzərindən qərarlara dair vətəndaşın operativ cavab alma imkanı, sürətli inzibati şikayət prosedurları, alternativ inzibati mübahisə həlli institutları (ombudsman nəzdində müstəqil araşdırma bölmələri, sektor əsaslı təftiş qurumları) və nəhayət, vətəndaşların iştirakını nəzərdə tutan rəy və məsləhətləşmə mexanizmləri kimi vasitələr qərarvermədə balans yaratmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Beynəlxalq təcrübə və hüquq normalarından istifadə, inzibati fəaliyyətin insan hüquq və azadlıqlarına yönəlmiş hüquqi müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi baxımından həm fərdi, həm də institusional səviyyədə çoxistiqamətli yanaşmaların tətbiqini tələb edir. Bu kontekstdə vətəndaşların beynəlxalq hüquq normalarından istifadə imkanları, bir tərəfdən onların hüquq bilgilərinin artırılması, digər tərəfdən isə bu hüquqların milli səviyyədə həyata keçirilməsi üçün mövcud hüquqi vasitələrdən səmərəli istifadəsi ilə sıx bağlıdır.

Vətəndaşlar səviyyəsində beynəlxalq hüquq normalarından yararlanma, ilk növbədə, milli hüquq sistemində konstitusional hüquqların və konvensiya öhdəliklərinin integrasiyası çərçivəsində mümkündür. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148 və 151-ci maddələrində beynəlxalq müqavilələrin üstünlüyü prinsipi təsbit olunmuşdur ki, bu da Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının müvafiq müddələrinin vətəndaşlar üçün birbaşa hüquqi əsas kimi tətbiq edilməsinə imkan yaradır [3]. Bu kontekstdə vətəndaşların Konvensiya ilə tanınan müdafiə mexanizmləri barədə məlumatlı olması, inzibati orqanların qərarlarına qarşı prosedur pozuntusu, əsaslandırma çatışmazlığı, diskresion səlahiyyətlərin sui-istifadəsi hallarında AİHM presedentlərinə istinad edərək müdafiə tələb etməsi əhəmiyyətlidir. Vətəndaş həmçinin vəkalətli şəxs vasitəsilə dövlət orqanlarından Avropa hüquq normalarına uyğun əsaslandırma tələb etmək, ya da inzibati orqanların qərarlarında konvensiyaya uyğunluq auditinin həyata keçirilməsi təşəbbüsü ilə çıxış edə bilər [8].

Dövlət səviyyəsində beynəlxalq hüquq normalarından faydalanmaq daha geniş, kompleks və institusional xarakter daşıyır. Buraya həm normativ hüquqi aktların hazırlanmasında beynəlxalq hüquqla uyğunluq prinsipinin gözlənilməsi, həm də insan hüquqlarının müdafiəsinə dair qabaqcıl xarici mexanizmlərin və təcrübələrin milli hüquq sistemində transpozisiyası daxildir [9, s. 57]. Məsələn, Avropa İttifaqına üzv dövlətlərdə qəbul olunmuş inzibati proses kodeksləri, elektron inzibati qərarların hüquqi legitimliyi, inzibati qərarların icrasının nəzarət mexanizmləri, vətəndaşın dinlənilmə hüququnun maddiləşdirilməsi kimi praktiki vasitələr Azərbaycan hüququ üçün tətbiq potensialına malikdir.

Bundan əlavə, beynəlxalq təcrübədə mövcud olan ombudsman institutunun səlahiyyət dairəsinin genişləndirilməsi, mərkəzləşdirilmiş inzibati şikayət portallarının qurulması, inzibati məsuliyyətin dövlət məmurlarına tətbiqi ilə bağlı təkmil sistemlərin formalaşdırılması kimi alətlər də hüquqi dövlətin praktik təməlini gücləndirmək baxımından yararlıdır. Eyni zamanda, Avropa

Şurasının qəbul etdiyi “İnzibati Hüquq üzrə Avropa Kodeksi” (The European Code of Good Administrative Behaviour) kimi sənədlər inzibati orqanların davranış qaydalarını hüquqləşdirmə baxımından model ola bilər. Həm vətəndaşlar, həm də dövlət strukturları üçün vacib məsələ beynəlxalq hüquq normalarının kağız üzərində deyil, praktikada tətbiq oluna bilməsi üçün real hüquqi və institusional təminatlar yaradılmasıdır. Vətəndaşların hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş bu təcrübələrin hüquqi mexanizm halına gətirilməsi isə yalnız onların milli hüquqa daxil edilməsi ilə deyil, eyni zamanda inzibati orqanların fəaliyyətinə sistemli nəzarət, hesabatlılıq, şəffaflıq və məsuliyyət daşıyan inzibati mədəniyyətin formalaşdırılması ilə reallaşa bilər. Nəticə etibarilə, beynəlxalq hüquq normaları və qabaqcıl inzibati təcrübə yalnız hüquqi müqayisə predmeti kimi deyil, həm də insan hüquqlarının real təminatına xidmət edən praktik normativ baza və institusional yenilənmə mənbəyi kimi qiymətləndirilməli və bu yanaşma milli hüquq sistemində tədricən hüquqi paradigmaya çevrilməlidir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının inzibati münasibətlərdə qorunması, əslində dövlət-vətəndaş münasibətlərinin keyfiyyətini və hüquqi dövlət prinsipinin gerçək mahiyyətini ölçən əsas göstəricilərdən biridir [9, s. 98]. Bu çərçivədə, yalnız hüquqların normativ tanınması yetərli deyil; onların mühafizəsi, reallaşması və bərpası üçün təsirli prosedur və institusional mexanizmlərin hüquqi sistemdə nəzərdə tutulması və effektiv işlək vəziyyətə gətirilməsi zəruridir. İnsan hüquqlarının qorunması dövlətin passiv davranışı ilə deyil, pozitiv öhdəliklərə əsaslanan aktiv hüquqi mövqeyi ilə təmin olunmalıdır [11, s. 284]. Bu isə hüquqi dövlətin təməl prinsipinə çevrilmişdir. Konstitusional hüququn doktrinal yanaşmalarına əsasən, fərdin hüquq və azadlıqlarının inzibati münasibətlərdə pozulması yalnız fərdi hüquqi konflikt deyil, həm də ictimai hüquqi sabitliyin və legitimliyin pozulması kimi dəyərləndirilməlidir. Bu baxımdan, məhkəməyə çıxış hüququ, ədalətli dinlənilmə hüququ, qanuni gözləntilərin qorunması, qərəzsiz qərar qəbul etmə və prosedur ədalət prinsipləri beynəlxalq hüququn formalaşdırdığı insan hüquqlarının qorunması rejiminin ayrılmaz elementləridir.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında təsbit olunmuş ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ yalnız mülki və cinayət işlərinə deyil, AİHM-in “*König v. Germany*”, “*Bentham v. Netherlands*” və “*Oerlemans v. The Netherlands*” işlərində qeyd olunduğu kimi, inzibati xarakterli mübahisələrə də tətbiq edilə biləcək dinamik və geniş şərh olunan hüquqi instituta çevrilmişdir. Bu presedentlər göstərir ki, fərdin hüquq və azadlıqlarına inzibati orqanların müdaxiləsi zamanı həmin müdaxilənin qanuniliyini, zəruriliyini və proporsionallığını yoxlamaqla bərabər, fərdin hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş müstəqil və obyektiv prosedur mexanizmlər təmin edilməlidir. İnzibati qərarların icrası zamanı fərdin müdafiəsiz buraxılması və ya hüquqi qeyri-müəyyənlik içində saxlanması halları AİHM tərəfindən hüquq pozuntusu kimi qiymətləndirilmişdir. “*Ramos Nunes de Carvalho e Sá v. Portugal*” işində Məhkəmə bildirmişdir ki, inzibati qərarların ədalətli, aydın və əsaslandırılmış

şəkildə qəbul olunmaması fərdin hüquqlarını hüquqi realıqda istifadəyə yararsız hala salır. Bu isə “pozitiv öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi” kimi dəyərləndirilərək dövlətin məsuliyyətini doğurur [14].

Daha geniş mənada, insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı olaraq dövlətin vəzifəsi yalnız müdaxilədən çəkinmək deyil, eyni zamanda hüquqların istifadəsinin effektivliyini təmin edəcək müəyyən hüquqi, institusional və prosesual infrastrukturunu yaratmaqdır. Belə ki, Avropa Şurasının 2007-ci il tarixli tövsiyələrində qeyd olunmuşdur ki, dövlətlər inzibati qərarların qəbulunda şəffaflıq, əsaslandırma və təkrar baxılma imkanlarını qanunvericilikdə təmin etməli, vətəndaşın hüquqlarına müdaxilə ehtimalı olan hallarda isə öncədən risk qiymətləndirmə mexanizmləri formalaşdırmalıdır [12, s. 174]. Azərbaycan Respublikasının hüquqi sistemində bu sahədə müəyyən islahat cəhdləri olsa da, diskresion səlahiyyətlərin məhdudlaşdırılması, qərarların əsaslandırılmasının hüquqi normaya çevrilməsi, formallıqdan uzaq, nəticəyönümlü şikayət mexanizmlərinin tətbiqi, elektron şikayət sistemlərində insan hüquqlarının qorunmasına dair xüsusi indikatorların tətbiqi kimi məsələlər hələ də açıq qalır. Belə şəraitdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi yalnız konstitusional ritorika ilə məhdudlaşır, faktiki hüquqi nəticə doğurmur. Nəticə etibarilə, insan hüquq və azadlıqlarının inzibati münasibətlərdə təminatı sahəsində beynəlxalq hüquq normalarından istifadə təkcə hüquqi harmonizasiya məqsədinə xidmət etmir, həm də dövlətin legitimliyinin qorunması, idarəetmədə hüquqi mədəniyyətin formalaşdırılması və hüquq sisteminin şəffaflıq, məsuliyyətlik və cavabdehlik prinsipləri əsasında təkmilləşdirilməsi baxımından zəruri və qaçılmazdır [11, s. 165].

Xarici ölkələrin inzibati hüquq sistemlərində insan hüquq və azadlıqlarının təminatına dair mövcud olan anlayış və institusional mexanizmlər, hüquqi dövlət və hüquq-mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından Azərbaycan hüquq sistemində müvafiq şəkildə formalaşmamışdır. Bu isə insan hüquqlarının inzibati orqanlarla münasibətlərdə real və təsirli qorunmasına mənfi təsir göstərir. Belə ki, Avropa ölkələrinin və Amerika Birləşmiş Ştatlarının qanunvericiliyində, eləcə də beynəlxalq insan hüquqları standartlarında mövcud olan bir sıra konseptual yeniliklər və hüquqi institusional vasitələr, inzibati icraatın şəffaf, obyektiv və hüququn üstünlüyü prinsipinə uyğun həyata keçirilməsinə xidmət edir. Bu məqam da diqqətəlayiqdir ki, həmin ölkələrdə insan hüquqlarının təminatı ilə bağlı inzibati icraatın bütün mərhələlərini əhatə edən konkret hüquqların maddiləşdirilməsi, diskresion səlahiyyətlərin qanun çərçivəsində ciddi məhdudlaşdırılması, alternativ mübahisə həll mexanizmlərinin yaradılması və elektron hüquq müdafiə vasitələrinin tətbiqi kimi önəmli hüquqi institusional yeniliklər həyata keçirilmişdir.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə inzibati proses hüququ sahəsində fərdin dinlənilmə hüququ (right to be heard) maddi və prosedur hüquqların əsası kimi qəbul edilir. Məsələn, Almaniyanın İnzibati Prosesi Qanunu, Fransanın İnzibati Prosesi Kodeksi və ABŞ-nin Administrative Procedure Act (APA) bu hüququ inzibati orqanların qərar qəbul etməzdən əvvəl

vətəndaşın fikrini öyrənmək, müvafiq sənədlərlə tanış etmək və arqumentləri əsaslandırılmış şəkildə dinləmək kimi tələblərini dəqiq müəyyən edir. Bu yanaşma yalnız formallıq deyil, hüquqların real qorunmasına və inzibati aktların qanuniliyinin təminatına yönəlmiş praktik hüquq vasitəsidir. Azərbaycan inzibati hüququnda dinlənilmə hüququ prinsipi müəyyən dərəcədə ümumi olaraq tanınsa da, onun prosedur mexanizmləri, hüquqi sanksiyaları və icrası praktikasında zəifdir. Bu da öz növbəsində fərdin inzibati qərarların qəbulundan əvvəl öz hüquqlarını müdafiə etmək imkanlarını məhdudlaşdırır.

İkinci mühüm institusional yenilik inzibati aktların əsaslandırılması və şəffaflığı məsələsidir. Avropa İttifaqı ölkələrinin qanunvericilik sistemlərində inzibati orqanlar qərarlarını geniş əsaslandırılmalı, həm faktiki, həm də hüquqi əsasları açıq şəkildə sənədləşdirməlidir. Bu həm vətəndaşın hüquqi müdafiəsini asanlaşdırır, həm də inzibati məsuliyyətin həyata keçirilməsi üçün hüquqi zəmin yaradır. Belə şəffaflıq həm qərar qəbul edən orqanların hesabatlılığını təmin edir, həm də inzibati məhkəmələrdə qərarların nəzərdən keçirilməsini asanlaşdırır. Azərbaycan qanunvericiliyində isə əsaslandırma tələbi formal xarakter daşıyır. İnzibati aktların çoxu yetərincə əsaslandırılmır və ya sadəcə protokollara qeyd edilir. Bu isə insan hüquqlarının təminatında ciddi boşluqlara yol açır.

Üçüncü sahə diskresion səlahiyyətlərin tətbiqi ilə bağlıdır. Bir çox hüquq sistemlərində inzibati orqanların geniş diskresion səlahiyyətləri sərhədlənmiş və dəqiq normativlərlə məhdudlaşdırılmışdır. Məsələn, Böyük Britaniyanın Administrative Law prinsiplərində diskresion səlahiyyət yalnız qanunla müəyyən edilmiş məqsəd üçün, uyğun, ədalətli və şəffaf şəkildə həyata keçirilməlidir. Qanunsuz, məqsəddən kənar və ya hüquqpozucu istifadə qəti qadağandır. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin bu məsələdə bir sıra presedent qərarları da diskresion səlahiyyətlərin sui-istifadəsini məhdudlaşdırır və dövlətin pozitiv öhdəliklərini vurğulayır [17]. Azərbaycan inzibati hüququnda isə diskresion səlahiyyətlərin məhdudlaşdırılması və sui-istifadəsinin qarşısının alınması üzrə normativ-hüquqi bazanın yetərincə inkişaf etməməsi, dövlət orqanlarının fəaliyyətində hüquq pozuntularının baş verməsinə şərait yaradır [16, s. 22].

Dördüncü mühüm institusional mexanizm alternativ mübahisə həll vasitələridir. Məsələn, İsveçrə, Kanada və digər ölkələrdə inzibati mübahisələrin həlli üçün məhkəmədən kənar vasitəçilik, ekspertiza, ombudsman institutları və elektron şikayət sistemləri mövcuddur; bu mexanizmlər vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsini səmərəli, operativ və münasib xərclərlə təmin edir. Azərbaycanda belə vasitəçilik mexanizmlərinin həcmi məhduddur, ombudsman institutu isə inzibati icraat sahəsində funksiyalarını tam reallaşdırma bilmir. Nəticədə hüquqların müdafiəsində boşluqlar yaranır.

Bunlarla yanaşı, dünyada inzibati icraatın rəqəmsallaşdırılması çərçivəsində elektron hüquq müdafiə platformalarının tətbiqi geniş vüsət almışdır. Bu platformalar vasitəsilə vətəndaşlar müraciətlərini, şikayətlərini elektron qaydada təqdim edir, inzibati qərarlara baxılma prosesini izləyir, vaxtında məlumatlandırılır və müvafiq hüquqi müdafiə hüquqlarından istifadə

imkanlarını artırır. Azərbaycanda isə bu istiqamətdə işlər başlamış olsa da, hüquqi tənzimləmə və institusional təminat səviyyəsi aşağıdır, tətbiq mexanizmləri hələ tam inkişaf etməmişdir [5, s. 187-188].

Bu təcrübələrin Azərbaycan hüquq sisteminə integrasiyası bir neçə mərhələdə həyata keçirilməlidir. İlk növbədə, inzibati proses hüququnun məzmunu və prosedur hüquqları beynəlxalq standartlara uyğun yenidən müəyyən edilməli, vətəndaşların dinlənilməsi, hüquqi məlumatlandırılması və inzibati aktların əsaslandırılması kimi hüquqları qətiyyətlə qorunmalıdır. Diskresion səlahiyyətlərin normativ-hüquqi məhdudlaşdırılması üçün konkret tənzimləmələr, sui-istifadənin qarşısını alan mexanizmlər yaradılmalı, inzibati orqanların qərarlarının şəffaflığı və hesabatlılığı təmin edilməlidir. Bundan əlavə, alternativ mübahisə həll mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi, ombudsman institutunun hüquqi səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi və rəqəmsal hüquq müdafiə sistemlərinin tətbiqi inzibati hüquqda insan hüquqlarının real müdafiəsini təmin edəcək. Nəticədə, hüquq sistemimizin bu sahədə beynəlxalq hüquq və ən yaxşı xarici təcrübəyə uyğun transformasiyası hüquqi dövlətin əsas sütunlarından biri kimi insan hüquq və azadlıqlarının effektiv təminatına xidmət edəcəkdir.

İnzibati icraatın rəqəmsallaşdırılması da insan hüquq və azadlıqlarının təminatı sahəsində mühüm transformasiya vasitəsidir. Bu proses vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsini gücləndirmək, inzibati xidmətlərin şəffaflığını artırmaq və dövlət orqanlarının fəaliyyətinin hesabatlılığını təmin etmək məqsədi daşıyır. Elektron inzibati xidmətlərin tətbiqi insan hüquqları baxımından bir sıra fundamental prinsiplərin real həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Məsələn, hüquqa bərabər çıxış, məlumatın əlçatanlığı, prosedur ədalət, sürətli və effektiv hüquq müdafiəsi, şəxsi məlumatların qorunması və s. Bu səbəbdən, müasir beynəlxalq hüquq sistemi və qabaqcıl ölkələrin təcrübəsi elektron inzibati icraatın insan hüquqları təminatına təsirini hərtərəfli tənzimləyir və praktikada tətbiq edir. Əvvəlcə, elektron inzibati sistemlərin yaradılması və tətbiqi vətəndaşların dövlətlə qarşılıqlı əlaqəsinin çevikliyi və rahatlığını artırır. Fiziki və coğrafi maneələrin aradan qaldırılması ilə hüquqların bərabər təminatı mümkün olur. Bu isə hüququn universal tətbiqi prinsipinə uyğun gəlir. Məsələn, Estoniya və Cənubi Koreya kimi ölkələrdə rəqəmsal inzibati xidmətlər vətəndaşların 24/7 dövlət orqanlarına müraciət etmək, sənədləri təqdim etmək, şikayətlərini bildirmək və hüquqi müdafiə vasitələrindən istifadə etmək imkanını verir. Bu isə vətəndaşların hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının qarşısını alır [15, s. 87-88].

Bundan əlavə, elektron sistemlər şəffaflığın təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Qərarların qəbulu, sənədlərin hərəkəti, şikayətlərin araşdırılması kimi proseslər elektron qeydiyyat sistemi vasitəsilə izlənilir və ictimai nəzarətə açıq olur. Bu, inzibati korrupsiyanın və hüquq pozuntularının qarşısını alır. Almaniya və Niderlandda bu yanaşma geniş tətbiq olunur və insan hüquqlarının təminatına ciddi töhfə verir. Azərbaycanda isə rəqəmsallaşmanın hüquqi tənzimlənməsi və tətbiqi hələ tam yetkinlik səviyyəsində deyil. Hüquqi baza və texniki imkanlar yenilənməli,

insan hüquqları əsaslı yanaşma gücləndirilməlidir. Elektron inzibati icraatda şəxsi məlumatların qorunması və məlumat təhlükəsizliyi məsələləri də insan hüquqlarının qorunmasında əsas yer tutur. Avropa İttifaqının Ümumi Məlumatların Müdafiəsi Qaydası (GDPR) bu sahədə beynəlxalq standartlar müəyyən edir. Bu qaydalara görə, elektron inzibati sistemlər vətəndaşların şəxsi məlumatlarını qorumaq, onları icazəsiz istifadədən, yayılmadan müdafiə etmək və məlumatlara şəffaf çıxış təmin etmək öhdəliyi daşıyır. Azərbaycanda isə məlumatların qorunması ilə bağlı qanunvericilik inkişaf etmiş olsa da, inzibati rəqəmsallaşma proseslərində bu sahədə texniki və hüquqi təminatlarda boşluqlar qalır. Beynəlxalq təcrübənin tətbiqi burada da vacibdir [15, s. 103-104].

Son olaraq, elektron inzibati icraatın inkişafı hüquqi maarifləndirmə və vətəndaşların hüquqlarının elektron vasitələrlə daha effektiv müdafiəsini təmin edir. Bu, hüquqi savadsızlığın aradan qaldırılması, vətəndaşların hüquqlarına hörmətin artırılması və dövlət orqanlarının vətəndaş məmnuniyyətinin yüksəldilməsi baxımından önəmlidir. ABŞ, Estoniya və İsveçrə kimi ölkələrdə rəqəmsal platformalar vətəndaşların hüquqlarını və öhdəliklərini anlamaq üçün geniş imkanlar yaradır, hüquqi yardımın onlayn formalarını təşviq edir və inzibati mübahisələrin həllində şəffaflığı təmin edir [15, s. 83-84]. Nəticə etibarilə, insan hüquqlarının təminatı baxımından inzibati icraatın rəqəmsallaşdırılması yalnız texnoloji yenilik deyil. Bu, hüquqi dövlət prinsipinin və hüquqların müdafiəsinin əsas elementidir. Azərbaycan hüquq sistemində bu istiqamətdə beynəlxalq və qabaqcıl ölkələrin təcrübəsindən öyrənməklə hüquqi və institusional islahatlar aparmaq vacibdir; rəqəmsal hüquq müdafiə mexanizmlərinin genişləndirilməsi, şəxsi məlumatların qorunmasının gücləndirilməsi və vətəndaşların elektron platformalar vasitəsilə hüquqlarını müdafiə imkanlarının artırılması bu sahədə prioritet olmalıdır.

İnzibati icraatda insan hüquqlarının təminatı mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məsələsində beynəlxalq təcrübədən səmərəli istifadənin hüquqi dövlət quruculuğu, hüquq sisteminin modernləşdirilməsi və vətəndaşların hüquqlarının qorunması baxımından mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu, Azərbaycan hüquq sistemində mövcud normativ-hüquqi boşluqların aradan qaldırılması və inzibati idarəetmənin şəffaf, hesabatlı, hüquqi əsaslarla həyata keçirilməsi üçün zəruri yanaşmadır [5, s. 300]. İnsan hüquqları məsələsi inzibati münasibətlərdə həm hüquqi müdafiənin təminatı, həm də dövlətin pozitiv öhdəliklərinin reallaşması kimi fundamental vəhdət təşkil edir. Beynəlxalq hüquq normaları və qabaqcıl ölkələrin qanunvericilik praktikası bu istiqamətdə həm nəzəri, həm də praktik baxımdan zəngin mənbə rolunu oynayır [10, s. 178-180]. İlk növbədə, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının və bu Konvensiyanın tətbiqi üzrə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM) presedent hüququnun inzibati icraatın insan hüquqları təminatında normativ və prosedur standartların formalaşmasında əhəmiyyəti xüsusilə vurğulanmalıdır. AİHM-in qərarları inzibati orqanların qərarlarının qanuniliyi, obyektivliyi, prosedur ədalətliyi və vətəndaşların müdafiə imkanları üzrə ciddi tələblər irəli sürür [17].

Belə ki, məhkəmə inzibati aktların qanuniliyini və əsaslandırılmasını yoxlamaqla yanaşı, dövlətin fərdin hüquq və azadlıqlarını pozan səlahiyyət istifadəsini məhdudlaşdırmaq, sui-istifadə hallarının qarşısını almaq funksiyasını icra edir. Azərbaycan hüquq sistemində isə inzibati aktların məhkəmə nəzarətinin prosedur və substantiv aspektlərinin təkmilləşdirilməsi və AİHM-in standartlarına uyğunlaşdırılması hüquqi islahatların prioritet istiqamətlərindəndir.

İkincisi, beynəlxalq standartlara əsaslanan “fair trial” (ədalətli məhkəmə araşdırması) prinsipi inzibati icraatda vətəndaşların hüquqlarının real və effektiv müdafiəsini təmin edir. Bu prinsipin beynəlxalq təcrübədə inzibati prosedurların şəffaflığını, dinlənilmə hüququnu, sübutların qiymətləndirilməsini və obyektiv qərar qəbul edilməsini əhatə etməsi, Azərbaycan təcrübəsində bu sahədəki boşluqların aradan qaldırılması üçün əsas metodoloji istiqamətlərdən biridir. Məhz bu prinsip əsasında inzibati məhkəmə prosedurlarının optimallaşdırılması, vətəndaşların inzibati qərarlara etiraz imkanlarının genişləndirilməsi, müstəqil və qərəzsiz araşdırmanın təmin olunması hüquq müdafiəsinin möhkəmləndirilməsində həlledici rol oynayır. Üçüncüsü, dövlətin pozitiv öhdəlikləri konsepsiyası beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarının təminatında mühüm yenilik olaraq qəbul edilir; bu öhdəliklər dövlət orqanlarının inzibati icraat zamanı insan hüquqlarını qorumaq üçün aktiv tədbirlər görməsini, hüquq pozuntularının qarşısını almaq üçün səmərəli mexanizmlər yaratmasını tələb edir. Bu kontekstdə, Avropa Məhkəməsinin və BMT-nin İnsan Hüquqları Komitəsinin qərarları inzibati orqanların fəaliyyətində şəffaflıq, hesabatlılıq və hüquq pozuntularının effektiv araşdırılması mexanizmlərinin vacibliyini xüsusi vurğulayır. Azərbaycan inzibati hüququnda bu prinsipin tam və səmərəli tətbiqi üçün normativ bazanın təkmilləşdirilməsi və inzibati orqanların məsuliyyət mexanizmlərinin gücləndirilməsi tələb olunur [1, s. 256-257].

Dördüncüsü, beynəlxalq təcrübədə alternativ mübahisə həll mexanizmləri və ombudsman institutunun rolu insan hüquqlarının inzibati icraatda müdafiəsinin əhəmiyyətli vasitəsi kimi tanınır. Məsələn, Skandinaviya ölkələrində və Kanada kimi hüquqi dövlətlərdə ombudsman inzibati qərarların qanuniliyi və insan hüquqları prinsiplərinə uyğunluğunu daim monitoring edir, vətəndaşların şikayətlərini səmərəli araşdırır və dövlət orqanlarını hüquqi normativlərə uyğun hərəkət etməyə təşviq edir. Azərbaycanda isə ombudsman institutu mövcud olsa da, onun inzibati icraata nəzarət funksiyaları və səlahiyyətləri məhduddur. Bu isə insan hüquqlarının təminatında zəifliklərə səbəb olur və beynəlxalq təcrübədən yararlanmaq üçün geniş imkanlar açır [13, s. 88].

Beşincisi, rəqəmsal hüquq müdafiə sistemləri və elektron inzibati xidmətlər dünyada insan hüquqlarının təminatında yeni paradigma kimi qəbul edilir. Elektron platformalar vasitəsilə vətəndaşların inzibati qərarlara çıxışı, şikayət verməsi və onların obyektiv araşdırılması daha əlçatan, şəffaf və sürətli olur. Avropa Birliyi ölkələrində və ABŞ-də tətbiq olunan bu sistemlər hüquq müdafiə mexanizmlərinin rəqəmsallaşdırılması və hüquqların universal təminatı baxımından effektiv alətlərdir. Azərbaycanda bu sahədə ilkin addımlar atılsa da,

beynəlxalq standartlara uyğun qanunvericilik və texniki infrastrukturun təkmilləşdirilməsi vacibdir [9, s. 84].

Nəticə olaraq, insan hüquqlarının inzibati icraatda təminatı mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi üçün beynəlxalq hüquq normaları və qabaqcıl ölkələrin təcrübəsi Azərbaycan hüquq sistemində hüquqi islahatların aparılması, normativ-hüquqi boşluqların aradan qaldırılması, inzibati məhkəmə nəzarətinin gücləndirilməsi və vətəndaşların hüquqi müdafiəsinin təmin olunması istiqamətində əsas mənbədir. Bu yanaşmaların sistemli tətbiqi dövlət idarəçiliyində hüquq və ədalət prinsipinin bərqərar olmasına, insan hüquq və azadlıqlarının real təminatına, eləcə də hüquqi dövlət quruculuğunun möhkəmlənməsinə təkan verəcəkdir [5, s. 245-247].

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqlarının inzibati icraatda təminatı məsələsində beynəlxalq hüquq normaları və qabaqcıl ölkələrin təcrübəsindən istifadənin hüquqi dövlətin möhkəmlənməsi və hüququn üstünlüyünün təminatı baxımından əvəzsiz rolu vardır. Azərbaycan hüquq sistemində mövcud olan normativ-hüquqi boşluqların aradan qaldırılması, inzibati orqanların fəaliyyətində şəffaflıq və hesabatlılığın artırılması, vətəndaşların hüquqlarının effektiv müdafiəsi üçün müasir beynəlxalq standartların tətbiqi zəruridir. Beləliklə, hüquqi islahatların davamlı aparılması insan hüquqlarının qorunması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə, inzibati icraatın hüquq dövlətinin prinsiplərinə uyğun həyata keçirilməsinə və vətəndaş-dövlət münasibətlərində ədalət mühitinin formalaşmasına xidmət edəcəkdir.

III. Nəticə

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, inzibati icraat sahəsində insan hüquqlarının təminatı hüquqi tənzimləmə və praktiki həyata keçirilmədə müəyyən boşluq və problemlərlə üzləşir. İnzibati orqanlarla vətəndaşlar arasında münasibətlərin düzgün və ədalətli qurulması üçün mövcud normativ bazanın təkmilləşdirilməsi, inzibati məhkəmə proseslərinin operativliyi və şəffaflığının artırılması zəruridir. Hüquqi dövlət prinsiplərinin reallaşması, məhkəmə qərarlarının tam və vaxtında icrası, eləcə də inzibati məsuliyyət mexanizmlərinin effektiv işləməsi insan hüquqlarının müdafiəsində mühüm rol oynayır. Araşdırma göstərir ki, inzibati səlahiyyətlərin düzgün tənzimlənməməsi və diskresion hüquqların sui-istifadəsi insan hüquqlarına mənfi təsir göstərir, formal tələblərin sərt və qeyri-dəqiq tətbiqi isə vətəndaşların hüquqlarını məhdudlaşdırır. Eyni zamanda, rəqəmsallaşmanın inzibati icraata tətbiqi və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi bu sahədə mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına əhəmiyyətli töhfə verə bilər.

Nəticə etibarilə, inzibati icraatın insan hüquqları baxımından tam və səmərəli təminatı üçün qanunvericilik bazasının müasirləşdirilməsi, hüquqi prosedurların təkmilləşdirilməsi və inzibati orqanların məsuliyyətinin artırılması labüddür. Bu istiqamətdə aparılacaq islahatlar hüquqi dövlətin möhkəmlənməsinə və vətəndaşların ədalətli müdafiəsinə xidmət edəcəkdir. Bu

baxımdan müvafiq sahədə nəzəri və praktiki təkmilləşdirilmələrin aparılması üçün təkliflər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İnzibati məhkəmələrdə işlərin baxılma müddətləri qanunvericilikdə daha qəti və konkret müddətlərlə tənzimlənməli, bunun pozulması hallarında sanksiyalar tətbiq olunmalıdır.

2. İnzibati məsuliyyət yalnız orqana qarşı deyil, məsuliyyəti yaradan vəzifəli şəxslər də fərdi qaydada məsuliyyətə cəlb olunmalıdır. Bu məsuliyyət təkcə regress qaydası ilə məhdudlaşmamalıdır.

3. Diskresion səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı prosedurlar və nəzarət mexanizmləri daha kafi və detallı şəkildə hüquqi normativ aktlarda əks olunmalıdır.

4. Formal tələblər anlayışı və onların tətbiqi açıq şəkildə müəyyənləşdirilməli, sui-istifadə hallarına qarşı preventiv tədbirlər gücləndirilməlidir.

5. İnzibati orqanların məhkəmə qərarlarını icra etməməsi problemi qəti şəkildə tənzimlənməli, məhkəmə qərarlarının icrası hüquqi dövlətin fundamental prinsipi kimi təmin olunmalıdır.

6. İnzibati icraatın rəqəmsallaşdırılması sahəsində beynəlxalq təcrübə araşdırılaraq tətbiq olunmalı, bu sahədə innovativ texnologiyalar genişləndirilməlidir.

7. İnzibati nəzarət orqanlarının səlahiyyətləri artırılmalı, onların fəaliyyətinin effektivliyi təmin olunmalıdır.

8. Avropa Məhkəməsinin insan hüquqları ilə bağlı qərarları yaxından öyrənilməli və inzibati icraatın təkmilləşdirilməsində tətbiq olunmalıdır.

Bu təkliflərin həyata keçirilməsi inzibati icraatın hüquqi təminatını möhkəmləndirəcək, vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsini gücləndirəcək və hüquqi dövlət prinsiplərinin tam reallaşmasına şərait yaradacaqdır. Hüquqi islahatlar və inzibati proseslərin təkmilləşdirilməsi davamlı olaraq həyata keçirilməli, beynəlxalq təcrübə və insan hüquqları standartları nəzərə alınaraq sistemli yanaşma tətbiq olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Aliyev, A. Human rights. Baku, "Nurlar" Publishing and Printing Center, 2019, 352 p. (in Azerbaijani / Əliyev, Ə. *İnsan hüquqları*. Bakı, "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2019, 352 s.).
2. Aliyev, E. Human Rights and Administrative Law. Baku, "Law" Publishing House, 2021, 410 p. (in Azerbaijani / Əliyev, E. *İnsan hüquqları və inzibati hüquq*. Bakı, "Hüquq" Nəşriyyatı, 2021, 410 s.).
3. Constitution of the Republic of Azerbaijan, 1995 URL: <https://e-qanun.az/framework/897> (last access: 18.01.2025).
4. Law of the Republic of Azerbaijan on Administrative Proceedings, 2005 (in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikasının "İnzibati icraat haqqında" Qanunu, 2005). URL: <https://e-qanun.az/framework/11254> (last access: 17.01.2025).

5. Bayramov, S. Mechanisms for Protection of Human Rights in Administrative Law. Baku, "Law Publishing", 2023, 320 p. (in Azerbaijani / Bayramov, S. *İnzibati hüquqda insan hüquqlarının qorunması mexanizmləri*. Bakı, "Qanun Nəşriyyatı", 2023, 320 s.).
6. Universal Declaration of Human Rights, 1948
URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (last access: 18.01.2025).
7. Javadov, T. Legal Foundations of Administrative Bodies Activity in Azerbaijan. Baku, "Law and Economics", 2022, 285 p. (in Azerbaijani / Cavadov, T. *Azərbaycan Respublikasında inzibati orqanların fəaliyyətinin hüquqi əsasları*. Bakı, "Hüquq və İqtisad", 2022, 285 s.).
8. European Convention on Human Rights, 1950.
URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf (last access: 18.01.2025).
9. Ismayilov, N. Administrative Law and Protection of Human Rights. Baku, "Modern Publications", 2020, 290 p. (in Azerbaijani / İsmayilov, N. *İnzibati hüquq və insan hüquqlarının təminatı*. Bakı, "Müasir Nəşrlər", 2020, 290 s.).
10. Mehdiyev, F. Theory and Practice of Administrative Law. Baku, "Caucasus University Publishing", 2018, 400 p. (in Azerbaijani / Mehdiyev, F. *İnzibati hüquq nəzəriyyəsi və praktiki məsələlər*. Bakı, "Qafqaz Universiteti Nəşriyyatı", 2018, 400 s.).
11. Najafov, R. Protection of Citizens' Rights in Administrative Enforcement. Baku, "Azerbaijan Publishing", 2024, 365 p. (in Azerbaijani / Nəcəfov, R. *Vətəndaş hüquqlarının inzibati icraatda qorunması*. Bakı, "Azərbaycan Nəşriyyatı", 2024, 365 s.).
12. Pashayeva, L. Human Rights and Public Administration. Baku, "Law" Publishing, 2021, 312 p. (in Azerbaijani / Paşayeva, L. *İnsan hüquqları və dövlət idarəetməsi*. Bakı, "Hüquq" Nəşriyyatı, 2021, 312 s.).
13. Safarov, R. Administrative Procedure and Legal Oversight. Baku, "Baku University Publishing", 2019, 270 p. (in Azerbaijani / Səfərov, R. *İnzibati icraat və hüquqi nəzarət*. Bakı, "Bakı Universiteti Nəşriyyatı", 2019, 270 s.).
14. International Covenant on Civil and Political Rights, 1966
URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx> (last access: 18.01.2025).
15. Valiyev, A. Digitalization and Human Rights. Baku, "Technology and Law", 2023, 230 p. (in Azerbaijani / Vəliyev, A. *Rəqəmsallaşma və insan hüquqları*. Bakı, "Texnologiya və Hüquq", 2023, 230 s.).
16. Zeynalova, M. Administrative Offenses and Protection of Human Rights. Baku, "Law and Society", 2022, 280 p. (in Azerbaijani / Zeynalova M. *İnzibati hüquq pozuntuları və insan hüquqlarının müdafiəsi*. Bakı, "Hüquq və cəmiyyət", 2022, 280 s.).

17. European Court of Human Rights. Case Law Summaries on Administrative Law and Human Rights, 2020
URL:https://www.echr.coe.int/Documents/Research_report_administrative_law_ENG.pdf (last access: 18.01.2025).

Current issues in ensuring human rights in relations with administrative authorities

ROYA MIRTALIBOVA*

Abstract

In the modern era, the protection of human rights and freedoms is one of the key priorities of public administration and holds a special place in the legal regulation of relations between administrative bodies and citizens. Ensuring that the activities of administrative bodies comply with human rights and freedoms plays a crucial role in the implementation of the rule of law principle, legal justice, and strengthening citizens' trust in the state. The aim of this study is to theoretically and practically examine the mechanisms for ensuring human rights and freedoms in administrative relations, analyze the existing legal framework, and propose innovative solutions in this field through a comparative evaluation with international standards. The study focuses on ensuring the legality of administrative decisions, protecting citizens' rights, the effectiveness of administrative complaint and control mechanisms, as well as the transparency and fairness of legal procedures. The relevance of the topic is justified in the context of building a democratic legal state and the necessity to guarantee human rights and freedoms in accordance with international standards and national legislation. It should be noted that the rapid digitalization of administrative procedures and the widespread application of e-government mechanisms pose new challenges and require legal regulation in the field of human rights protection. The conducted research aims to contribute scientifically and practically to enhancing the efficiency of existing mechanisms for protecting human rights and freedoms in relations with administrative bodies, improving the normative legal base, and creating new legal institutions to facilitate citizens' access to legal remedies. This, in turn, will make a significant contribution to the development of the rule of law, modernization of the legal system, and reliable protection of citizens' rights.

* Lawyer / State Cadastre and Register of Real Estate, Baku Territorial Department No. 1 of the public legal entity / Legal Department / Azerbaijan / email: royalmiriyeva@gmail.com

Keywords: *administrative bodies, human rights, legal assurance, administrative proceedings, legal mechanisms, citizens' rights, legislation, legal control, rights and freedoms, rule of law.*

Актуальные проблемы защиты и гарантий прав человека в отношениях с административными органами

РОЙЯ МИРТАЛИБОВА**

Резюме

В современный период защита прав и свобод человека является одним из основных приоритетов государственного управления и занимает особое место в правовом регулировании отношений между административными органами и гражданами. Обеспечение соответствия деятельности административных органов правам и свободам человека играет важную роль в реализации принципа правового государства, обеспечении юридической справедливости и укреплении доверия граждан к государству. Цель данного исследования — теоретически и практически изучить механизмы обеспечения прав и свобод человека в административных отношениях, проанализировать действующую правовую базу и предложить инновационные решения в этой области на основе сравнительной оценки с международными стандартами. В исследовании особое внимание уделяется обеспечению законности решений административных органов, защите прав граждан, эффективности административных жалоб и контрольных механизмов, а также прозрачности и справедливости правовых процедур. Актуальность темы обоснована в контексте строительства правового демократического государства и необходимости обеспечения прав и свобод человека в соответствии с международными стандартами и национальным законодательством. Следует отметить, что быстрое цифровое развитие административного производства и широкое применение электронного правительства ставят новые вызовы и требуют правового регулирования в сфере защиты прав человека. В результате проведенного исследования предусматривается внесение научно-практического вклада в повышение эффективности существующих механизмов защиты прав и свобод человека в отношениях с административными органами, совершенствование нормативно-

** Юрист / Государственный кадастр и реестр недвижимого имущества, Бакинское территориальное управление № 1 публичного юридического лица / Юридический департамент / Азербайджан / email: royalmiriyeva@gmail.com

правовой базы и создание новых правовых институтов для облегчения доступа граждан к правоохранительным средствам. Это, в свою очередь, внесет значительный вклад в развитие правового государства, модернизацию правовой системы и надежную защиту прав граждан.

Ключевые слова: административные органы, права человека, правовое обеспечение, административное производство, правовые механизмы, права граждан, законодательство, правовой контроль, право и свобода, правовое государство.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 27.01.2025

Çapa qəbul: 11.09.2025

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

MUZDLU DƏSTƏLƏR VƏ ÖZƏL HƏRBİ ŞİRKƏTLƏRİN LAKONİK MÜQAYISƏSİ VƏ CİNAYƏT-HÜQUQİ ZƏRURƏT

SİYAVUŞ BAĞIROV*

Annotasiya

Bu məqalədə muzdlu dəstələr və özəl hərbi şirkətlər cinayət-hüquqi kontekstdən müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Xüsusilə vurğulanır ki, Soyuq müharibənin başa çatmasından sonra beynəlxalq münasibətlərdə yeni təhlükəsizlik tələbləri formalaşmağa başlamış, bunun nəticəsində dövlətlərin hərbi resurslarını yalnız ənənəvi ordu strukturları ilə deyil, həm də özəl hərbi xidmət təminatçıları vasitəsilə təmin etməyə yönəlmiş maraqları artmışdır. Bu maraq isə, öz növbəsində, cinayət-hüquqi baxımdan bir sıra boşluqların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Özəl hərbi şirkətlərin fəaliyyəti və hüquqi statusu ilə bağlı yaranan bu boşluqlar onların muzdlulardan kəskin fərqlənən xüsusiyyətləri ilə daha da mürəkkəbləşir. Belə ki, qadağan edilmiş muzdlu fəaliyyətdən fərqli olaraq özəl hərbi şirkətlər bir çox hallarda dövlətlərlə bağlanmış rəsmi müqavilələr əsasında fəaliyyət göstərir və bu da onların hüquqi statusunun daha da mürəkkəb və mübahisəli xarakter almasına səbəb olur. Belə bir vəziyyət isə bu sahədə ayrıca cinayət-hüquqi tənzimləməyə ehtiyac olduğunu göstərir. Özəl hərbi şirkətlərin fəaliyyət dairəsinin genişliyi, texniki imkanları və beynəlxalq miqyasda fəaliyyət göstərməsi onların klassik muzdlulardan əsaslı şəkildə fərqlənməsinə səbəb olur. Bu fərqlər isə qanunvericilik səviyyəsində ayrıca hüquqi yanaşma tələb edir. Təəssüf ki, yerli hüquqi ədəbiyyatda bu mövzuya hələ də kifayət qədər diqqət yetirilməyib və bu sahədə tədqiqat boşluğu müşahidə olunur. Məqalənin məqsədi yerli ədəbiyyatda baza hazırlamaq üçün bu məqalə cinayət-hüquqi zərurətin ilkin konturlarını müəyyən etməkdir.

Açar sözlər: *özəl hərbi şirkətlər, muzdluluq, təhlükəsizlik, güc istifadəsində inhisar, beynəlxalq humanitar hüquq, güc tətbiqinin hüquqi əsasları.*

I. Giriş

Dövlətin inhisarçı rolunun olduğu ordu sektorunda “Özəl Hərbi Şirkətlər” anlayışı (bundan sonra ÖHŞ), xüsusilə postsovet cəmiyyəti üçün qərribə səslənsə də, əslində dünya hərbi tarixi Napoleon erasına qədər özəl hərbi birləşmələrin dominantlığına şahidlik etmişdir [19, s. 252].

Hüquq mühafizə orqanları və hərbi orqanların fərdlərindən başqa fiziki şəxslərin silaha sahib olmaq və istifadə etmək hüququ isə yurisdiksiyadan asılı olaraq dəyişir. Məsələn, Azərbaycanda sıradan insanların odlu silah gəzdirməsi

* Dövlət nəzəriyyəsi (Public Law) üzrə magistr / London Universitet Kolleci / Email: siyavush.bagirov.24@ucl.ac.uk

qadağan olduğu halda [2, m. 228; 6, m. 7] ABŞ Konstitusiyasına II əlavədə silaha sahib olmaq və ondan istifadə etmək fərdi və kollektiv təhlükəsizlik baxımından fiziki şəxsin hüququ hesab edilir [16].

Soyuq müharibənin bitməsindən sonra təkqütblü münasibətlərin inkişafı ilə milli orduları saxlamağa xərclərin artması da hərbi sektorun özəlləşməsi istiqamətində əhəmiyyətli başlanğıc olmuşdur [4, s. 559]. O səviyyədə ki, bir özəl hərbi birləşmənin (“Vaqner”) bir milli ordunu (Ukrayna) dünya hərbi tarixində ilk dəfə məğlub etməsi (Baxmut / Artemovskda) [18] “özəl” hərbi sektorun iştirakı ilə müharibələrin artacağına signalını verir. ÖHŞ-nin mövcudluğu danılmazdır, lakin onlara muzdlu və ya xüsusi növ muzdlu, yaxud müstəqil bir institut kimi yanaşmaq hüquqi tənzimləmənin təkmilləşməsinə xidmət edəcəkdir. Qrotsinin “...*silah daşımaq cinayət deyil, amma qənimət uğrunda silah daşımaq murdarlıqdır*” [3] sitatını da bu kontekstdə diqqətdən kənar saxlamaq olmaz.

II. Muzdluluq ifadəsinin şərhı və problemləri

“Muzdlu” institutuna iki mühüm beynəlxalq hüquqi sənəddə – 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına 1977-ci ildə qəbul edilən I Əlavə Protokolun 47-ci maddəsində və 1989-cu il “*Muzdluların cəlb edilməsi, maliyyələşdirilməsi, onlardan istifadə edilməsi və onlara təlim keçirilməsi ilə mübarizə haqqında*” (daha sonra - Muzdluluq haqqında) Konvensiyasının 1-ci maddəsində yer verilir. I Əlavə Protokola istinadən, muzdlu – *kombatant* statusuna malik olmayan (1), silahlı münaqişədə iştirak üçün daxildən və ya xaricdən xüsusilə cəlb edilmiş (2), əməliyyatlarda birbaşa iştirak edərək xüsusi maddi maraq güdən (3), Silahlı Qüvvələrin digər üzvləri ilə müqayisədə ekssessiv maddə alan (4), münaqişə tərəfinin vətəndaşı və ya münaqişə tərəfinin nəzarət etdiyi ərazinin sakini olmayan (5), münaqişə tərəfinin *Silahlı Qüvvələrin*¹ üzvü olmayan (6), habelə münaqişəyə tərəf olmayan dövlətin öz silahlı birləşmələrinin üzvü kimi müəyyən rəsmi vəzifə üçün göndərmədiyi (7) fərddir. Bu yanaşmadan fərqli olaraq Muzdluluq haqqında Konvensiyada muzdluluq anlayışının əhatə dairəsi bir qədər genişdir. Belə ki, Konvensiyanın 1-ci maddəsinin tələbinə görə, muzdlu – sadaladığımız ilk 7 əlamətlə yanaşı, *istənilən digər situasiyalar üzrə* həm də o fərdlərdir ki, xüsusi olaraq seçilib göndərilmə məqsədi müvafiq dövlətin hökumətinin devrilməsi və (ya) konstitusional nizamın pozulması, yaxud ərazi bütövlüyünün sarsıdılması istiqamətində zorakılıq aktlarının törədilməsidir (8).

Açıq şəkildə görünür ki, muzdluluğa münasibətdə beynəlxalq konsensus onu daxili ünsürlərdən (vətəndaşlıq, sakin olmamaq və s.) və əxlaqi dəyərlərdən uzaq (pul naminə döyüşmək, maddi qazanc naminə digər dövlətin hakimiyyəti əleyhinə zidd zorakı əməllərin edilməsi və d.) tərzdə ifadə edir. Beləliklə, Muzdluluq

¹ Zənn edirik ki, bu ifadəni “Milli Ordu” və ya “Milli Ordu Birləşmələri” deyə tərcümə etmək daha yerində olar.

haqqında Konvensiyanın təqdirəlayiq cəhəti sadəcə müəyyən döyüş şəraiti ilə məhdudlaşmaması, qiyam, dövlət çevrilişi kimi amilləri də əhatə etməsidir.

Muzdlunun əsas niyyətini ifadə edən – maddi qazancı (və ya kompensasiya) isə sırası zabitlərin və əsgərlərin aldıkları məvacib ilə müqayisədə ciddi şəkildə çoxdur.

Qeyd edilən I Əlavə Protokol və Konvensiya muzdluya bir fərd – fiziki şəxs gözü ilə yanaşır. Muzdluların əməliyyatlarda hansı qruplar halında və ya hansı sayda istifadə edilməsinə önəm vermir. Yəni formal olaraq, əgər X dövləti Y dövlətində hökuməti devirmək üçün ölkə başçısına sui-qəsd planlayırsa və həmin planın icrası zamanı cəmi bir nəfər yuxarıda göstərilən kriteriyalara cavab verən fərdi cəlb edirsə, həmin fərd muzdlu statusuna düşür. Burada maraqlı bir paradoks yaranır – əgər ölkə başçısı həmin muzdlu fərd tərəfindən öldürülürsə və bunun məntiqi davamı olaraq hökumət devrilirsə, cinayətkar hansı statusa malik olacaq, terrorçu, yoxsa muzdlu?

Təbiidir ki, realıqda heç zaman sadəcə bir nəfər muzdlu kimi cəlb edilmir, lakin diqqət çəkmək istədiyimiz cəhət növbəti abzaslarda bəhs edəcəyimiz özəl hərbi şirkətlərlə fərqi əsaslarından birinə toxunmaqdır – hansı ki, özəl hərbi şirkətlər daha operativ və muzdlularla müqayisədə ən azı daha açıq görünən fəaliyyət göstərir. Bu da Konvensiyanın praktiki yönələri tənziqləməkdə aciz qaldığını göstərir.

Müəlliflərdən R.M.Scoville Konvensiyanın uğursuzluq səbəblərindən biri kimi dövlətlər arasında konsensusu itirməmək üçün tələskənliyi göstərir. Həmçinin onun mövqeyinə görə, muzdluluğa verilən cari tərifi (xüsusilə də qazanc nöqtəyi-nəzərindən, sadəcə maddi qazancla məhdudlaşdırma) beynəlxalq ictimaiyyətin mübarizə imkanlarını daraldır [15, s. 553-554]. Müəllifin maddi qazancla bağlı mövqeyi mübahisəlidir, lakin uzaqgörənliyi – muzdlulardan həmçinin digər cinayətkar fəaliyyətlərdə, məsələn, narkotik qaçaqmalçılığında istifadə edilməsi (irəlidə bu boşluqdan ÖHŞ-nin necə sui-istifadə etdiyini göstərəcəyik) təqdirəlayiqdir.

Azərbaycan Respublikasında ilk dəfə muzdluluğa görə məsuliyyət 1999-cu il Cinayət Məcəlləsinin 17-ci fəslində (Müharibə cinayətləri) 114-cü maddədə nəzərdə tutmuşdur və bu əmələ faktiki olaraq beynəlxalq cinayətlərin statusu verilmişdir. Bununla da ona beynəlxalq cinayət, yəni müharibə cinayəti statusu verir. Həmçinin bilinməlidir ki, muzdluluq beynəlxalq xarakterli cinayətdir və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiyasına daxil deyil [14, s. 164-165].

III. Özəl hərbi şirkətlər haqqında

Özəl hərbi şirkətlərlə bağlı beynəlxalq hüquqi sənədlərdə vahid tərifi rast gəlmək mümkün deyil, çünki onların fəaliyyəti, ümumiyyətlə, beynəlxalq səviyyədə tənziqlənmir. Ədəbiyyata nəzər saldıqda özəl hərbi şirkətlərə verilən *“adətən silahlı münaqişələrdə iştirak etməklə hər hansı bir obyektin müdafiəsi ilə birbaşa əlaqəli xidmətlər təklif edən kommersiya təşkilatı”* [11, s. 57] tərifi ilə tamamilə razılaşmasaq da, ilkin nümunə kimi bu mövqeyi doğru sayı bilərik.

Özəl hərbi şirkətləri daha təhlükəli edən amillər – ölkələrarası fəaliyyəti göstərmələri, çox zaman adlarının insan hüquqları pozuntusu ilə anılması, professional hərbi qurumlardan fərqli olaraq özündə keçmiş məhkumları da birləşdirməsi (məsələn, Vaqner qrupu) [10, s. 263], çoxistiqamətli xidmət imkanları (kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat, obyektlərin mühafizəsi, daşıma və s.) [9, s. 247; 17, s. 970-971], birbaşa hərbi münaqişələrdə iştirak edən muzdlularla müqayisədə öz fəaliyyətlərini kommersiya məqsədləri ilə pərdələmələri, yurisdiksional qeydiyyatla bağlı qeyri-müəyyənlik [8, s. 146-147] və ən əsası, ÖHŞ-yə dair beynəlxalq hüquqdakı boşluqlardır [1, s. 1511; 15, s. 544].

Muzdluluqla ÖHŞ-ni müqayisə edən Özyürek göstərir ki, milli ordunun davamlı xərcləri ilə müqayisədə özəl hərbi birləşmələr dövlətlər üçün daha da perspektivli görünür [10, s. 257]. Bu üstünlüyə dövlətlərin törədilən (törədiləcək) cinayətləri təkzib etməsi də əlavə edildikdə [10, s. 257-258] ÖHŞ ilə bağlı ümumi konturu cızmış oluruq. Bu da muzdlularla ÖHŞ fəaliyyətinin hüquqi müqayisəsinə doğru aparır.

IV. Muzdluların və özəl hərbi şirkətlərin fəaliyyətinin müqayisəsi.

Cenevrə Konvensiyalarına I Əlavə Protokol və Muzdluluq haqqında Konvensiyasının təriflərinə istinadən, muzdlu kimi cəlb edilmiş şəxs silahlı münaqişə, hökumətin devrilməsi və xaos yaradılması kimi məqsədlər üçün müvafiq hərəkətləri həyata keçirir. Özəl hərbi şirkətlər də bu məqsədlər üçün istifadə edilir, lakin bunlarla yanaşı onlar digər çoxsaylı cinayətkar fəaliyyətlə də məşğul olurlar – məsələn, narkotik qaçaqmalçılığı, insan alveri, təbii ehtiyatların qanunsuz istismarı və s. Özəl hərbi şirkətlərin nisbətən qanuni sayılan mühafizə xidməti imkanları da mövcuddur.

Legitimlik perspektivindən baxdıqda da məsələ komplekslidir. Birincisi, özəl hərbi şirkətlərin fəaliyyəti beynəlxalq səviyyədə qadağan edilməmişdir. Bu da hüququn “nə ki qadağan edilməmişdir, onu etmək olar” prinsipindən sui-istifadələr barədə düşündürür. İkincisi, muzdluluq tamamilə qeyri-legitim olduğu halda özəl hərbi şirkətlərin legitimliyi 3 istiqamətdən – hərbi, siyasi və hüquqi – qiymətləndirilə bilər [6, s. 69-78]. Bunlardan hüquqi cəhətdən qiymətləndirməyin olduqca çətin olduğu bir situasiyada hərbi və siyasi dəyərləndirmələrin də nə qədər mürəkkəb olduğunu anlamaq çətin deyil.

Çox keçmişə qayıtmadan qonşu Rusiyada ÖHŞ statusuna diqqət yetirsək, “Vaqner” özəl hərbi birləşməsinin statusu müzakirələrə çevrilmişdi. Rusiyada özəl hərbi birləşmələrin statusunu tənzimləyən qanun olmadığı üçün “Vaqner” üzvlərinin kommersiya hüquqi şəxsinin əməkdaşları, yoxsa muzdlu kimi təsnif edilməsi suallar doğururdu. Hətta prezident V.Putin də 2023-cü ildəki qiyamdan sonrakı çıxışında “Vaqner”-in buraxılmasını əsaslandırarkən onların fəaliyyətini tənzimləyən federal qanun olmadığına diqqəti çəkirdi [12]. Bu perspektivdən yola çıxaraq, ÖHŞ tənzimlənməsi ilə bağlı belə bir müddəa irəli sürə bilərik: *ÖHŞ-nin legitimliyinin əsası üçün qanunvericilik akt(lar)ı mövcud olmalıdır.* Bununla belə, bu müddəa ÖHŞ-ni tamamilə muzdlu hesab edən yanaşmanı da ləğv edir. Çünki

əgər ÖHŞ muzdluluğa bərabər hesab edilsə, onda onun heç cür legitimləşdirilməsi ehtimalı yoxdur. Digər yandan dünyada ÖHŞ-lərin təbliği fonunda onun legitimləşdirilməsinə ehtiyacın olduğunu, ÖHŞ-lərin hərbi tarixinin bir gerçəkliyinə çevrildiyini və bu səbəbdən onu inkar etmək əvəzinə fəaliyyətinə qanunilik qazandıraraq nəzarət altında saxlanılmasını doğru mövqe hesab edirik.

Qısaca, özəl hərbi şirkətlərə muzdluluğun xüsusi forması kimi yanaşmağın və bu əsasla da onların Muzdluluq haqqında Konvensiyaya və Cenevrə Konvensiyalarının I Əlavə Protokoluna istinadən muzdluluq kimi cinayət sayılıb məsuliyyətə cəlb edilməsinin yanlış olduğu qənatına varırıq. Özəl hərbi şirkətlərin hüquqi statusu ilə əlaqədar boşluq, sırasıyla kommersiya hüquqi şəxsi kimi fəaliyyət göstərmələri və bunu mediadan gizlətməmələri, həmçinin fəaliyyət istiqamətlərinin muzdluluların cəlb edildiyi işlərdən çox daha geniş olması da bunun təsdiqidir. Xatırlayaq ki, muzdlular *kombatant* statusundan məhrumdur, halbuki indiki zəmində özəl hərbi şirkətlərin mənsubları müharibədə iştirak etdiyi hallarda dövlətdaxili qanunvericilik əsasında bu statusu asanca əldə edə bilərlər. Bu halda onların cinayətkar əməlləri müharibə cinayətləri, soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi və s. kimi təsvif edilə bilər.

ÖHŞ-lər legitimləşdirsə də, onun əməkdaşları arasında mütləq fərq qoyulmalı və ÖHŞ-nin yaradılma məqsədi və ya müvafiq kontekstdəki fəaliyyət məqsədi nəzərə alınmalıdır. Məqalənin əvvəlki abzaslarında da qeyd etdiyimiz kimi ÖHŞ fəaliyyəti çoxistiqamətli olub kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat kimi aktiv, o cümlədən xüsusi obyektlərin və yolların mühafizəsi kimi passiv tapşırıqları ehtiva edə bilər [9, s. 247; 17, s. 970-971]. Bu da ÖHŞ əməkdaşlarının əməllərinin hansı dərəcədə istənməyən nəticələrə gətirib çıxarması suallarını özündə formalaşdıracaq. Məsələn, müəlliflərdən Kalidhass ÖHŞ əməkdaşlarının əməliyyatlarda birbaşa, yoxsa dolaylı iştirakı əsasında bir bölgünü müzakirə edir və milli ordulardan müstəqil fəaliyyət göstərən, toqquşmalarda birbaşa iştirak edən fərdlərin cinayət-hüquqi məsuliyyətə cəlb ediləcəyini qeyd edir [5, s. 8]. Bununla belə, o, 2004-cü il İraqdakı Əl-Ğəraib həbsxanasındakı insidentə istinadən göstərir ki, ÖHŞ-nin mülki (və ya *əmək* – red.) müqavilə əsaslı əməkdaşları da beynəlxalq humanitar hüquqa əsasən məsuliyyətə cəlb edilə bilər, lakin birbaşa hərbi konflikt iştirakçılarından fərqli olaraq, onlar daha sərt cinayət təqibindən uzaqdırlar və bu cür boşluqlar – eynilə Əl-Ğəraibdəki kimi – latent cinayətkarlıq ehtimallarını artırır [5, s. 12].

Digər tərəfdən ÖHŞ əməkdaşlarının cinayət məsuliyyəti ilə yanaşı mülki məsuliyyətə cəlbə də problemli mövzular siyahısındadır. Birbaşa olaraq əməliyyatlarda iştirak etməsə də, verdiyi logistik və digər növ dəstəyə görə digər ÖHŞ əməkdaşları törədilən cinayətlərə görə mülki məsuliyyətə cəlb edilməlidirmi? Zənnimizcə, bu suala cavab vermək üçün erkəndir. Çünki nümunə olaraq, milli ordu birləşmələri beynəlxalq cinayət törədərkən onlar da birbaşa iştirak etməyən digər əməkdaşlardan müxtəlif dəstək və məlumatı əldə edir, müəyyən ərazini ələ keçirirlər. Bundan sonrakı mərhələdə onların beynəlxalq

cinayət törət-məsinin qabaqcadan planlaşdırılıb-planlaşdırılmadığı, əgər planlı idisə digər əməkdaşların bunda nə dərəcədə iştirakı araşdırıldığı kimi eynilə ÖHŞ üçün də bənzər prosedura ehtiyac duyulur. Bu səbəbdən biz hələlik ÖHŞ barədə vahid qanunvericilik aktı üçün aktiv müzakirələr getmədiyi müddətcə cinayət məsuliyyətini daha ön planda təqdim edir, mülki məsuliyyət mövzularına daha uzaq yanaşırıq.

Həmçinin fərdi məsuliyyətdən fərqli olaraq, dövlətlərin hansı dərəcədə məsul olması da suallar doğurur. ÖHŞ-nin mövcud olduğu hər bir beynəlxalq kontekstdə ən azı 2 dövlət mövcuddur (muzdhaqqını ödəyən dövlət – *hiring state*; zərərçəkmiş dövlət). Burada say qeydiyyat yerinin aid olduğu dövlət, üçüncü dövlət kimi anlayışlarla arta da bilər. Kalidhass pozuntu hallarında muzdhaqqını ödəyən dövlətin (*hiring state*) məsuliyyətə cəlb edilməli olduğunu yazır [5, s. 13]. Çünki o, legitimləşmiş ÖHŞ fəaliyyətini milli silahlı birləşmələrin fəaliyyətindən müstəqil hesab etmir. Biz də bu mövqe ilə razıyıq və düşünürük ki, əksər hallarda (məsələn Ukraynada paralel fəaliyyət göstərmiş “Vaqner” dəstəsi və Rusiya Silahlı Qüvvələri kimi) müvafiq müqavilə əsasında ÖHŞ fəaliyyəti milli silahlı birləşmə fəaliyyətinə bərabər tutulmalıdır. Çünki ÖHŞ fəaliyyətlərini tamamilə müstəqilləşdirmək dövlətin güc tətbiqi üzrə monopoliyasını məhv etməklə bərabər dövlətlərin illegitim güc tətbiqi zamanı onlar əleyhinə sanksiyaları da əhəmiyyətli tədbir olmaqdan məhrum edəcək [13, s. 865]. Zatən ÖHŞ-lərin maliyyələşməsi etibar edilməyən mənbələrdən gəldiyi üçün sanksiyalar dövlətlər əleyhinə sanksiyalar kimi effektiv olmayacaq.

Bununla belə, ÖHŞ-ni muzdlulardan fərqləndirməyən mövqeyin gözündə bu cür təhlillər sadəcə vaxt itkisidir. Çünki ÖHŞ-ni muzdlulara bərabər saydığı üçün onların hər bir fəaliyyəti qeyri-legitim sayılır.

V. Özəl hərbi şirkətlər və

kontrakt əsasında fəaliyyət göstərən əsgərlərin

fəaliyyətlərinin beynəlxalq cinayət hüququ perspektivindən gələcəyi

Müasir reallıqda özəl hərbi şirkətlərin və kontrakt əsasında fəaliyyət göstərən əsgərlərin hüquqi statusu, xüsusilə də cinayət hüququ perspektivindən məsuliyyət məsələləri, həm normativ-hüquqi, həm də praktik səviyyədə çoxsaylı mübahisələrin mərkəzində dayanır, çünki, məsələn, Rusiyada özəl hərbi şirkətlərlə yanaşı Rusiya ordusundan müqavilə əsaslı hərbi xidmət təbliğati genişlənir. Bağlanan kontraktlar əsasında pula ehtiyac duyan fərdlər göstərilən zaman və ya əməliyyatlar çərçivəsində sanki əmək müqaviləsi bağlayırmışcasına orduya qoşulur. Bu cür modelin inkişafı həm dövlətin silah tətbiq etmədəki monopoliyasını, həm də beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışında dəyişmələrə gətirib çıxarır. Bu isə beynəlxalq humanitar hüquq və beynəlxalq cinayət hüququ perspektivindən nəzəri müddəaların inkişaf etdirilməsi zərurətini ortaya qoyur. Örnək olaraq, özəl hərbi şirkətlərin əməkdaşlarının və ya kontrakt əsasında hərbi xidmət edən fərdlərin hansı statusa malik olduqları, hansı hallarda

kombatant, mülki şəxs və ya muzdlu sayıldıqları və nə dərəcədə cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bildikləri məsələləri boşluq olaraq qalmaqdadır.

Əvvəldə qeyd edilən BMT-nin 1989-cu il tarixli Muzdluluq Konvensiyası muzdlu fəaliyyəti qadağan etsə də, bu sənəd yalnız qəliblənmiş subyektə (muzdlu fərdlərə) şamil olunur, özəl hərbi şirkətlər və kontrakt əsaslı döyüşçüləri ayrıca hüquqi kateqoriya kimi tənzimləmir, bu da onu global miqyasda effektiv hüquqi vasitə olmaqdan uzaqlaşdırır. Bu kontekstdə beynəlxalq cinayət hüququ baxımından əsas maneələrdən biri yurisdiksiya məsələsidir, çünki kontrakt bağlamış fərdin hansı dövlətin qanunvericiliyi əsasında mühakimə olunması (müqavilənin digər tərəfi olan dövlət, əməliyyatların aparıldığı dövlət, yoxsa vətəndaşı olduğu dövlət) sualı çox vaxt siyasi və diplomatik amillərlə qarışaraq hüquqi prosesin obyektivliyinə xələl gətirir. Əlavə olaraq, prosesual baxımdan digər mühüm problem isə münaqişə zonalarında sübutların toplanması, şahid ifadələrinin təmin edilməsi kimi praktiki çətinliklərdir.

Gələcək perspektivdə ehtimal olunur ki, BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yeni, xüsusi olaraq özəl hərbi şirkətlərin və kontrakt əsaslı hərbiçilərin fəaliyyətini tənzimləyən beynəlxalq müqavilələr hazırlanacaq. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiyasının genişlənərək bu sahədə törədilən beynəlxalq cinayətlərin araşdırılması və mühakiməsi prosesində daha fəal rol oynaması da istisna edilən ehtimal deyil, çünki son zamanlarda çoxsaylı münaqişələrin hibrid xarakter aldığı və dövlətlərin qeyri-dövlət faktorlarına daha çox güvəndiyi bir dövrdə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorumaq üçün yalnız milli səviyyədə tənzimləmə yetərli olmayacaqdır. Qısacası, beynəlxalq cinayət hüququnun bu istiqamətdə inkişafı döyüşçünün statusunun fərqləndirilməsindən başlayaraq, onun məsuliyyətə necə cəlb edilməsi sualları istiqamətində davam edəcək.

VI. Nəticə

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, hesab edirik ki, özəl hərbi şirkətlərin müqavilə əsasında fəaliyyət göstərən, mahiyyətcə “hərbçi” olan üzvləri muzdlu hesab edilə bilməzlər, çünki muzdluluğun beynəlxalq-hüquqi anlayışına tam cavab vermirlər. Bununla belə hesab edirik ki, son zamanlar beynəlxalq münasibətlərin aktiv iştirakçısı olan özəl hərbi şirkətlərin fəaliyyəti beynəlxalq-hüquqi normalarla tənzimlənməlidir və bununla bağlı yeni bir Konvensiyanın işlənilib hazırlanması da istisna edilmir.

Beynəlxalq səviyyədə bu problemin həllinin çox da real olmadığını – ABŞ, Rusiya və Birləşmiş Krallığın *refusenik* mövqeyi – nəzərə alıqda ilk addımlar daxili qanunvericiliyi təkmilləşdirilməsi istiqamətində ola bilər. Konstitusiyalarda Silahlı Qüvvələrlə bağlı normalara aydınlıq gətirilməsi, Cinayət Məcəllələrinə müvafiq əlavələrin edilməsi bu praktikanın digər dövlətlərdə də yayılmasına və son olaraq, BMT-nin Baş Assambleyasında yeni bir konvensiyanın qəbulunda konsensusa gətirib çıxara bilər.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):

1. Coleman, J.R. (2003). Constraining modern mercenarism. *Hastings LJ*, 55, 1493.
2. Criminal Code of the Republic of Azerbaijan (2000, in Azerbaijani). URL: <https://e-qanun.az/framework/46947> (last access: 19.01.2025).
3. Grotius, De Jure Belli ac Pactis (1625), found in Bk. II, ch. XXV, ss. ix,x. (Eng. trans. 1738). *Cited Green, L.C. (1978). The status of mercenaries in international law. In Israel Yearbook on Human Rights, Volume 8 (1978), 201-246.*
4. Ilbash, S. (2023). A study on Private Military Companies. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 6(2), 554-565 (in Turkish / Ilbash, S. (2023). Özel Askeri Şirketler Üzerine Bir Çalışma. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 6(2), 554-565).
5. Kalidhass, P.R. (2014). Determining the status of private military companies under international law: A quest to solve accountability issues in armed conflicts. *Amsterdam LF* 6, 4.
6. Kirmizigül N. (2021). The problem of legality of PMCs (Master Thesis, Hacı Bektash Veli University, in Turkish).
7. Law on Civil and Service guns (1997, in Azerbaijani). URL: <https://e-qanun.az/framework/4601> (last access: 19.01.2025).
8. Nebolsina, M.A. and Nikitin, A.I. (2016). The perspectives of international regulation of PMCs' activities. *Vestnik MGIMO*, 2(47), 145-160 (in Russian / Неболсина, М.А. и Никитин, А.И. (2016). Перспективы международного регулирования деятельности частных военных компаний. *Вестник МГИМО*, 2(47), 145–160).
9. Ovcharov, A.V. (2018). PMCs: Criminal law-aspect. *Voennoye pravo* (6), 246-252 (in Russian / Овчаров, А.В. (2018). Частные военные компании: уголовно-правовой аспект. *Военное право*, (6), 246–252).
10. Ozyurek, M. (2023). Privatising War and PMC's human rights responsibilities. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 254-270 (in Turkish / Ozyürek, M. (2023). Savaşın Özelleştirilmesi ve Özel Askeri Şirketlerin İnsan Hakları Sorumlulukları. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 254-270).
11. Pokichaev, I.S., Lebedev, D.B., Nekrasov, A.S. (2022). The question of normative regulation of PMCs and its perspective to resolve. *Innovatsionnaya nauka* (7-2), 56-59 (in Russian / Покичаев, И.С., Лебедев, Д.Б., Некрасов, А.С. (2022). Вопрос нормативного регулирования частных военных компаний и перспективы его решения. *Инновационная наука*, (7-2), 56–59).
12. "Putin says Wagner Group has no legal basis and therefore simply doesn't exist".

- URL: <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/vladimir-putin-yevgeny-prigozhin-wagner-ukraine-b2375771.html> (last access: 18.01.2025)
13. Salzman, Z. (2007). Private military contractors and the taint of a mercenary reputation. *NYUJ Int'l L. & Pol.* 40, 853.
 14. Samedova, Sh.T. (2020). The criminal law of the Republic of Azerbaijan: Special Part. In two volumes. Volume I, Baku: Adiloglu (in Russian / Самедова, Ш.Т. (2020). *Уголовное право Азербайджанской Республики: Особенная часть. В двух томах. Том I, Баку: Адилоглу*).
 15. Scoville, R.M. (2005). Toward an accountability-based definition of mercenary. *Geo. J. Int'l L.*, 37, 541.
 16. The Second Amendment to the US Constitution.
URL: <https://constitution.congress.gov/constitution/amendment-2/> (last access: 19.01.2025).
 17. Topal, A.H. (2021). The status of PMCs and their workers from the prism of international law. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 60(4), 963-1022 (in Turkish / Topal, A.H. (2021). *Uluslararası Hukuk Perspektifinden Özel Askeri Şirketlerin ve Çalışanlarının Statüsü. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 60(4), 963–1022).
 18. “Wagner Group's Declared Victory in Bakhmut...”
URL: <https://www.newsweek.com/wagner-group-yevgeny-prigozhin-bakhmut-ukraine-volodymyr-zelensky-1801647> (last access: 19.01.2025).
 19. Yalchinkaya, H. (2006). The formation of PMCs and privatizing war. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61(3), 247-277 (in Turkish / Yalçinkaya, H. (2006). *Özel Askeri Şirketlerin Oluşumu ve Savaşın Özelleştirilmesi. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61(3), 247–277).

A brief comparison of mercenaries and private military companies, and the criminal law necessity

SIYAVUSH BAGHIROV*

Abstract

This article provides a comparative legal analysis of mercenary groups and Private Military Companies within the context of criminal law. It is particularly emphasised that, following the end of the Cold War, new security demands began to emerge in international relations. As a result, many states increasingly turned to private military service providers, rather than relying solely on traditional armed forces to fulfill their defense needs. This shift has, in turn, led to the emergence of significant legal gaps in the field of criminal law.

* Master of Public Law / University College London / email: siyavush.baghirov.24@ucl.ac.uk

The legal ambiguity surrounding the activities and status of PMCs is further complicated by their distinct characteristics, which set them apart from conventional mercenaries. Unlike mercenaries whose activities are generally prohibited under international law, PMCs often operate under formal contracts with states, giving rise to a more complex and controversial legal status. This situation highlights the urgent need for specific criminal law regulations in this area. The broad operational scope, advanced technical capacities, and transnational reach of PMCs further distinguish them from traditional mercenary groups. These differences necessitate a distinct legal approach at the legislative level. Unfortunately, this topic has received limited attention in the domestic legal literature, and a clear research gap exists. The primary aim of this article is to outline the initial contours of the criminal law necessity in this field and to contribute to the foundation of academic discourse on the subject within the national context.

Keywords: private military companies, mercenary, security, monopoly on the use of force, international humanitarian law, law of the use of force.

Краткое сравнение наемников и частных военных компаний и уголовно-правовая необходимость

СИЯВУШ БАГИРОВ**

Резюме

В данной статье проводится сравнительный анализ наемнических формирований и частных военных компаний (ЧВК) в контексте уголовного права. Особое внимание уделяется тому, что после окончания холодной войны в международных отношениях начали формироваться новые требования в сфере безопасности. В результате этого усилился интерес государств к использованию не только традиционных вооружённых сил, но и услуг частных военных компаний. Такой подход, в свою очередь, привёл к возникновению определённых пробелов в уголовно-правовом регулировании. Правовая неопределённость, связанная с деятельностью и статусом ЧВК, усугубляется их существенными отличиями от наемников. В отличие от наемников, чья деятельность, как правило, запрещена международным правом, частные военные компании зачастую действуют на основании официальных контрактов с государствами, что делает их правовой статус более сложным и спорным. Такая ситуация подчёркивает необходимость отдельного уголовно-правового регулирования в данной сфере. Широкий спектр

** Магистр Теории Государства (Public Law) / Университетский колледж Лондона / email: siyavush.bagirov.24@ucl.ac.uk

деятельности ЧВК, их технические возможности и международный характер операций существенно отличают их от классических наемнических структур. Эти различия требуют особого подхода к правовому регулированию на уровне законодательства. К сожалению, в отечественной правовой литературе данная тема остаётся практически нерассмотренной, и в этой области наблюдается явный дефицит научных исследований. Цель статьи очертить основные контуры уголовно-правовой необходимости в данной сфере и заложить основу для дальнейших исследований в национальном контексте.

Ключевые слова: частные военные компании, наемничество, безопасность, монополия на применение силы, международное гуманитарное право, правовые основы применения силы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.01.2025

Çapa qəbul: 11.09.2025

